

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 20

**СЕРІЯ:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

Тематичний випуск

**Синьоводська битва 1362 року в контексті
історії Східної Європи**

Кіровоград – 2014

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 252 с.

Збірник наукових праць присвячений битві на Синіх Водах 1362 року в контексті історії Східної Європи та є результатом наукових пошуків дослідників, які займаються окресленою проблемою.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Біляєва С.О.	- доктор історичних наук, професор.
Борисенко В.Й.	- доктор історичних наук, професор.
Возний І.П.	- доктор історичних наук, професор.
Житков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор.
Козир І.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Крамаровський М.Г.	- доктор історичних наук, провідний науковий співробітник.
Соф'янчук М.О.	- редактор.
Моця О.П.	- доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (науковий редактор).
Панченко К.І.	- відповідальний секретар.
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Стемпнік Анджей	- доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент.
Чорний В.О.	- кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

Ачкіназі Б.О.	- доктор історичних наук, професор.
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного
педагогічного університету імені
Володимира Винниченка (протокол № 10
від 28 квітня 2014 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка, 2014

ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ПЕРІОД НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ СИНЬОВОДСЬКА БИТВА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ РУСІ, ЛИТВИ ТА ОРДИ

УДК 94 (477) “1345/1377”

БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ І ЇЇ МІСЦЕ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРІ ЄВРОПИ

Олександр МОЦЯ, Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У статті розглядаються питання впливу битви на Синіх Водах на подальшу кардинальну зміну загальноісторичної ситуації у Східній Європі та своєрідне “повернення” більшої частини сучасної України у простір тогочасної європейської цивілізації.

Ключові слова: Золота Орда, “татарська доба”, Поділля, Синьоводська битва, Велике князівство Литовське.

В статье рассматриваются вопросы влияния битвы на Синих Водах на дальнейшие кардинальные изменения общеисторической ситуации в Восточной Европе и своеобразное “возвращение” большей части современной Украины в пространство тогдашней европейской цивилизации.

Ключевые слова: Золотая Орда, “татарская эпоха”, Подолье, Синневодская битва, Великое княжество Литовское.

The article examines the impact of the Battle of Blue Waters for further radical change in the general historical situation in Eastern Europe and a kind of “return” of much of modern Ukraine in contemporary European space civilization.

Key words: The Golden Horde, “Tatar era”, Podolia, Sinevodskaya battle, the Grand Duchy of Lithuania.

У даному випадку нас цікавить лише одне питання – значення цієї події в геополітичній системі середньовічного європейського світу, її роль в подальшій долі предків сучасних українців. Адже мова йде про часи протистояння Золотої Орди та Великого князівства Литовського, тобто в той період, коли перша із названих могутніх політичних структур середньовічної доби вже починала дещо втрачати свої позиції на євразійських просторах, а друга лише набирала потенції у майбутній ствердженні своєї ролі у цій історико-географічній зоні. Це, зокрема, знайшло вираження у тому, що нащадки Чингізхана змушені були визнати права династії Гедиміновичів (вірніше деяких із її представників) на окремі території Західної Русі. До того Чингізиди “милостиво погоджувалися” лише із старими правами династії Рюриковичів на управління східнослов’янськими землями [1].

Нагадаємо, що вищезгадана подія трапилася за часів правління великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345 – 1377 рр.), коли в регіоні почали правити його небожі – Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплату данини баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар.

Але при цьому не слід й перебільшувати масштаби ослаблення на той час Орди: один із золотоординських лідерів Мамай – фактичний правитель її правої частини – упродовж 60 – 70-х років XIV ст. утримував під власною зверхністю землі на захід від Волги і при цьому придушивши сепаратистські

виступи феодалів свого улуса. Тож, напевно, і взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувалися в цей період в основному не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій основі – договірній.

І взагалі слід відзначити, що на протязі як, XIV ст., так і дещо пізніше, русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним являється й уявлення про наміри та діяльність литовських князів, насамперед Ольгерда, як про винятково антиординські, без урахування тих суперечностей, котрі існували в самій Орді; немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних вправ була ліквідована повна залежність південноруських земель від Орди, – згодом татарську суперматерію було на певний час відновлено. Вірогідно, з метою уникнення глобального міждержавного конфлікту, стало все ж визнання номінальної ординської зверхності при фактичному політичному контролі з боку Литви в цій, вже в значній мірі минулій, зоні влади південноруських східнослов'янських зверхників [10].

Але, все ж, історично-географічна ситуація на центрально-східних окраїнах Великого князівства Литовського після згаданої битви, й аж до Грюнвальдської 1410 р., суттєво змінилася у стратегічному відношенні, і не лише на Поділлі. Зокрема землі лівобережної Сіверщини у широкому розумінні цього поняття – від Чернігова до Брянська, та верховські князівства, – отримали набагато більш широкі можливості для маневру та вибору, що й характеризує багато в чому військово-політичну ситуацію в даному регіоні з його стабільною політичною приналежністю та неоднозначними політичними пріоритетами в кінці XIV – на початку XV ст. Якраз в 60 – 70-ті роки XIV ст. місцеві територіальні політичні структури, використовуючи “синьоводську ситуацію”, висловлювали бажання й демонстрували практичні кроки у пошуках реальної підтримки з боку литовських, а також московських сил, котрі саме тоді теж активно почали виходити на міжнародну арену. Але для останніх процес повного виходу із ординського підпорядкування був набагато складнішим. Це рішення давалося із великими труднощами – існують навіть повідомлення про те, що частина оточення московського зверхника Івана III виступала за збереження старих відносин із нащадками Чингізхана. Та за останніми науковими дослідженнями це все ж трапилося у 1472 р. – тобто рівно через 110 років після Синьоводського протистояння [3].

Але повернемося до південноруської зони, коли Ольгерду, окрім Поділля, вдалося підпорядкувати своїй владі ще й Північну Київщину та Переяславщину. Слід при цьому відзначити, що сам момент битви було вибрано не випадково: у 1363 – 1364 рр. в Поволжжі відновилася боротьба за сарайський ханський престол серед нащадків Батия, а в ній саму активну участь приймав вже вищезгаданий темник Мамай. При цьому, бажаючи забезпечити собі спокійний тил, він, вірогідно, не йшов на відкритий конфлікт із активним литовським володарем [6].

Як би там не було, але золотоординці були витіснені на схід за Дніпро. При цьому треба також пам'ятати, що питання про остаточний відхід монголо-татар із Дністровсько-Прутського межиріччя, так само, як і про наступні історичні долі місцевого населення (аж до його підпорядкування володарями Молдавського князівства), ще до кінця й повністю не вивчено.

Однак нині вже відомо, що якраз тоді золотоординські міста лісостепової зони раптом перестають існувати. Саме співвідношення політичних сил в даному регіоні було зумовлене й боротьбою інших міждержавних сил, а не лише Орди та Литви. Але кочовий світ із володарюючого фактора, котрий визначав шляхи розвитку всього контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я, перетворився на підкорений політиці оточуючих

держав, котрі реально розділили тут вже тепер колишні золотоординські володіння. В політичному розумінні “татарська доба” після битви на Синіх Водах у даній контактній зоні скінчилася, хоча кочовий демографічний компонент і надалі продовжував мати свій суттєвий вплив.

Для межі XIV – XV ст. можна вже впевнено говорити про практичну відсутність кочівників на крайньому заході причорноморських степів (хоча це не відносилось до кримського регіону). Прутсько-Дністровське межиріччя стає ареною боротьби Угорського королівства та Молдавського князівства, в результаті чого перше із названих поступово витісняється з нього, а тому в складі Молдавської феодальної держави опинилися території на південь – аж до Дунаю. Степи між Дніпром та Дністром у політичному відношенні контролювалися Великим князівством Литовським. Його південна частина, котра була завойована вже за великого князювання Вітовта, перетворилася на “дике поле”. Однак тут, безсумнівно, залишалось кочове населення, яке періодично турбувало володарів князівства з півдня. Для захисту від нього той же Вітовт поселяв у кінці XIV ст. підвладних йому “татар” у північній частині межиріччя, як і у більш північному Пороссі. Ще пізніше в причорноморському регіоні розпочався “кримсько-татарський” історичний період [5].

Все вищенаведене стосується цілком “земних”, практичних аспектів піднятої теми. Та були й кардинальні перетворення в культурно-історичному контексті. Адже зміни, котрі настали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції майбутніх українських земель (тоді в більшій мірі вони ще являлися “давньоруськими”) від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією й переважаючих впливів на них євразійського монгольського світу, синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. із впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії – стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не лише надало нового імпульсу його інтеграційній політиці в цій частині світу східних слов’ян, але невдози й визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід [11].

Воєнний конфлікт 1362 р. із Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотоординської держави. Передусім вона втратила значний обсяг стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній та соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабило в цілому Улус Джучі – землі, підвладні нащадкам старшого сина самого Чингізхана (він помер на півроку раніше свого знаменитого батька). Якраз тут стикалися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського й соціально-культурного буття, що являлося характерним явищем для процесу осідання кочівників на землю.

Якась частина тюрського населення прийняла литовське підданство, а представники місцевої еліти увійшли до складу правлячого класу Литви. Піддаючись популярності тюрського воїнства, князі переселяють частину цих кочівників ближче до своєї столиці Тракаю з метою використання їх у якості своєрідного прикордонного щита у протистоянні із хрестоносцями. А у відношенні тієї частини населення, яке залишилося на старих місцях проживання, то литовська адміністрація провела фіскальний перепис на нових державних територіях й зафіксувала там данину. Така ситуація зберігалася там досить тривалий час. У цих переписах населення можливо побачити спеціальну категорію підданих, які були зобов’язані нести військову службу –

“ходити на війну”, на відміну від обов’язків стабільно платити податки. Адже військова повинність була в степовій зоні характерним способом експлуатації підкореного люду. Після литовської експансії, котра все ж не змінила статусу цих колишніх військових слуг монголів, вони виявилися на території дії європейського права, в якому військова служба розглядалася як привілей воєнного стану. В цих нових умовах було природнім спробувати трактувати минулі повинності як шляхетний привілей у самому носінні зброї. Тому такі піддані надалі послуговують важливою складовою козацтва, котре тоді ще лише формувалося, а також й значною позитивною силою слов’янської землеробської колонізації Північного Причорномор’я. Тобто, стара монгольська традиція набула нового змісту [7].

В 1399 р на р. Ворсклі об’єднані війська хана Тохтамиша та князя Вітовта зазнали нищівної поразки від армії Едигея й Тимур-Котлуга. Останніх дієво підтримував знаменитий середньоазійський володар Тимур (1370 – 1405 рр.). Все це, в цілому, дозволило наблизити остаточний занепад Золотої Орди: у 1502 р. кримський хан Менглі-Гірей наніс нищівного удару по ординським залишкам, а влада великоординських ханів перейшла до династії Гіреїв. Кримський ханат проіснував найдовше серед інших уламків Золотої Орди (до 1783 р.). На його територіальній межі з литовськими володіннями виникає прикордонна смуга – так зване “Дике поле”, а ще пізніше запорозькі володіння [8].

Але, в даному випадку, не будемо торкатися специфіки запорозької громади, а лише коротко зупинимось на основних особливостях середньовічної козацької держави в плані впливу на неї західного, тобто європейського вибору. Такий вибір певною мірою був якраз зроблений після Синьоводської битви. А для порівняння розглянемо і російську модель середньовічного суспільства, так як аналогії в західному напрямі досить помітні і без цього.

Сучасні російські дослідники, як і частина їх попередників, дійшли висновку, що самодержавство, тобто формування сильного центру, котрий стояв поза політичною боротьбою і вважався недоторканим, являється головною особливістю політичної культури Московської держави, що виникла у кінці середніх віків. В Україні ж простежується зовсім інший стан розвитку. Відмінність російської та української політичних культур того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояв у центрі політичної боротьби і тим паче нічого спільного не мав із недоторканістю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю непростої боротьби в Україні, і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала й держава.

Економічним підґрунтям для такої політичної культури стало не привласнююче в значній мірі господарство запорожців, а відтворююче господарство реєстрового козацтва: їх представникам надавалися конкретні земельні наділи, де велося господарство фермерського зразка. Окрім права на володіння земельними маєтностями, за ними закріплювався цілий ряд прав і привілеїв-вольностей, що відрізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного населення: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство. У соціальному відношенні козацька верства, активна й передова на той час, розділялася на старшинську верхівку та рядове козацтво, яке в основному й виконувало військовий обов’язок [2].

У цілому тут, на південному сході східнослов’янської ойкумени, простежуються характерні риси тогочасного західного суспільства, на відміну від північно-східних сусідів із їх традиційним общинним устроєм, кріпацтвом

та монархічними основами правління. Тож закономірно виникає питання: коли, як і чому сталося таке розмежування у східнослов'янському світі? Мабуть треба звернутися до подій початкового періоду золотоординської доби, коли для населення усієї “Руської землі” у широкому значенні даного поняття наступили тяжкі часи, почалася нова ера у формуванні окремих сучасних етносів на новій територіальній основі.

Слід відзначити, що Русь в XIII ст. загалом була традиційним суспільством. Давні устої та звичаї – непохитна основа усього тогочасного повсякденного життя. Люба спроба змінити звичний порядок і норми існування сприймалася в цілому негативно в різних прошарках суспільства. Зокрема така була реакція на спроби орденських лицарів (та ще й в жорстокій, насильницькій формі), втягнути значну частину східнослов'янського населення у світ західноєвропейської цивілізації. Окрім того, лицарі несли й нову релігійну ідеологію – католицизм. А вона була така ж нетерпима до своїх конкурентів – православних, як і останні до неї.

На відміну від агресивних та неспокійних західних сусідів Русі, Золота Орда виглядала “своєю”. За наявною на сьогодні інформацією, монгольські хани демонстрували свою відстороненість від внутрішньоруських справ без вагомих на те причин. Правда причини могли бути нескінченними, і в цілому не зрозумілими підкореним народам. Але можна допускати і те, що ординці сприймалися як “менше зло”, ніж представники європейських військово-чернецьких орденів.

“Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого й Андрія Боголюбського. Реальна влада продовжувала залишатися в руках великих князів, навіть тоді, коли вони отримали ярлики на велике князівство із рук монгольських ханів. Зате життя – там, де воно взагалі залишалося після нашестя, – було як і в минулі часи, хоча й більш тяжким. Але найбільш важливим стало наступне – монголи проявляли прямо-таки завидну для європейців віротерпимість. Мало того, їхні зносини із священниками, незалежно від їх етнічної й конфесійної належності, були підкреслено коректними. Можливо тому, хоча в джерелах ординці постійно згадуються з епітетами “беззаконные”, “поганые” і т. п., ворогами церкви вони не сприймаються. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське іго можливо уявити у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням” [4].

В даному випадку мова йде про північно-східні східнослов'янські території, де історичний поступ вже й тоді мав певні відмінності від більш південних територій. А це зумовлювалося наступним. Не беручись вирішити суперечку, котра ведеться між істориками про те, претензії якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не можна ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Києвом і Москвою. В Московській державі й насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, що досить відрізнявся від київського. Походження багатьох із цих новацій можливо вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і в багатьох князівствах, котрі вийшли із неї, окрім північно-східних, населення з'явилося ще перед князями: спочатку утворювалися поселення і лише по тому політична влада. Північний Схід, на противагу, був в більшій мірі колонізований з ініціативи і під керівництвом князів; тут влада передувала заселенню. В результаті цього північно-східні князі отримали таку владу й престиж, на які зроду не могли розраховувати їхні родичі в Новгороді

чи Литві. Земля, за їх розумінням, належала їм; міста, ліси, поля, луки й річкові шляхи були їхньою власністю, внаслідок будівництва, розчищення та експлуатації за їхнім повелінням. Таке бачення допускало також, що всі проживаючі на їхній землі люди були їхньою челяддю або ж зйомниками; в будь-якому випадку, вони не могли претендувати на землю й мати які-небудь невід'ємні власні "права". Так на північно-східній окраїні склалося певний власницький світогляд; пронизуючи всі інститути політичної влади, він надав їм характеру, подібності котрому було не знайти ні в інших частинах Росії, ні у Європі"[9].

Наявність відмінностей в політичних системах як півночі, так і півдня східнослов'янського світу проявилось, зокрема, і в практичних діях найбільш яскравих представників різних гілок тогочасного князівського роду: якщо Олександр Невський всіляко підкреслював свою відданість Орді і принципово боровся із західними войовничими зайдами, то Данило Галицький, знайшовши порозуміння із Батием, потім ще й прийняв королівську корону від римського Папи (причини такої їх поведінки тут розглядати не будемо, а лише фіксуємо даний факт). Майбутній суттєвий цивілізаційний розкол східнослов'янського світу простежується вже у цьому досить чітко. Але й виникає нове запитання: чи мав цей світ в цілому, і зокрема його північно-східна частина, інший варіант подальшого історичного розвитку? Такий теоретичний варіант теж існує. "І все ж вибір був. Існував інший шлях – не менш реальний, ніж той, по якому пішла "наша" Русь. Правда, про іншу Русь, котра не побажала слугувати ординським "цесарям", ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми надаємо перевагу називати її Литвою. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським і Жемойтським, а у простонародді часто називалась просто Руссю – адже до неї входили майже всі крупні "політичні та економічні центри" Київської Русі. Практично вся історія цієї держави – тяжка боротьба на два фронти: проти Ордену і проти Орди. І що найбільш цікаво – в кінці кінців перемога виявилася на її боці. Мабуть, боротьба за свободу та незалежність не була непотрібною й безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього споглядача-циніка, сили явно нерівні й протистояти ворогу "безнадійно" та "непотрібно". Як інакше пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських "виходов" й допомагати загарбникам поневолювати інші народи? В той час, коли великий литовський князь Вітовт (той самий, котрий разом із Ягайло розгромив в 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював стан справ у Криму, деякі володарі якого навіть коронувалися на ханство (!) у Вільному, а заодно вирішував питання, чи треба йому посадити "во Орде на царствіє царя его Тохтамыш"?

На превеликий жаль, це був "не наш" вибір. Наш – закріпив і розвив те, що "змусило нас вибрати дорогу": деспотичне правління, традиційно-консервативну економіку, нетерпимість до інакодумства"[4].

У той же час на території розселення майбутніх українців досить тривалий час історичний розвиток відбувався по-іншому. А тому значення Синьоводської битви, внаслідок котрої даний регіон знову "потягнувся" до західноєвропейської цивілізації, може бути охарактеризовано лише у позитивному сенсі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский Г. Что дали России монголы // Родина. Лес и Степь IX – XVI вв. Неизвестные страницы. – 1997. – №3 – 4. – С. 97.
2. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. Нариси. – К., 2006. – С. 244 – 245, 258.
3. Горский А. “Здесь конец нашему рабству” // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. – 2003. – № 11. – С. 100 – 101.
4. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.). – М., 2001. – С. 218 – 219.
5. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях. – К.–Миколаїв, 2011. – С. 95 – 97.
6. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. Серія: Невідома Україна. – К., 2008. – С. 150.
7. История Украины. Научно-популярные очерки. – М., 2008. – С. 136 – 137.
8. Крамаровский М. Великая Орда Златая // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. – 2003. – № 11. – С. 68.
9. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 2004. – С. 62.
10. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Україна крізь віки. – Том 6. – К., 1998. – С. 59 – 64.
11. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації. // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 22.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська й середньовічна археологія та історія України.

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедру історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія етнополітичних та етноісторичних досліджень.

УДК 902 (477.65)

ТОРГОВИЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ТА ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ

Ірина КОЗИР (Кіровоград)

У статті розглядаються результати розкопок комплексної середньовічної пам'ятки біля с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє виділити риси золотоординської культури, які засвідчують існування на берегах р. Синюхи (Синьої Води) одного з міських центрів західного улусу Золотої Орди. Раптове припинення життєдіяльності міста на початку 60-х рр. XIV ст. може бути пов'язане з подіями Синьоводської битви 1362 р.

Ключові слова: золотоординська міська культура, Синьоводська битва 1362 р., монетний обіг, культурний синкретизм.

В статье рассматриваются результаты раскопок комплексного средневекового памятника у с. Торговица Новоархангельского района Кировоградской области. Анализ археологических материалов позволяет выделить черты золотоординской культуры, подтверждающие существование на берегах Синюхи (Синей Воды) одного из городских центров западного улуса Золотой Орды. Внезапное прекращение жизнедеятельности города в начале 60-х гг. XIV в. может быть связано с событиями Синеводской битвы 1362 г.

Ключевые слова: золотоординская городская культура, Синеводская битва 1362 г., монетное обращение, культурный синкретизм.

The article reveals the results of the integrated excavation of the medieval memorial near the village Torhovytsia, Novoarkhanhelsk district, Kirovohrad region. The analysis of the archeological materials permits to mark the Golden Horde town culture features, which prove the existence of one of the Golden Horde western ulus centers on the banks of the river Syniukha (Synia Voda). The sudden cessation of the town's life activity at the beginning of the 1360-s is believed to be connected with the events of the battle of Blue Waters in 1362.

Key words: The Golden Horde town culture, the Battle of the Blue Waters 1362, monetary turnover, cultural syncretism.

Битва на Синій Воді 1362 р. як історична проблема має давню історіографію. Але особливо активно вона постала у науковому просторі незалежної України з середини 90-х рр. ХХ ст., що обумовлено як переосмисленням постулатів “офіційної” історичної науки, так і розгортанням нових досліджень. Серед численних дискусій щодо причин, характеру та наслідків синьоводських подій беззаперечним виглядає висновок про наступні суттєві зміни історико-географічної ситуації у південноруських землях, які мали значний геополітичний вплив на подальші історичні події. За влучним висловом відомого українського археолога та медієвіста О.П. Моці унаслідок Синьоводської битви “даний східноєвропейський регіон знову “потягнувся” до західноєвропейської цивілізації” [25, с. 10].

Синьоводська битва належить до тих подій середньовічної історії, які губляться у мороці століть. Сучасні дослідження зазначеної проблеми значно ускладнені обмеженою джерельною базою та відсутністю синхронних чи хронологічно близьких писемних згадок. Тож одним із актуальних залишається питання локалізації самої битви та ідентифікації тих географічних об'єктів, які згадуються у її контексті.

В історіографії Синя Вода вже традиційно ототожнюється з річкою Синюхою, притокою Південного Бугу. Середнє Побужжя окреслювало північну межу володінь Золотої Орди на Правобережжі Дніпра [12, с. 36]. Цей регіон географічно розташований на північно-західному ординському

прикордонні й розмежовував степові землі, що безпосередньо входили до складу монгольської імперії та Руські князівства.

З нечисленних писемних джерел (це, переважно, літописи більш пізнього часу) відомо лише про факт битви на Синій Воді, де Великий литовський князь Ольгерд переміг трьох татарських “царків” [29, Стб. 75; 22, с. 233; 9, с. 350; 21]. Чітких географічних орієнтирів розташування цієї самої Синьої Води літописи не надають. Лише у польського хроніста Мацея Стрийковського зустрічаємо детальний опис битви [35, s. 6 – 7]. Хоча його “Хроніка...” видана значно пізніше від описуваної події (у 1582 р.), все ж, вона містить і характеристику тактики бою і вказує географічні “прив’язки”. Саме ця хронологічна відірваність відомостей М. Стрийковського від самої події у поєднанні з яскравими, детально описаними картинами битви викликала у дослідників, як у минулому так і тепер, серйозні сумніви у правдивості свідчень польського хроніста [15, с. 239, Прим. – с. 49 – 53; 30, с. 180 – 182]. Разом із тим, як зазначалося, лише у М. Стрийковського знаходимо вказівку на конкретні географічні об’єкти, пов’язані з Синьоводською битвою. У переліку визволених Ольгердом міст хроніст першою називає Торговицю, далі Білу Церкву, Звенигород [35, s. 7].

Сучасне село Торговиця Новорахангельського району Кіровоградської області лежить на річці Синюха, притоці Південного Бугу. Саме тут археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету розпочала роботи по пошуку археологічних відповідників Синьоводської битви. Це стало можливим завдяки організації комплексних міждисциплінарних досліджень Синьоводської проблеми, започаткованих з ініціативи Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України (керівник – О.Д. Брайченко). Адже, враховуючи обмеженість наративних джерел, доцільним є залучення археологічних матеріалів. Їх перевагою є можливість як етнокультурних так і хронологічних визначень у прив’язці до конкретного географічного об’єкту.

Дослідження біля с. Торговиця проводяться з 1997 р. [4; 5] За цей період накопичено значний археологічний матеріал, який засвідчує існування унікального археологічного комплексу доби середньовіччя на березі р. Синюхи (Синьої Води). Пам’ятка складається з ґрунтового могильника та поселення. Хронологічно вона належить до золотоординського періоду історії України та датується першою половиною – серединою XIV ст. Матеріальна культура та поховальний обряд характеризуються особливою своєрідністю, що відрізняє їх від місцевих традицій попередніх хронологічних періодів. Торговицький комплекс належить до кола золотоординської матеріальної культури. Його формування у першу чергу відбувалося в результаті культурних інвазій зі Сходу.

Оскільки сучасне с. Торговиця розташоване на площі давнього поселення, то археологічні дослідження могли здійснюватися лише на окремих, вільних від забудови та господарської діяльності ділянках. Розкопками і розвідками виявлені об’єкти та окремі артефакти, що мають аналогії в золотоординських містах Нижнього Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор’я, Криму.

Єдиною архітектурною пам’яткою, яка відома на сьогодні у Торговиці, є типова східна лазня. Її залишки виявлені безпосередньо на березі річки Синюхи за 40 м від плеса. Досліджено більшу частину споруди (південно-західний та центральний сектори), що дає можливість реконструювати її будову та внутрішнє спорядження.

В плані лазня має підквадратну форму. В основі її внутрішнього простору вимальовується хрестоподібна конструкція. Збудована із характерної для

золотоординських пам'яток квадратної випаленої цегли. На окремих ділянках кладки використовували цеглу-сирець. Також знайдені окремі блоки із вапняку. В одному випадку такий вапняковий блок слугував базою, імовірно, дерев'яної колони та був прикрашений різьбою у вигляді декоративного листка.

Спеціальних фундаментів під зовнішніми стінами південно-західного сектору не виявлено. Цегляна кладка тут заглиблена нижче давнього горизонту на 0,4 – 0,5 м. В окремих місцях будівельники в якості природного фундаменту продуктивно використали потужні виходи скелі. В центральній частині лазні зафіксовані досить потужні внутрішні стіни, які виведені на своєрідній кам'яній “подушці” – фундаменті, товщиною 0,2 – 0,3 м. Очевидно, на них опиралося перекриття центральної зали. Для скріплення цегляної кладки та штукатурення стін і підлоги використовувався вапняковий розчин. На внутрішніх стінах – штукатурка мала рожевий колір за рахунок домішок товченої цегли.

Система опалювання знаходилася під підлогою. Це були радіально чи паралельно розташовані цегляні канали – канни, які перекривалися випаленою або сирцевою цеглою. Також виявлена система гіпокауста – паралельні ряди цегляних стовпчиків, на які укладалися плоскі кам'яні плити. Цегляне чи кам'яне перекриття було обмазане глиною та вкрите вапняковою штукатуркою. В місцях, де не було опалювальних каналів, підлога являла собою щільний шар глиняної обмазки, основа для якої була викладена із плоских уламків вапняку.

Опалювальним пристроєм для всієї конструкції слугувала велика цегляна сферична піч (діаметр – 1,7 м) на кам'яному фундаменті, яка знаходилась у південно-східному секторі лазні у межах її внутрішньої площі. Топка печі виходила назовні, піддувало печі викладене із досить масивних кам'яних блоків, перед яким містилася глибока передпічна яма.

Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд – *hammam*. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише на площі татарського міста в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя [10, с. 184 – 187]. Кучугурська лазня мала таку ж систему обігрівальних каналів, розміщених під підлогою. Ця складна система канн також опалювалася досить великою цегляною піччю сферичної форми на кам'яному фундаменті [10, с. 184]. А в Старому Орхеї, на території Молдови, джерелом опалення лазні-*hammam* слугував тандир [1, с. 155]. Лазні подібного типу, так само, як і сама система опалення (канни), притаманні для золотоординської міської культури.

Крім лазні – *hammam* на Торговицькому поселенні виявлено ще декілька об'єктів, які побутували у золотоординських містах цього часу і на нашій території могли з'явитися лише в результаті перенесення культурних традицій Сходу разом з новим прийшлим населенням.

Так, у Торговиці функціонували специфічні печі – тандири. Всі вони були впущені в материкову глину. Їх будова досить проста. В котлованах глибиною 0,9 – 1,1 м, з широких глиняних смуг споруджувались підциліндричні конструкції діаметром 0,5 – 0,65 м. Іноді вони мали бочкоподібну форму з максимальним розширенням корпусу близько середини висоти, іноді звужувались у верхній частині, набуваючи слабо конусоподібної форми. Верхній край тандирів знаходився на рівні давнього горизонту або трохи вище.

У придонній частині тандирів обов'язково прилаштовані піддувала. Іноді їх споруджували з каміння і цегли, частіше – це отвори, в які вставлені секції керамічних труб (одна чи більше). На дні тандирів у всіх випадках залягав

щільний шар попелу, що свідчить про їх інтенсивне використання до останнього моменту функціонування поселення.

Взагалі тандири – це традиційні східні печі. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [24, с. 15 – 16]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [11, с. 173, 185], Молдови [27, с. 122; 1, с. 154; 2, с. 41 – 45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках у Криму та в Північно-Західному Причорномор'ї [20, с. 112).

На території України і Молдови тандири з'явилися саме в золотоординських містах, тобто були явищем привнесеним ззовні, не притаманним місцевій культурі. Використовували їх переважно як побутові опалювальні пристрої та для приготування їжі. Знайдені у Торговиці тандири розташовувались поза межами жител. В одному був знайдений тигель із залишками оплавленої скловидної маси. П'ять тандирів були досліджені на площі майстерні з випалювання кераміки. Таким чином, ці тандири виконували виробничі функції.

Таким же привнесеним елементом в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Фрагменти керамічних труб зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. В описаній вище лазні було зафіксовано й залишки системи водовідведення. Забезпечення населення чи якоїсь його частини водою є свідченням достатньо високого рівня побутових умов, створених у місті. Знахідки керамічних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: наприклад, подібні знахідки були здійснені на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [10, с. 187], в Старому Орхеї [2], Костештах [27, с. 122].

Ще одним доказом “міської” належності поселення на р. Синюха є відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу. У 2008 – 2009 рр. тут було досліджено – майстерню з випалення кераміки [16, с. 6 – 14]. Сама майстерня була споруджена на схилі берега р. Синюха. Це дозволило застосувати цікаві конструктивні рішення при облаштуванні окремих об'єктів. Так, керамічні горна, печі та вже згадувані тандири були врізані у материкову глину схилу, що давало можливість забезпечити максимальне збереження тепла під час випалювання гончарних виробів.

Виробничий комплекс характеризується значною концентрацією виробничих елементів. Так, на площі близько 100 м² розкрито два керамічних горна (одне – двоярусне) та велика піч, п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод.

Будова опалювальних пристроїв не має прототипів на давньоруських пам'ятках суміжних територій. Зокрема, конструктивні деталі двоярусного керамічного горна мають аналогії у золотоординському Поволжі. Тут зафіксовані подібні до торговицької аркоподібні конструкції, що підтримують черинь обпалювальної камери [32, с. 280, рис. 101, 4]. Зокрема, у східному передмісті Нового Сараю (Царьовське городище) у ремісничому кварталі досліджені два керамічні горни, де застосовувався той самий технологічний прийом – спорудження аркоподібної конструкції, що перекриває топку й одночасно підтримує черинь випалювальної камери [8, с. 134, 135]. Такі аркоподібні перемички горнів на руських поселеннях не зустрічалися.

Досліджена майстерня засвідчує наявність спеціалізованого ремісничого виробництва у Торговиці. За характером керамічних решток можна встановити, що у торговицькій майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферокукуси.

Розміщення майстерні на крайній околиці поселення є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу. У міських центрах Золотої Орди ремісничі осередки займали окремі квартали чи кутки, як правило, на віддалі від центральної забудови. Так, на західній околиці золотоординського “міста” біля с. Костешти (Молдова) було сконцентровано кілька керамічних майстерень [28, с. 23, 124].

Таким чином, всі досліджені у Торговиці об'єкти (тандири, лінії водогону, цегляна лазня-*hammam*, майстерня з випалювання кераміки) мають аналогії у золотоординських містах Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор'я, Криму. А сам торговицький комплекс можна віднести до типових пам'яток золотоординської міської культури.

Подібні степові міста виникали, як правило, з ініціативи ординської адміністрації на великих торгових шляхах. Поява населеного пункту на р. Синюха, очевидно, теж не була випадковою. Тут розташована стародавня річкова переправа. Вона функціонувала і в післяординські часи, свідченням чого є карта Г. Боплана [6, с. 42 – 43]. На ній нанесено один із відгалужень знаменитого Чорного шляху, який проходить точно через Торговицю.

Всі ординські міста були поліетнічними і відзначались наявністю різних релігійних конфесій. Не стало винятком і Торговицьке поселення. Аналіз демографічної ситуації у золотоординському місті на р. Синюха можливий завдяки багаторічним розкопкам ґрунтового могильника, який розміщувався на його північно-східній околиці. Поховальний обряд на могильнику досить стійкий – трупопокладення на спині з орієнтацією на південний захід. Поховання здійснювались, як правило, у простих ґрунтових ямах. Дерево як окремий елемент в облаштуванні могил, або як залишки гробовищ зафіксоване лише в 4,6% поховань. В окремих випадках використовувались вуглики, обвуглені шматки дерева. У похованні № 133 нижні кінцівки померлого були перехрещені, а зверху на них розкладено багаття, від якого залишилось багато вугілля. Кінці гомілкових кісток і ступні ніг перегоріли.

Лише 25% померлих супроводжувались поховальним інвентарем. Це, переважно, досить скромні прикраси (сережки, намисто, перстні) та предмети господарсько-побутового призначення (ножі, шила, цвяхи). Достатньо цінними на той час були елементи декору, що трапились в окремих жіночих похованнях: залишки тканини із золотим шитвом та начільна стрічка, яка складається із срібних орнаментованих пластин, нашитих на шкіряну основу. В деяких похованнях знайдені монети – мідні пули та срібні дирхеми.

Малочисельність речових знахідок може пояснюватись релігійними причинами. Адже, як християнство, так і іслам, на відміну від язичницьких культів, не визнають необхідності супроводжувати померлих матеріальними приношеннями. Все ж, наявний поховальний інвентар засвідчує, що на могильнику ховали рядове населення міста.

В самих могилах не знайдено предметів, які б могли засвідчити релігійну належність похованих. Але поза похованнями зафіксовані об'єкти, що явно мали культове призначення. Так, у південно-західному секторі могильника у 2005 – 2006 рр. на площі 6 x 10 м на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) розкрито ділянку з обробленими кам'яними плитами, розміщеними у тих же рядах, що й поховальні комплекси, паралельно з ґрунтовими могилами. Ці плити імітували ряди поховань, деякі лежали впритул одна до одної, хоча кістяків під цими каменями, крім одного (пох. 316), не виявлено.

Кам'яні плити мали прямокутну форму, були витесані з вапняку, пісковика й граніту. Три вапнякові плити орнаментовані. Одна з них має лише кант по краю. Дві плити орнаментовані концентричними колами з вписаними в них стилізованими квітковими розетками та шестикінчними зірками. Подібні

знахідки на пам'ятках західного регіону Золотої Орди поки що були не відомі. Але, майже ідентична за орнаментациєю плита зафіксована біля північної стіни вірменської церкви св. Стефана у Кафі, датованої XIV – першою половиною XV ст. [3, с. 266, табл. XLII].

Ще одне поховання (224) знаходилось під цегляною кладкою, верхній шар якої було збудовано з поставлених на ребро цеглин, розміщених під невеликим кутом так, що утворилась слабо опукла поверхня. Цегляна кладка, як і кам'яні плити, виконувала роль надгробка. Подібні конструкції зустрічалися в золотоординському Поволжі, зокрема на ґрунтових могильниках Водянського та Мечетного городищ [26, с. 92].

Відсутність поховань під більшістю кам'яних надгробків дозволяє віднести їх до типу кенотафів. Такі символічні місця упокоєння людей, які загинули чи померли на чужині нерідкі у золотоординських містах Поволжя. Над ними також споруджували надгробки. Наприклад, поховання 49 Водянського I могильника визначене дослідниками як надгробок без могильної ями [26, с. 87]. Взагалі надгробки були досить поширеним елементом у поховальному обряді ісламізованого населення Золотої Орди [7, с. 23].

Зовсім поряд на відстані 3 – 5 м від описаної групи кам'яних надгробків відкрито залишки об'єкту незрозумілої конструкції. На глибині 1,6 – 1,8 м зафіксовано рядок невеликих каменів (приблизно 20 x 30 см; 30 x 40 см), який утворював півколо. Два центральні камені цього півкола були чітко суміщені як пази, що доводить штучність цієї конструкції. У межах кам'яного півкола знайдено два хрести – бронзовий натільний та залізний втульчатий. Невеличкий натільний бронзовий хрестик має аналогії на пам'ятці, близькій за багатьма параметрами і часом до торговицької – в могильнику Мамай-Сурка в Подніпров'ї [13, с. 93, 99]. Інший, залізний втульчатий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо, верхівку короґви.

Таким чином, на Торговицькому могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що свідчить про релігійну неоднорідність міського населення та певну віротерпимість підтримувану ординською адміністрацією. Саме взаємодія різноманітних етнічних і релігійних груп, на думку дослідників, визначала специфіку формування соціальної структури золотоординського суспільства [31, с. 59].

Не був єдиним і антропологічний тип населення, що проживало у місті на р. Синюха. Аналіз антропологічного матеріалу Торговицького могильника, здійснений Л.В. Литвиною, демонструє наявність на загальному фоні слов'янського населення відчутних впливів салтово-маяцьких (аланських), болгарських, кочівницьких X – XII ст. Дослідниця відзначає також значну частку монголоїдних домішок, причому, у жінок – більшою мірою, ніж у чоловіків [23, с. 85 – 94]. За визначенням Л.Т. Яблонського, золотоординська держава, яка поширила свій вплив на величезні території, об'єднала під своєю владою цілий конгломерат народностей, з різним рівнем історичного розвитку [34, с. 269].

Хронологічні рамки функціонування міста можна визначити за археологічними матеріалами, зокрема за знахідками монет. Торговицький комплекс представлений досить чисельною колекцією ординських монет (36 срібних дирхемів та 64 мідні пули). Їх знахідки відомі і в похованнях могильника і на об'єктах цивільної забудови. Монети були визначені старшим науковим співробітником Інституту археології НАНУ Г.А. Козубовським, за що висловлюємо йому щире подяку. Крім того, ще в 1894 році на березі Синюхи був знайдений знаменитий Торговицький скарб, який складався з 173 монет [33, с. 90 – 97].

Всі срібні монети, що походять з Торговиці, належать до правління ханів Токти (1290 – 1312 рр.), Узбека (1312 – 1342 рр.), Джанібека (1342 – 1357 рр.), Бердібека (1357 – 1359 рр.), Кульни та Навруза (1359 – 1360 рр.). Причому дирхеми Токти виявлені лише у складі скарбу, а з культурного шару походять монетні знахідки від Узбека до Навруза [33, с. 90 – 97; 18, с. 94]. Це допомагає більш точно визначити час життєдіяльності міста, адже в культурний шар потрапляли ті гроші, які реально перебували в обігу, а скарб є результатом тривалого накопичення.

Серед мідних монет виділяються пули Джанібека з двоголовим орлом та анонімні пули з квітковою розеткою. На думку Г.А. Козубовського серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квітковою розеткою і легендою “Карбування Сарая-ал-Джедід”. Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі і в Торговиці. Поява таких монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині 50 – 60-х рр. XIV ст., – саме на цей час припадає внутрішня криза в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

Серед усіх монетних знахідок у Торговиці немає жодної монети карбування Мамаєвих ставлеників. Хоча не так далеко на схід від Торговиці на Кучугурському городищі у Запорізькій області, яке дослідники пов’язують з ставкою Мамає – містом Орда, регулярно карбувалися дирхеми від імені ханів Абдуллаха (1361 – 1370 рр.) та Мухаммед-Буляка (1370 – 1380 рр.) [19, с. 53]. Цей факт з усією очевидністю підтверджує, що припинення життя у місті на Синій Воді припадає на початок 60-х рр. XIV ст.

Таким чином, золотоординське місто існувало лише кілька десятиліть – у першій половині – середині XIV ст. Його заснування, очевидно, відбулося у рамках містобудівної політики хана Узбека, а обірвалося життя у місті раптово під впливом якихось зовнішніх чинників, що беззаперечно підтверджується археологічними матеріалами.

Кожного польового сезону на досліджуваних об’єктах простежуються сліди значної пожежі. Особливо яскраво ознаки загальної катастрофи проступили під час розкопок вже згадуваної керамічної майстерні. Тут так само фіксуються згорілі стовпчики від навісу. Але найбільш красномовно “говорять” сліди незавершеного виробничого процесу. Так у заповненні горна №3 серед фрагментів печини та уламків кераміки було виявлено три цілі червоноглиняні посудини. Поряд з одним із тандирів на долівці лежали 9 сфероконусів, куди їх поклали охолонути після випалу. Ще один забули всередині тандиру. Ці факти можуть свідчити про те, що майстерня раптово була залишена в процесі роботи.

Її господар лише встиг спорудити невеличкий потрібок-схованку для тих речей, які були досить громіздкими і мали значну вагу, а, отже, були б дуже обтяжливими під час втечі. У погрібку були ретельно складені залізні знаряддя праці, казани, кінська вузда, великі червоноглиняні посудини. Очевидно, власник майстерні прагнув якнайшвидше приховати своє домашнє начиння та реманент, оскільки один із казанів туди був покладений невичищеним після приготування їжі – на його внутрішніх стінках збереглися сліди від потьоків жиру.

Під час розкопок у культурному шарі також знайдено два залізних наконечники стріл. Один – неподалік від керамічної майстерні. Тут були знову зафіксовані виразні сліди згарища, а в ньому – черешковий залізний наконечник стріли ромбічної форми з оформленими уступами верхніми гранями [4, с. 92]. Ще один залізний наконечник стріли знайдений

археологами у 2011 р. на площі могильника. Кілька залізних наконечників стріл походять з випадкових знахідок місцевих жителів на території с.Торговиця та смт. Новоархангельська.

Отже, на річці Синюха у першій половині – середині XIV ст. існував досить значний за розмірами населений пункт, який мав яскраві риси золотоординської міської культури. Загальні розміри, окремі об'єкти, характер матеріальної культури дозволяють віднести це місто до категорії досить значних торгово-ремісничих центрів того часу. Враховуючи його географічне розташування на крайньому північно-західному порубіжжі з підвладними руськими землями, можна говорити й про особливий статус міста як адміністративного центру одного із західних улусів Золотої Орди.

Сукупність описаних особливостей та знайдених артефактів дають можливість припустити, що припинення життя у місті відбулося в результаті військових подій. Археологічні свідчення корелюються з даними писемних джерел щодо локалізації Синьої Води [17]. Загибель золотоординського міста цілком вірогідно може бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда 1362 р., що завершилася його перемогою над татарами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 153 – 160.
2. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (Золотоордынский период). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 99 с.
3. Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Кафы XIV – XVIII вв. – Симферополь: “СОНАТ”, 2001. – 280 с.
4. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – Київ, 2002. – С. 90 – 93.
5. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях – К., 2003. – С. 41 – 83.
6. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 208 с.
7. Васильев Д.В. Статистическая характеристика мусульманского погребального обряда золотоордынского времени // Южнороссийский сборник геологии, экологии и глобальной энергии. – Астрахань: Издательский дом “Астраханский университет”, 2006. – № 6. – С. 22 – 26.
8. Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 125 – 141.
9. Густынская летопись / ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 350.
10. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т. X. – С. 175 – 193.
11. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 64. – С.172 – 193
12. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – 245 с.
13. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. I. – Запорожье, 2001. – 275 с.
14. Ельников М.В. О предметах с христианской символикой в погребениях могильника Мамай-Сурка // Археологічний літопис Лівобережної України. –1999. – №2. – С.49 – 50.
15. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1830. – Т. 4. – 430 с.
16. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.) – К., 1986. – 132 с.
17. Козир І.А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2010. – С. 6 – 14.

18. Козир І.А., Чорний О.В. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 11 – 27.
19. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі – України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 93 – 99.
20. Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV – XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 51 – 58.
21. Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик / ПСРЛ. – М.: Наука, 1980. – Т. 35. – 306 с.
22. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1885. – Т. X. – 244 с.
23. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 84 – 92.
24. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии СРСР. – 1959. – №73. – С. 68 – 80.
25. Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С. 4 – 10.
26. Недашковский Л.Ф. Грунтовые могильники округа Царевского городища // Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2010. – Т. 152. – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 86 – 96.
27. Полевой Л.Л. Поселения XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. II. (35). – С. 119 – 130.
28. Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. По материалам гончарного квартала на поселении Костешты. – Кишинев, 1969. – 212 с.
29. Рогожский летописец // ПСРЛ. – СПб., 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – 132 с.
30. Русина О. Синьоводська “Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Випуск 1. – С. 180 – 182.
31. Русев Н.Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв. – Кишинев: ВАШ, 1999. – 240 с.
32. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981 – 304 с.
33. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет (Основные периоды развития денежного обращения в Золотой Орде) // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – С. 94 – 192.
34. Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 6.: Золотоордынское время. – Донецк: ДонНУ, 2008. – С. 269 – 286.
35. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszyskiew Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – 572 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія й археологія України.

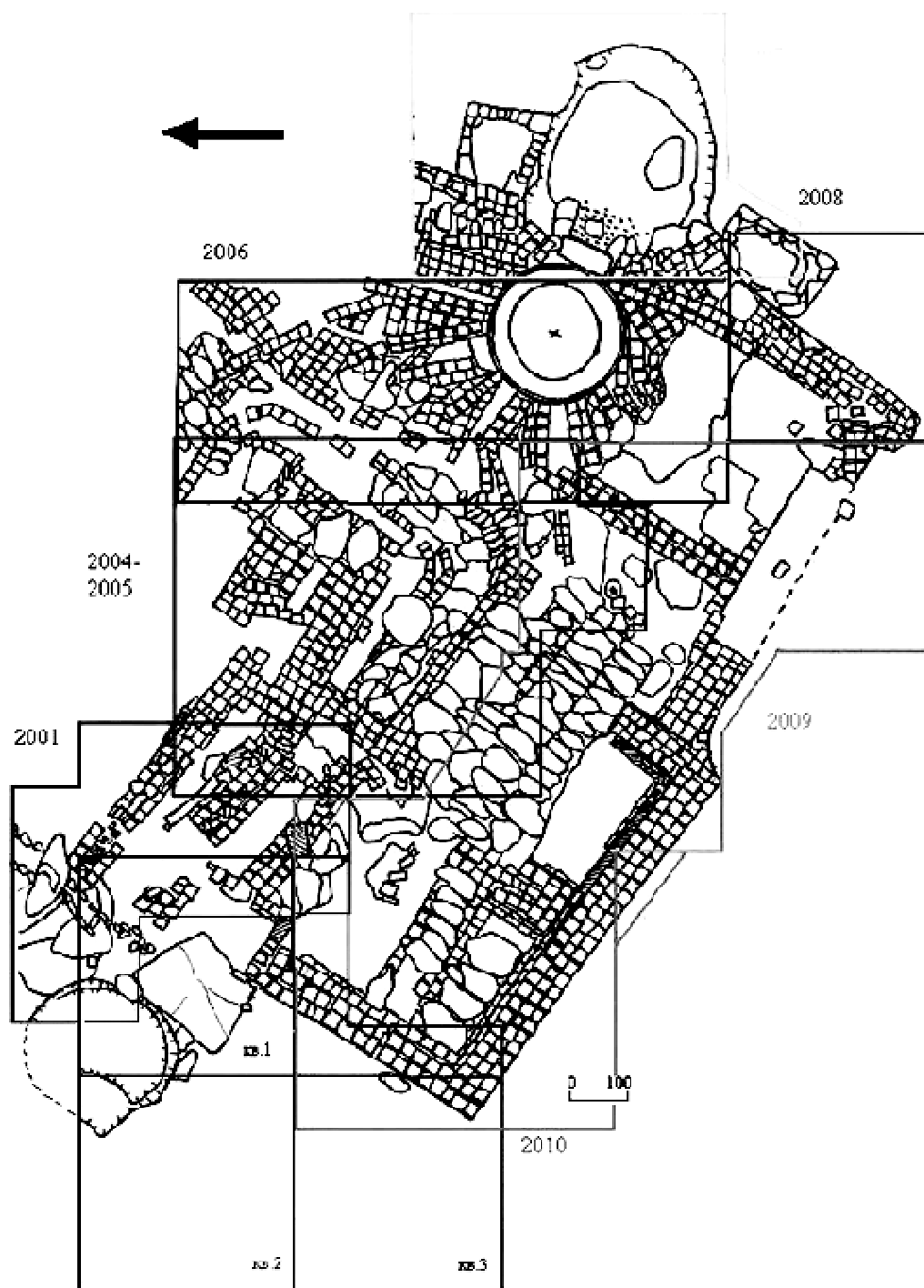

Рис. 1 План золотоординської лазні XIV ст. в с. Торговиця

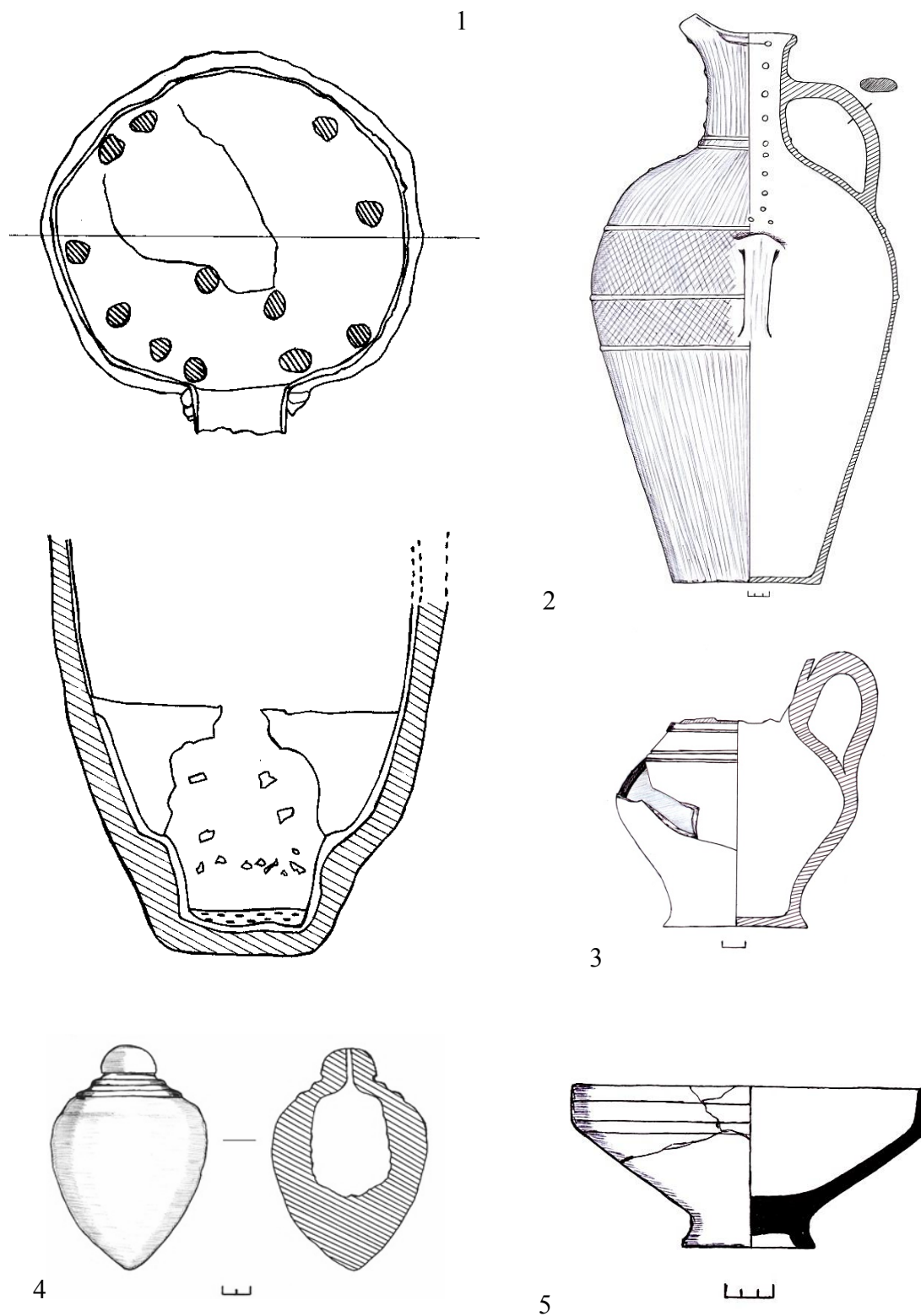

Рис. 2. Знахідки з майстерні для випалення кераміки на золотоординському поселенні XIV ст. біля с. Торговиця

1. – керамічне горно № 1; 2. – червоноглиняний глек;
3. – 4. – червоноглиняний сферокунос; 3. – червоноглиняний глечик;
5. – червоноглиняна миска.

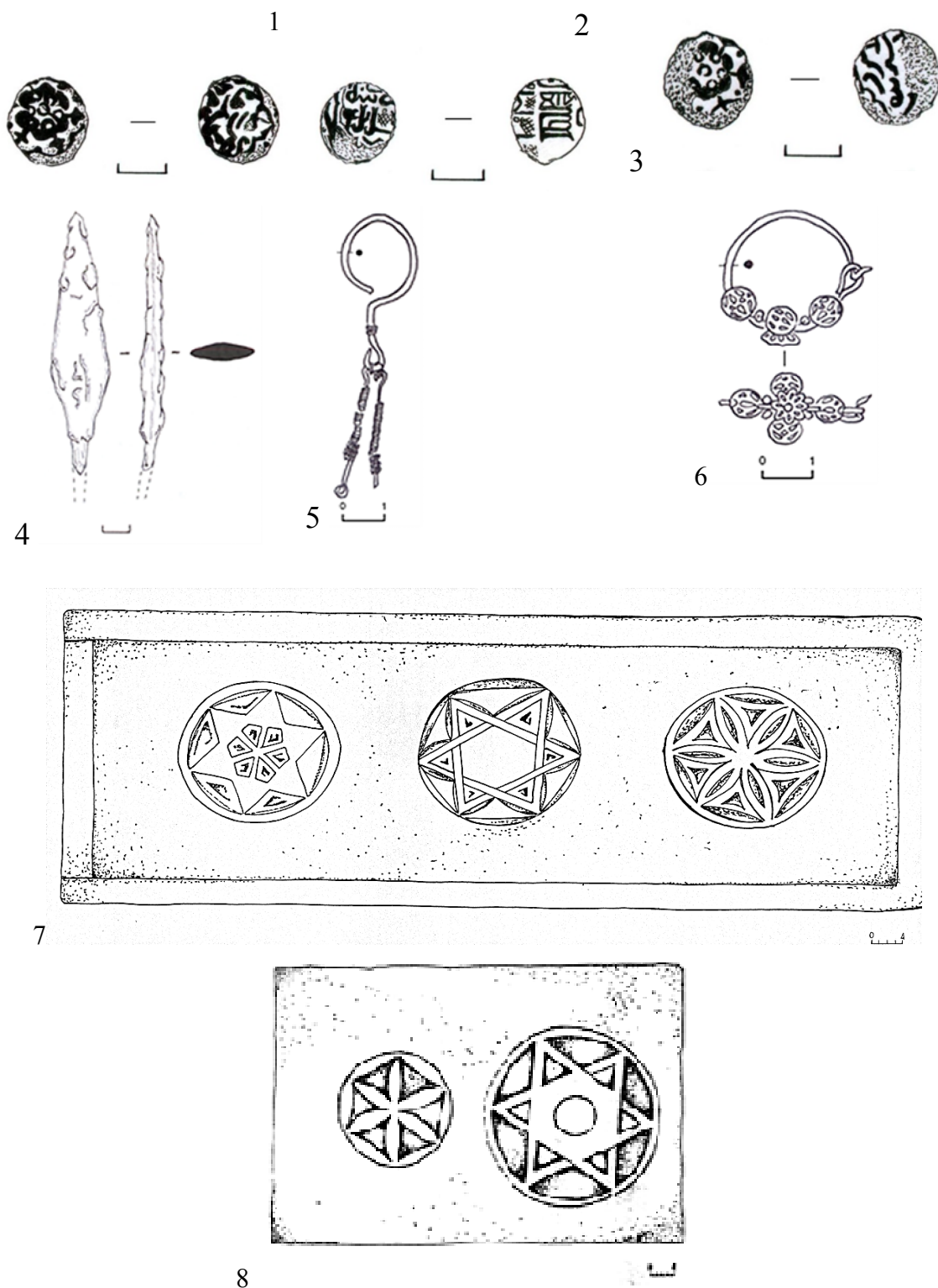

Рис. 3. Знахідки з ґрунтового могильника-I XIV ст. в с. Торговиця

1. – монета мідна(шурф 2/2008); 2. – монета срібна (поховання 310); 3. – монета мідна (поховання 348); 4. – залізний наконечник стріли (кв. 5); 5. – сережка бронзова (пох. 509); 6 – сережка бронзова (пох. 505), 7. – 8. – могильні плити.

УДК 94 (477.65) “11/13”

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XII - XIV СТ. (у контексті наслідків Синьоводської битви 1362 р.)

Світлана БІЛЯЄВА (Київ)

У дослідженні на основі археологічних матеріалів проаналізовані питання політичного, економічного та культурного життя населення південноруських земель впродовж XII – XIV ст.

Ключові слова: південноруські землі, феодализм, монгольська навала, ремесло, культура.

В исследовании на основе археологических материалов проанализированы вопросы политического, экономического и культурного жизни населения южнорусских земель в течение XII – XIV вв.

Ключевые слова: южнорусские земли, феодализм, монгольское нашествие, ремесло, культура.

In the research based on archaeological material, the question of political, economic and cultural life of the population of the south rus lands during XII – XIV century are analyzed.

Key words: South rus land, feudalism, the Mongol invasion, craft, culture.

Історико-культурний процес на території південноруських земель у XII – XIV ст. залишається одним із недостатньо вивчених етапів історії України. Перехідний характер доби, сукупність дії потужних чинників внутрішнього та зовнішнього характеру зумовили становище та перспективи суспільного розвитку. Протягом тривалого часу погляди істориків щодо політичних форм існування земель на різних етапах періоду суттєво відрізнялися. Починаючи з визначення становища в XII ст., були спірні питання щодо розвитку державності – єдиної, чи окремих незалежних князівств, розпаду Київської Русі принаймні із середини XII ст. чи федеративного устрою, як закономірного переходу на наступну стадію розвитку – феодального роздроблення із збереженням політичної і культурно-історичної ролі Києва [33, с. 208 – 211]. Підсумовуючи висновки попередників П.П. Толочко зазначив, що, як і в інших країнах Європи, “роздроблена структура політичної влади” визначила нову стадію феодализму, при якій продовжували існувати старі інститути державної влади. Вони були віддзеркаленням політичної влади, “заснованої на принципах федералізму”. Саме “в межах федеративного устрою знаходять пояснення і різні форми співправління на київському столі” [33, с. 223].

Дискусійний характер багатьох питань нелегкого періоду розвитку України, ускладненого монгольською навалою, перетвореннями литовського часу з одного боку, та нова джерельна база досліджень, яка склалася з накопиченням чисельних археологічних матеріалів, потребують подальшого комплексного аналізу чинників історико-культурного розвитку, деякі з яких ми спробуємо розглянути.

XIII ст. характеризується низкою значних подій у розвитку Євразії в цілому. На його початок припадає захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р., що суттєво змінило ситуацію в Малій Азії і вплинуло розвиток Візантії. На іншому полюсі майбутніх великих змін проголошення в 1206 р. Монгольської імперії, яка розпочинає завоювання світового масштабу.

Для південноруських земель початок XIII ст. відмічений спробою реалізації моделі централізованої держави Романом Мстиславичем, що мала надати нове дихання державотворчим процесам у Південній Русі.

Важливі зміни відзначаються в економічному розвитку. У її провідному секторі – аграрному відбуваються перетворення, що мали значення не лише в першій половині XIII ст., а й у подальшу її розвитку. Це формування комплексного господарства, еталоном у формуванні якого був лісостеповий регіон. [31, с. 70 – 94; 8, с. 32 – 37]. Тут у концентрованому вигляді проявилися найхарактерніші тенденції епохи. Технічний рівень землеробства наближався до спроможності оранки важких чорноземів [5, с. 37– 47; 6, с. 80 – 86]. Формується нова структура розташування сільських поселень – збільшується чисельність поселень вододільного типу, розбудовуються малодвірні поселення, зростає наземне житлобудівництво.

У системі розселення Південної Русі важливе значення мала мережа міст за прирічковою системою формування. Напередодні монгольської навали тут нараховувалося 116 міст. З них у Київській землі – 45, на Чернігівщині – 46, на Переяславщині – 25 [3, с. 27].

Продовжується розвиток різних галузей ремесла. Розвинута сфера чорної металургії та металообробки забезпечувала всі сфери життя населення різноманітними знаряддями й предметами побуту. Характерними рисами були розмаїття прийомів обробки металів, функціональний підхід, доцільність і раціональність застосування певного технологічного циклу операцій, високий рівень стандартизації, якості інструментів.

Загальновідомими рисами розвитку кольорової металургії був світський характер виробів, високий художній рівень виготовлення прикрас з коштовних металів (колти, підвіски, браслети, персні) та оздоблення (зернь, скань, філігрань, емалі, золочення). Поряд зі сферою престижних коштовностей надзвичайно зросла сфера масового вжитку спрощених виробів. Асортимент і техніка виготовлення прикрас з використанням “імітаційних форм” у першій половині XIII ст., на думку дослідників [31, с. 123; 18; 29], вказують на їхнє призначення у широкому демократичному середовищі. Відбувалися і певні спроби засвоїти елементи західноєвропейської культури, що розпочалися в XII ст. і були продовжені в XIII ст. [1, с. 266].

Крім місцевого виробництва, відбувався імпорт виробів з чорних і кольорових металів. Це церковний утвір з Візантії, вироби майстрів з Волзької Булгарії, металеве начиння та предмети військового обладунку зі Сходу (Сирія, Іран, Середня Азія) та країн Західної Європи. Активний північно-східний напрям контактів Русі відбувається з Волзькою Булгарією [24, 1997].

В асортименті гончарної продукції залишається тарний, кухонний, столовий посуд та посуд спеціального призначення: лампадки та світильники. У першій половині XIII ст. відбувається еволюція напливу краю вінця та профілю горловини горщиків, збільшення кількості посудин із покриттями [3, с. 67 – 77]. За технологією оздоблення посуду представлений керамікою без поливи та з поливою, серед якого переважають горщики та миски. Також є великі глеки, відкриті чаші, бокали та чашки. Художньо-декоративні вироби представлено писанками, іграшками, глазуrowаними плитками для облицювання стін і підлоги храмів, князівських палаців, а також у боярських садибах [22, 1967; 23, с. 11, табл. VI].

У XII – першій половині XIII ст. імпорт візантійських амфор, а відповідно й товарів, які транспортувалися в них, збільшився в 1000 разів [13, с. 14]. Збільшення попиту на товари, що постачалися в амфорах (вина, масла, прянощі, нафтопродукти) водночас є свідченням зростання різноманітних потреб економіки, попиту серед представників різного соціального статусу:

князів, бояр, мешканців міст і сіл, церков і монастирів. Другою групою тарної кераміки спеціального призначення були сфероконуси, які потрапляли на територію Русі з Волзької Булгарії, країн Близького та Середнього Сходу, Закавказзі та Середньої Азії [14, с. 363; 15, с. 174 – 177].

У першій половині XIII ст. спостерігається масове ввезення у Південну Русь побутового і парадного столового посуду з Візантії. У XII – першій третині XIII ст. загальний імпорт полив'яної візантійської кераміки зростає в 10 разів [13, с. 14]. Престижний посуд користувався попитом у князівських, боярських будинках, садибах заможних міщан, а також у церковно-монастирському побуті [13, с. 10 – 11]. Крім того, трапляються сирійські напівфаянси з розписом люстром, окремі зразки іранських люстрових фаянсів, єгипетська та іранська люстрова кераміка, кераміка Закавказзя, Середньої Азії та Волзької Булгарії [14, с. 362 – 363].

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. в монументальній архітектурі Подніпров'я поступово розвивається новий стиль, який відповідає початку готичного стилю, на відміну від романського. Щодо особливостей скульптурного декору монументальної архітектури, то стиль орнаментального різьблення, сюжети та композиції мають аналогії у прикладному мистецтві XII – XIII ст. (колти, браслети). В орнаментальному стилі були й західні, і східні джерела впливу, зокрема сельджуцького.

Втрата лідерства Візантії сприяла визволенню “енергії місцевого розвитку”, орієнтації на культуру Заходу. Проте не тільки культура Заходу вплинула на процес стильового перелому давньоруської культури [1, с. 265]. Але на заваді прогресу стояла архаїчна організація виробництва, що позбавляла Русь перспектив його модернізації та європеїзації. “Неєвропейська” структура ремісничо-художнього виробництва Русі постала нездоланною перешкодою для участі в європейському русі [1, с. 266]. На відміну від Італії, де цехова організація ремісництва з'являється вже в X ст., та інших країн, де вона поширилась у XI – XIII ст., структура ремісництва Русі була позбавлена найважливішої класичної для Європи традиції. Незважаючи на те, що на Русі були зроблені деякі кроки на шляху до реальної цехової організації, західноєвропейські традиції поширюються лише наприкінці XIV ст. після Кревської унії Литви та Польщі (1385 р.) у Галичині та під час перебування Закарпаття в складі Угорського королівства. У кінці XV ст. ці традиції поширюються серед ремісників міст Волині, Київщини та Західного Поділля, з орієнтацією українських земель на захід.

Рівень розвитку господарського комплексу Південної Русі на першу половину XIII ст. був достатнім для забезпечення розвитку потенційних і реальних сфер торгівлі. В організації торговельних стосунків і в постачанні товарів на зовнішній ринок усе більшого значення набували купецькі корпорації, які пов'язувалися торгівлею певним видом товару, володінням спеціальними приміщеннями для накопичення та зберігання товарних партій, місцем торгу, розростання колоній іноземних купців. Руське купецтво почало втрачати свої пріоритети ще до монгольської навали, внаслідок перетікання капіталу від руських купців до іноземних, зосередженню його за межами Русі. Після поразки 1223 р. на р. Калка чимало руських купців та багатих людей переправилися на кораблях у Малу Азію, щоб зберегти свої статки [32, с. 63]. Місце руських купців поступово почали займати представники інших етносів. На думку Л.В. Томілович, послаблення “русського етнічного елементу серед купецтва в XII – XIII ст. започаткувало певну традицію”, яка збереглася і посилювалася надалі [35, с. 216].

Завершення стадії федеративного устрою, основні економічні надбання якої зазначені вище, за найбільш розповсюдженим висновком в історичній

літературі, відбувається внаслідок монгольської навали. Проте залишається багато не визначених, або не зовсім визначених питань щодо політичних, адміністративних, економічних та культурно-історичних умов існування південноруських земель, які потрапили до Золотої Орди. Їх князі повинні були підтверджувати дозвіл на правління у відповідних землях, платити податки, але в той же час представляти політичну владу, структурні одиниці оподаткування, адміністративного устрою та господарства. Південноруські князівства продовжували бути носіями давньоруських традицій, певною ланкою між минулим і майбутнім України.

Як відомо, у другій половині XIII ст. зберігається й поняття Руської землі, до якої входять окремі князівства. Згадаємо, як це відображено в деяких повідомленнях літопису у зв'язку з принизливими поїздками руських князів в Орду.

1243 р. – Великий князь Ярослав іде до Батия. Батий пошанував його та мужів, які прибули з ним та відпустив із такими словами : “Ярославе, будь ти найстаршим всім князям в Руському язиці” [26, Стб. 470].

1249 р. – Олександр Ярославич отримує дозвіл на “великое княжение на Киев и на всю Русскую землю”; а Андрей, його брат, на Володимир [27, с. 395 – 396]. Під 1251 роком згадуються князі Північних земель. Під 1256 – 1257 рр. згадується вся Руська земля та окремі північні князівства в різних літописних списках.

Починаючи з 1259р. і до 1346 р. у літописних повідомленнях щодо поїздок князів в орду згадується Руська земля, руські князі, але мова іде про Північні князівства. Лише під 1349 р. у Новгородському літописі є повідомлення про взяття Краківським королем Волинської землі, завдяки лестошам, а також про запровадження католицької віри [28, с. 279].

Як вказує П.П. Толочко, “Родова назва “Русь” присутня в усьому: в означенні землі, країни, держави, народу, мови і навіть віри”, що є “незаперечним доказом безперервності історичного розвитку населення Південної Русі від слов'яно-русських часів до періоду пізнього середньовіччя [34, с. 13].

У політичному, соціально-економічному плані, розвитку матеріальної та духовної культури оцінку періоду XIII – XIV ст. іноді важко визначити за подіями зовнішньополітичного характеру. Їх масштабність інколи заважає зрозуміти, що насправді сталося у внутрішньому світі південноруських земель, і які етапи пройшло давньоруське суспільство після монгольської навали, після Синьоводської битви.

Встановлення режиму політичного та соціально-економічного пригноблення внаслідок воєнних акцій монголів у середині XIII ст. мало катастрофічний характер для розвитку руських князівств. За масштабами загарбання, охоплення території та ступенем нищення акції монголів були не подібним кочівників, зокрема поло до попередніх набігів кочовики, зокрема половців. Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку держави. Насамперед це стосується міст і поселень, що були на шляху військових походів монголів. Походи супроводжувалися масовою загибеллю людей, представників державної еліти, мешканців міст, що були задіяні в міських високорозвинених сферах ремесла та торгівлі, воїнів; руйнацією укріплень, житлових і побутових будівель тощо. Частина населених пунктів так і не поновилися. Зникли й деякі категорії ремісничої продукції, насамперед ті, що були призначені на задоволення елітарного попиту. Припинився випуск давньоруських грошових одиниць – гривень. На деякий час перервалося постачання імпортних товарів, значно понизилась інтенсивність торгівлі [21, с. 5 – 11]. Система політичного

контролю та вилучення значної частини національного продукту шляхом сплати податків Золотій Орді, ставала на заваді швидкому відновленню південноруських земель. Перспективи державотворення, розбудови влади, переходу на нові рейки прогресивного економічного та культурного розвитку, європейської університетської системи та інших важелів подальшого цивілізаційного розвитку були сповільнені, ускладнені вторгненням і пануванням монголо-татар.

Але як свідчать дослідження останніх десятиліть, безпосередні й довготривалі наслідки монгольської навали “не були настільки апокаліптичними та прямолінійними”, як це здавалося багатьом історикам.

На думку Г.Ю. Івакіна, найбільші “державно-політичні та культурно-політичні зміни”, що відбувались у Євразії, були викликані “цілим комплексом найважливіших глобальних загальноісторичних причин, які торкалися всієї Європи та більшої частини Азії, а не лише тільки одним воєнним походом хана Батія” [11, с. 61]. Як слушно відзначив М.А. Макаров, “Разючий монгольський удар, який хронологічно збігся із періодом внутрішніх історичних зсувів, загострив і прискорив їхній перебіг, але не був єдиною причиною зафіксованих дослідниками трансформацій” [21 с. 10].

На думку Г.Ю. Івакіна, в Півдній Русі продовжуються давньоруські традиції, зберігається глибинна загальнокультурна основа [11, с. 65]. Не дивлячись на те, що Ординці заважали піднесенню влади в Русі й побудували опосередковану систему управління за допомогою ярликів, формою внутрішнього державно-політичного устрою південноруських земель залишалися князівства. Специфіка природно-географічного простору півдня Східної Європи з великими територіями, придатними для кочового скотарства, дозволила монголам контролювати внутрішню ситуацію на Русі без розміщення на її території великих гарнізонів, що безперечно мало велике значення для існування традиційних адміністративно-політичних структур і економічного розвитку [19, с. 477].

Як свідчить порівняльний аналіз історико-культурних процесів і напрямів змін, у давньоруському суспільстві першої половини XIII ст. і ситуації, що фіксується за результатами досліджень пам'яток другої половини XIII – першої половини XIV ст., можна помітити продовження процесів формування нової економічної моделі розвитку Русі, оформлення специфіки південноруських територій. Йдеться про подальше опанування вододілів, формування нового культурного ландшафту з поступовим залученням смуги чорноземів. Завдяки поступальним змінам агротехніки все це створювало реальну можливість не лише виконати умови постачання продуктів землеробства золотоординським податківцям, але й надавало надію на економічне відродження. Поступовий прогрес у розвитку техніки та технології землеробства на українських землях не припинився й продовжився в наступний період литовсько-руської державності. Варто відзначити, що він був синхронним технологічному розвитку країн Європи, що не постраждали від монгольської навали. Перебіг воєнно-політичних подій не збігається з етапами еволюції в аграрному секторі, не зупиняє розвиток технологій виробництва масових видів продукції ковальства, основних тенденцій змін формальних особливостей кераміки, що простежується за матеріалами типологічних класифікацій [20, с. 175; 3, с. 76 – 77].

Продовжили своє функціонування всі центри земель і багато інших міст, які не потрапили до шляху монголів або не зазнали значної руйнації.

Розпочинається й заснування нових міст, які відомі за писемними джерелами та археологічними розкопками. Після монгольської навали південноруські землі залишалися природно-географічною, економічною та

етнокультурною основою становлення України. Саме до них у літописах та актових документах XIII – XVII ст. вживається ця назва [25, с. 206].

Головним містом південноруських земель, культурною столицею та релігійним символом Русі був Київ [10; 11]. Життя продовжувалося в усіх історичних районах міста. Мінімальними були втрати пам'яток монументального мистецтва. Як вважає Г.Ю. Івакін, у “монголів не було причин для знищення православних храмів” [11, с. 63]. Православне духовенство користувалося підтримкою золотоординських правителів і було єдиним станом, який не обкладався податками. Але нестача коштів у наступні десятиліття після навали заважала підтримувати храмові будівлі в належному стані.

Київ був і центральним складом, і перевалочним пунктом торгівлі по осі північ – південь з широким переліком товарів, зокрема торгівлі хутром, збіжжям і сіллю [12, с. 203 – 214]. У 1246 – 1247 рр. в Києві перебували купці з найбільших торгівельних міст Заходу та Сходу. [10; 11, с. 62]. Перераховані Плато Карпіні купці походили з найбільших європейських і близькосхідних торговельних центрів, зокрема з Генуї та Венеції. Це є безперечним доказом швидкого відновлення міжнародних торговельних контактів Русі [10, с. 200 – 201; 35, с. 216]. За висновками Г.Ю. Івакіна, “одним з головних напрямків київської торгівлі залишався Південь (Крим, Туреччина, Балкани, країни Близького Сходу). Переважно через Київ здійснювалася торгівля з Півднем і частково зі Сходом російських князівств, білоруських і прибалтійських земель” [10, с. 201 – 202].

Включення східноєвропейського ареалу до кола безпосередньої залежності та контролю Золотої Орди призвело до суттєвих змін у напрямках і масштабах контактного середовища. Так, у традиційному східному напрямку відбувається зміщення орієнтації від арабських країн та Візантії на тюрко-монгольський світ, зцементований імперією Чингізхана [14, с. 361]. На думку В.Ю. Ковалю це нове політичне утворення “...принципово змінило економічну та культурну ситуацію в Євразії і створило умови для прямих зв'язків між країнами, які ніколи раніше між собою не контактували (наприклад, між Китаєм та Руссю)” [14, с. 361]. Ще ніколи Східна Європа не була так пов'язана з цим напрямком, як з початку золотоординського володарювання.

Відбуваються певні поступальні зміни в розвитку матеріальної культури другій половині XIII ст. – першій половині XIV ст. Зберігаються традиції давньоруської металургії заліза та ковальства. Асортимент господарських і побутових виробів, інструментів був достатньо широким. Відбулося вдосконалення технології виробництва відповідно до функціональних вимог, подальша стандартизація виробів [2, с. 4 – 65]. У XIV ст. продовжується розвиток форми лемешів, збільшення розмірів плужних ножів, вдосконалення ножів широкого вжитку, перехід до прямокутних за формою кресал тощо.

Дослідження останніх років засвідчують продовження в цей період розвитку кольорової металургії, зокрема ювелірної справи, але з новими тенденціями [21, с. 10]. На зміну “пишному” стилю попереднього періоду приходять “площинний” стиль [9, с. 288]. Як відмічає Н.В. Жиліна, “матеріал останніх передмонгольських і перших післямонгольських років засвідчує тенденцію розвитку підвісного ярусу убору”, що добре простежується за ливарними формами з тайника Десятинної церкви та іншими знахідками [9, с. 282 – 283]. У філіграні XIV ст. простежується перехід до спірального стилю, елементи якого нагадують візантійські та сельджуцькі мотиви. У Києві продовжується виробництво квадрифолійних енкалпціонів при Печерському монастирі [10, с. 168]. Але потрясіння, пов'язані з монгольською навалою, мали негативний вплив і на розвиток кваліфікованого міського ремесла. На

думку Г.Ю. Івакіна, "...у значній мірі відбувся "інформаційний розрив" між генераціями київських ремісників" [11, с. 198].

Порівняльний аналіз пам'яток другої половини XIII – XIV ст. по регіонах південноруських земель з пам'ятками Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, та стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів (сережки, бубонці, браслети, деякі типи намистин). Вони розповсюджуються у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського, тюркського походження, незалежно від конфесійної належності і є ознакою тенденцій стилю, моди на певні типи прикрас.

У гончарстві продовжується формування нових формальних ознак посуду: продовжується потовщення краю вінця у вигляді валика різної конфігурації [3, с. 67 – 77]. Знахідка фрагментів таких горщиків у закритому комплексі Комарівського поселення разом з татарським дирхемом 1363 – 1365 рр. дозволяє віднести цей посуд середини XIV ст. [4, с. 39 – 40, 45]. З початку XV ст. фіксується поява нової техніки виготовлення кераміки (витягування з одного шматка) та оздоблення [37, с. 115 – 117], фіксуються нові види посуду, зокрема столового, що пов'язано з тенденціями прозахідної культурної орієнтації часів занепаду Золотої Орди [38, с. 20 – 21]. Після скорочення виробництва кераміки з поливою в середині XIII – XIV ст., фіксується наступний етап розвитку.

Відбуваються зміни в надходженні привізного посуду. За спостереженням В.Ю. Ковалю, з середини XIII ст. припинилося масове ввезення амфор візантійського культурного кола. Але візантійський полив'яний посуд надходив як на початку золотоординського часу (друга половина XIII – початок XIV ст.), так і надалі в XIV – XV ст. Насамперед, йдеться про кераміку сграфіто, яка потрапляла з візантійських і місцевих центрів виробництва Криму, з Аккермана та Азака, де відомі гончарні майстерні [14, с. 364]. До Києва продовжував надходити полив'яний посуд сграфіто з Херсонеса та західно-причорноморських центрів, про що свідчать знахідки з розкопок на території Києво-Печерського монастиря [8, с. 167 – 186; 36, с. 67– 71; 10, с. 203].

Продовжує надходити кераміка сирійського та іранського походження, зокрема люстрові фаянси, а також кераміка з кашину, представлена в посудинах та намистинах, але переважна частина східного імпорту надходила в Північно-Східну Русь. Кашинний посуд з бірюзовою поливою, знайдений у Києві в незначній кількості, пов'язаний з південно-західним напрямком – Придунав'ям, Подністров'ям і Кримом [36, с. 67 – 71; 8 с. 167 – 186; 10, с. 203]. Незначний обсяг золотоординської кераміки в литовсько-руських землях у другій половині XIV ст. свідчить про її надходження "...не стільки торговими шляхами, скільки в якості особистого майна приватних осіб" [13, с. 17]. На відміну від північно-східних районів, на півдні руських земель проглядається переважання надходження посуду з Північного Причорномор'я та Близького Сходу.

Трансформації, які торкаються соціально-економічних основ суспільного розвитку та матеріальної культури, розпочалися ще до навали і мають в основі цілий комплекс причин внутрішнього характеру. Цілком слушною є думка М.А. Макарова, який говорить, що між культурою в другій половині XII й першій половині XIV ст. "...очевидні глибокі якісні відмінності...". Серед найсуттєвіших він відмічає: "...вихід з ужитку значної частини повсякденних речей, які складали матеріальний світ Давньої Русі". До останніх належать ті, що були "...індекаторами її культурної своєрідності та достатку". По-друге, "...це припинення або згасання ряду ремесел" з виробництва речей для еліти

давньоруського суспільства. По-третє, це “відмова від деяких культурних символів попередньої доби”, таких як “...парадне жіноче вбрання...”, і “...нарешті, формування нового культурного ландшафту з новою організацією розселення”, про що йшла мова вище [21, с. 5].

З формуванням федеративного утворення Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, у Руську частину, як відомо, входили й території південноруських князівств з провідним положенням Київського князівства. На його чолі стояв талановитий православний князь Володимир Ольгердович Київський, засновник київської династії [10, с. 248]. Його матір'ю була Марія Ярославна Вітебська (донька Ярослава Васильовича), яка походила з полоцької гілки руських князів. За часів Володимира відбувається піднесення економічного розвитку князівства, відновлена чеканка монет. Нумізматичні матеріали XIV – XV ст., до яких належать руські, львівські, київські та сіверські монети території українських земель, надходження в обіг золотоординських, чеських, польських, молдавських, гирейських, генуезьких та інших, а також наслідування окремих типів золотоординських монет, свідчать про те, що внаслідок Синьоводської битви 1362 р. “були створені політичні передумови для кардинальних зрушень економічного характеру” [16, с. 96; 17, с. 52, 54]. Одним з факторів сприяння поступальному процесу постало й значне розширення території Київського князівства після перемоги в битві під Синіми водами.

Таким чином уже з другої половини XII в системі політичного, економічного та культурного розвитку Південної Русі спостерігаються істотні перетворення зі збереженням ознак попереднього періоду, що існував ще до монгольської навали. Тому співвідносити всі зміни в її історико-культурному розвитку з останнім періодом не можна.

Зовнішні чинники, навіть надзвичайно складні за своїм характером, як монгольська навала, наступна політична залежність і економічна експлуатація не припиняють поступального розвитку та історичної спадкоємності, але уповільнюють, ускладнюють процес державотворення, економічного розвитку, орієнтації на передові європейські тенденції. Яскравим проявом розвитку цього періоду є рівень агротехніки, який дозволяє розширювати орний простір, із включенням чорнозему, подальший розвиток комплексного сільського господарства. Обидва чинники мали істотне значення в умовах великої селянської країни для стабілізації основи економіки, яка залишалася аграрною, та її подальшого розвитку. Зростання значення міст проявилось у відновленні урбанізаційних процесів: виникнення нових міст та розбудова існуючих, що простежується за археологічними матеріалами Подніпров'я вже наприкінці XIII – на початку XIV ст. Але розвиток багатьох необхідних чинників для європеїзації міських структур був уповільненим, і не відповідав потребам того часу.

Продовжував існувати й адміністративно-політичний поділ на окремі князівства та поняття спільної Руської землі, яке визначене, зокрема, в загальновідомому Списку Руських міст далеких і близьких кінця XIV ст. Не дивлячись на зміщення Володимира Ольгердовича з київського столу у 1394 р., Київ залишається в центрі боротьби польських та литовських політичних сил, що підкреслює його значення. Київське князівство було відновлене в 1430 р. й остаточно ліквідоване лише в 1471 р. Отже, князівська політична структура зберігається з деякими перервами до цього часу, зі збереженням значення Києва у політичному, соціально-економічному, культурному та духовному сенсі.

Але, на жаль, в той час, коли на Північному Сході ліквідація роздроблення князівств наприкінці XV на початку XVI ст. призводить до утворення

централізованої держави, подальший розвиток південноруських князівств з ліквідацією удільної системи не мав перспектив на створення власної державності внаслідок несприятливих зовнішньополітичних обставин та утворення Речі Посполитої, в яку були включені українські землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев Л.А. Стилевые элементы в материальной культуре XIII века. // Русь в XIII в., М., 2003. – С. 265 – 277.
2. Беляева С.А., Недопако Д.П. О металлообработке в XIII – XIV вв. в Посеймье // Использование методов естественных наук в археологии. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 49 – 65.
3. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982. – 114 с.
4. Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К.: Наук. думка, 1995. – 110 с.
5. Біляєва С.О., Пашкевич Г.О. Про розвиток зернового господарства Середнього Подніпров'я у XIII–XIV ст. // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 37 – 47.
6. Біляєва С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X – XIV ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 82 – 86.
7. Біляєва С.О. Актуальні аспекти моделювання системи сільського господарства Південної Русі X – XIII ст.// Наукові записки з української історії – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 32 – 37.
8. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987 – 1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К., 1993. – С. 167 – 186.
9. Жилина Н.В. Русская филигрань до и после татаро-монгольского нашествия // Русь в XIII веке. – М., 2003. – С. 279 – 289.
10. Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 271 с.
11. Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. – М. : Наука, 2003. – С. 59 – 65.
12. Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Предварительные итоги археологических исследований 2005 г. на территории Киевского Арсенала // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – Судак, 2006. – Т. 2. – С. 159 – 167.
13. Коваль В.Ю. Керамика Востока и Византии на Руси (конец IX – XVII ст.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” – М., 1997. – 22 с.
14. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси в XIII веке / В.Ю. Коваль // Русь в XIII веке. – М. : Наука, 2003. – С. 361 – 371.
15. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX – XVII века., Наука – М., 2010. – 270 с.
16. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 95 – 101.
17. Козубовський Г. Проблема датування українських старожитностей XIV – XV ст. за монетними знахідками. // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград., 2006. – С. 51 – 58
18. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. М. Л., 1954. – 156 с.
19. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. Восточная л-ра РАН. – М., 2006. – 540 с.
20. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174 – 181.
21. Макаров Н.А. Русь в XIII веке : характер культурних изменений // Русь в XIII веке. – М. : Наука, 2003. – С. 5 – 11.

22. Макарова Т. И. Поливная посуда: из истории керамического импорта и производства древней Руси. – М. : Наука, 1967. – 128 с.
23. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – 12 с., 8 табл.
24. Моця А.П., Халиков А.Х. Болгар-Киев : пути, связи, судьбы. – К., 1997. – 192 с.
25. Моця О.П. Південна “Руська земля” – К. : Корвин Пресс, 2007. – 262 с.
26. Полное собрание русских летописей. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – 579 с.
27. Полное собрание русских летописей. – Т. 15., Тверской сборник. – М., 1965. – 503 с.
28. Полное собрание русских летописей. – Т. 4. – Ч. I.: Новгородская IV летопись. – М., 2000. – 728 с.
29. Пуцко В.Г. Сакральное искусство Руси перед монголо-татарским нашествием: результаты и перспективы развития // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2005. – Вып. 7. – С. 3 – 10.
30. Пуцко В.Г. Золотарство Давнього Києва. // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 47 – 60.
31. Село Київської Русі. – К., 2003. – 232 с.
32. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды . – СПб., 1884. – Т. 1. – 564 с.
33. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – 246 с.
34. Толочко П.П. Русь– Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина, 1993, № 3. – С. 3 – 14.
35. Томілович Л.В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – сер. XVI ст. // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 215 – 222.
36. Харламов В.А. Гончар В.Н. Хозяйственно-бытовой комплекс XIII – XIV вв. на территории Киево-Печерского монастыря // Древняя история населения Украины – К., 1991. – С. 67 – 76.
37. Чміль Л.В., Оногда О.В. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 104 – 132.
38. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 8 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інститут археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми історії та археології Давньої Русі, Золотої Орди та Османської імперії, взаємовідносини східних слов’ян та тюрків.

УДК 94 (477/65) “1362”

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ 1362 Р.

Володимир БОРИСЕНКО (Київ)

Публікація присвячена новим підходам щодо можливого вирішення синьоводської проблеми в сучасній вітчизняній історичній науці.

Ключові слова: Синьоводська битва, монголо-татари, Ольгерд, Поділля, Торговиця.

Публикация посвящена новым подходам относительно возможного решения Синеводской проблемы в современной отечественной исторической науке.

Ключевые слова: Синеводская битва, монголо-татар, Ольгерд, Подолье, Торговица.

The publication is dedicated to new approaches to possible solving of the synovodska problem in modern national historical science.

Key words: Synovodska battle, the Mongol-Tatars, Algirdas, Podillya, Torhovytsya.

Синьоводська битва мала глибокий причинно-наслідковий підтекст й обумовлювалася ходом тогочасних міжнародних відносин. Політика литовського князя Любарта, який після одруження із сестрою останнього нащадка династії Данила Галицького Андрія в 1340 р. став законним правителем частини Волині, продемонструвала волинянам дотримання принципу його батька, великого князя Гедиміна (1316 – 1341), – “ми старини не рушим і новини не вводимо”. Ця прихильність стала духовною основою підтримки українцями визвольних намірів і дій литовської влади стосовно визволення руських (українських) земель від татарських завойовників. Однак, ці перші успіхи Литви на українських землях не означали повного повалення золотоординського панування. Литовські князі мусили визнавати залежність від Золотої Орди й сплачувати їй данину. На опановуваних Литвою українських землях встановлювалося двовладдя на зразок васальної залежності місцевих князів від вищого сюзерена – Золотої Орди чи регіональних татарських правителів. Зокрема, це мало місце в Києві, де правив князь Федір під контролем татарського баскака. Перебування князя в Києві свідчить про існування Київського князівства та поширення його влади під зверхністю татар на всю Київську землю.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської проблеми принесла цілий ряд позитивних результатів, але одночасно й не вирішила її з багатьох причин. Насамперед – це старі підходи до даних літописів та інших нарративних документів про цю подію, певний страх дослідників робити припущення, що не узгоджувалися б із ними, а також неврахування усіх особливостей тогочасного державно-політичного життя євразійського континента.

Так, українська й російська наука вже багато років тупцяються навколо визначення знаходження літописного міста Коршева. Відсутність результатів ставить під сумнів дані найавторитетніших джерел про його знаходження в давнину в районі Курщини. Спробуємо піти врозріз з даними нарративних документів у пошуках цього літописного міста. Ми не схильні погоджуватися з окремими краєзнавцями, які під літописним Коршевом бачать сучасний Корець.

Набагато перспективнішою може бути розробка версії про існування окремого населеного пункту під власною назвою “Коршів” на Волині, з урахуванням тогочасної політичної ситуації в цьому регіоні та особливостей відносин міцніючого ВКЛ з владою татар і Польщі. Виявляється, що на Волині

у XIV – XV ст. були відомі два села під назвою “Коршев”, причому в одному й тому ж Луцькому повіті. Щоправда, сьогодні вони територіально відносяться до двох областей – Волинської та Рівненської. Беручи до уваги відомі нам джерела, можна стверджувати, що більш древнім є Коршів у нинішньому Луцькому районі Волинської області, згадки про який належать ще до київського періоду [1, с. 10, 11, 453]. Нині село Коршів підпорядковане сільській раді с. Несвіч Луцького району. В області є й с. Новокоршів, що свідчить про поширеність цих назв у регіоні.

Другий Коршів також знаходився в колишньому Луцькому повіті, нині це Здолбунівський район Рівненської області, тобто південно-східніше від першого. Причому рівненський Коршів згадується в документах набагато пізніше від волинського, що дозволяє припустити його заснування вихідцями чи виселенцями з першого. Не виключено, що рівненський Коршів був заснований насильно виведеними князем Любартом жителями попереднього села в ході невщухаючої боротьби з польським королем Казимиром за волинські землі. Захоплення й виведення найціннішого на той час трофею у вигляді людей, робочої сили й платників податків були звичною практикою ще за часів князя Данила Галицького. Це могло статися після 1340 р., коли литовський князь Любарт на запрошення руської аристократії став галицько-волинським князем. У XV ст. с. Коршів вперше згадано у зв'язку з даруванням його Яковом Войною своїй матері Анні Немириній Войні [2, с. 330]. Мова може йти як про волинське, так і рівненське села, хоча тогочасна ситуація схиляє нас до визнання його волинського походження. Можемо припустити, що його попереднім власником, а може й засновником, виступав батько дарувальника Немира Война. Не виключено, що він був засновником чи одним із перших засновників, шляхетського роду Войн-Оранських, який у першій половині XVI ст. складався з чотирьох осіб і мав виставляти на війну трьох озброєних вершників [3, с. 126].

Вдруге с. Коршів згадано в переліку населених пунктів, подарованих у 1497 р. польським королем Костянтину Острозькому. У жалуваній королівській грамоті названі Глинськ / існує на сьогодні /, Здовбиця / існує /, Дермань / сучасна назва – Дермань Друга /, Урвена / існує /, Лебеді, Ведча, Ледова, Богдашов / існує /, Долгунов / ймовірно сучасний Здолбунів/, а також Кунин і Коршів [4, с. 22]. Після утворення Дерманського монастиря князь К. Острозький у 1499 р. подарував йому Коршів разом з іншими ближніми селами. На сьогодні Коршів і Кунин підпорядковані сільській раді с. Уїздці, розташованого за 10 км від районного центру Здолбунів і за 9 км від залізничної станції Мізочок Рівненської області [5, с. 329, 342].

Багатостолітня тяглість волинського й рівненського Коршевів, як і деяких сусідніх з ними сіл, свідчить про їхню значущість у житті Володимирської землі, і цілком можливо, що одне з них і є літописною “Коршевою”. Правда, цьому суперечать літописні дані про розташування його на р. Сосна, до чого ряд дослідників ставляться досить скептично.

Зроблене нами припущення стосовно волинського й рівненського с. Коршів, як літописного, було б безсумнівним при наявності біля нього р. Сосна, чого автор не може стверджувати. Але й відкидати таку версію не варто, оскільки нею могла бути якась невелика річка чи струмок, що з часом пересохли та зникли. Можна сказати, що в даному випадку повторюється історія з літописними Коршевом і р. Сосна. Тільки, якщо в цьому випадку не знайдено м. Коршів, то в моєму – р. Сосна.

Не виключено, що невловимим Коршевом могло бути і давнє поселення Кошер у Волинській землі, перша згадка про місце його розташування відноситься до 1196 р. Мале поселення згодом перетворилося в укріплене

городище, яке відіграло важливу роль у житті краю як опорний пункт і економічний центр. Саме це городище й дістало назву Кошер або Каширськ. У 1340 р. воно, як і все Галицько-Волинське князівство, перейшло під владу литовського князя Любарта. Негайно почалось відновлення зруйнованих і будівництво нових фортифікаційних укріплень з каменю, і через кілька років на волинських землях постало нове потужне укріплення. Від будівельного матеріалу воно дістало назву Камінь-Каширський і до середини XVI ст. існувало під обома назвами й мало статус окремого удільного князівства [6, с. 246 – 247]. Нині це районний центр Камінь – Каширський Волинської області.

На користь волинсько-рівненського Коршева чи Кошера можуть свідчити й походження тих літописів, де він згаданий. Найперший і найближчий до описуваних подій, а може й сучасний їм “Рогозький літопис”. Як довів російський історик А. Насонов, “Рогозький” і “Никоновський літописи” походять із тверсько-кашинського літописання XV – XVI ст. Тверського князівства, суперника Московського князівства в боротьбі за державну зверхність у регіоні. Литовсько-руські князі мали тісні родинні зв’язки з тверськими князівськими родинами, у чому вбачали протиположності Московському князівству. Князь Ольгерд був одружений з тверською княжною Уляною, дочка київського князя (1362 – 1395) Володимира Ольгердовича Анастасія (померла в 1396 р. і похована в Києво-Печерській лаврі) вийшла заміж за великого князя Тверського Василя Кашинського. Разом з нею переїхав і її духівник архімандрит Києво-Печерської лаври з найближчим оточенням, озброєним не тільки досвідом літописання, але й фактичними даними з історії Південно-Західного краю. Саме під впливом київської школи літописців і з’явилися, можливо, в “Рогозькому літописі”, а за ним і в “Никоновському”, відомості про волинський Коршев. Згадка в ньому про “великі тяготи” людям після взяття Литвою Коршева може також додатково свідчити про київське походження звістки, оскільки київські князі з часів Володимира Ольгердовича, і особливо його нащадків Олельковичів, претендували на всю руську давньокиївську спадщину, у тому числі й на східну Волинь, де знаходився Коршев. А літописці виражали на письмі їхні претензії на ці землі. Зокрема, у середині XV ст. вони доходили на Заході аж до м. Корця, у безпосередній близькості від якого й знаходилися Коршеви. Ту ж мету переслідували й укладачі “Списку міст руських” (1396 р.), до яких, як допускають окремі історики, до їх числа віднесені не тільки міста XIV ст., а й київського часу, що вже до описуваних подій зникли. Як переконані наші попередники – медієвісти “Список” був створений у канцелярії митрополита Кипріяна, який у 1390 р. переїхав до Москви, де всіляко допомагав своєму колишньому благодійнику київському князю Володимирі Ольгердовичу (помер у 1398 р.) відстоювати його права на руські землі.

Більшість дослідників пов’язує Синьоводську кампанію князя Ольгерда з взяттям літописного Коршева на тій підставі, що в найдавніших документах (“Рогозький літописець” і “Никоновський літопис”) ці події подані вчткій послідовності – спочатку взято Коршів, а потім битва на Синіх Водах. Щоправда, ні один з дослідників не звернув належної уваги на те, що в першому випадку мова йде про “Литву”, а не про князя Ольгерда. Якби до цієї події був причетний великий князь Литви, то літописці неминуче відзначили б це, що дозволяє допустити взяття Коршева іншою особою.

Як пише М. Грушевський, причиною “полудневого” походу князя Ольгерда був його конфлікт із татарами. Якщо був конфлікт, то не менш важливо знати з якими саме татарами, з яким їх угрупуванням, оскільки в Золотій Орді під час панівної в ній міжусобної боротьби представників різних суспільних сил за

верховну владу. Можливо, початком цього конфлікту стало “взяття” литовцями влітку 1362 р. волинського чирівненського Коршева, внаслідок чого, як пише “Рогозький літописець”, почалися “бунти і тяготи людям по всій землі”. Під землею, напевне, розумілася навколишня від Коршева територія, що перебувала під владою володимиро-луцького князя брата Ольгерда Любарта й залежала від татар.

У жодному з документів (“Рогозький літописець”, “Никоновський літопис”, “Оповідь про Поділля”) ніде не вказано, що Коршев був відвойований саме в татар. Це переконує в тому, що взяття Коршева литовцями було одним з прикордонних конфліктів між Литвою і Польщею за волинські землі, який не переріс у широкомасштабну війну між ними. Можливо, литовці луцького князя Любарта відвоювали в Польщі захоплений нею при потуранні татарської влади, згідно попереднього договору, село Коршів. Слова у літописі про “тяготи людям” вказує на зміну власника села й обкладання місцевого населення додатковими податками, що не могло не викликати його опору. Оскільки, село і найближча округа припинили сплачувати податки Польщі, а вона зменшила їх татарам, то очевидно це могло викликати невдоволення як Польщі, так і татар. Не виключено, що й князь Любарт відмовився сплачувати татарам данину, хоча представники татар стягували її з населення, що й викликало протест князя. Причому це стосувалося не одного населеного пункту, а, як пише “Рогозький літописець”, “всієї землі”, якою могли бути Луцька чи вся Волинська землі.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської битви остаточно не вирішує також місцезнаходження Синьоводської битви. Не відповідають на це питання і дослідження запевнення ряду авторів про Синьоводську битву 1362 р. на Поділлі згідно даних нарративних та інших документів. Насамперед це зумовлено невизначеністю учасників дискусії щодо топонімічних понять “Поділля”, “Степ”, “Дикі Поля”. Розглянемо територіальні межі Поділля та степів, їх появу й еволюцію. Найближче за часом до розглядуваних подій писемне джерело “Про Поділля” чітко розрізняє ці поняття у формі – Ольгерд пішов у “поле”, де й розбив татар на Синій воді. Далі пишеться про Подільську землю, “отчинами” й “дідичами” якої були вбиті татарські “князі”. До написання документа Подільська земля аж ніяк вже не була пустим полем, а колонізованим регіоном, що чітко розумів літописець. М. Стрийковський аж ніяк не помилявся, коли писав про те, що князь Ольгерд “виправився у похід в Дикі Поля проти татар”. На це звернув увагу й М. Грушевський, заявляючи, що Ольгерд ходив походом “у полудневу Київщину й погромив там татар”, правда, цю подію він датує 1363 р. [6, с. 82]. М. Грушевський зазначає, що термін “Поділля” вперше вжито в документах під 1395 р. [6, с. 89] Хоча, через кілька сторінок зазначає, що Поділля згадується в Длугоша під 1352 р. До нього входили подністровсько-побузькі землі. Визначення досить розпливчате в південному та північному напрямках. Я.Р. Дашкевич відносив першу згадку про Поділля до 60-х років XIV ст. [7, с. 59 – 60]. Тут, напевне, малась на увазі згадка про Поділля у зв’язку з викладом подій Синьоводської битви. Сучасний дослідник М. Крикун під подністровсько-побожськими землями вбачає територію Брацлавщини, яка пізніше дістала назву Брацлавського воєводства [8, с. 69]. М. Крикун небезпідставно стверджує, що між Брацлавським і Київським воєводствами велася затяжна суперечка про межу між ними, яка своїм корінням сягала попередніх часів, коли діяв поділ української території на землі. З того часу східний кордон Брацлавської землі проходив по р. Гірський Тікич, а на північному сході по р. Рось. Звичайно, були й певні відхилення в цих межах, але вони мали тимчасовий характер.

Отже, твердження ряду авторів про Поділля як місце Синьоводської битви не відповідає літописним даним і не може бути прийнятим науковцями без їх серйозного наукового спростування. “Полудневою Київщиною” вважалися землі на південь від Києва, які, як вважає автор, простягалися правобережним Подніпров’ям по Канів, Черкаси і лівобережний Сліпород [9, с. 89]. А за ними вже традиційно починалися “Дикі Поля” понад Поділлям до Дністра на Заході і Чорного моря на півдні.

Але постає питання про конкретне місце Синьоводської битви в “Диких полях”. Тут на перший план виходить визначення місцезнаходження географічних термінів “Синя Вода” як гідроніма й топоніма. Звернемося у цьому випадку до найближчих про час битви письмових свідчень. Відомо, що в 1502 р. для боротьби з кримським ханом Менглі-Гіреєм турецький султан пропонував хану Великої Орди Шейх-Ахмету зібрати сили на Білій і Синій Воді й розпочати проти нього воєнні дії. Однак, той діяв невдало й зазнав поразки, після чого вже кримський хан наказав своїм синам зібратися з ордами знову ж таки на Білій і Синій Воді для наступного походу на Україну [10, с. 143 – 144]. Напрямок майбутнього походу (Україна) вказує на те, що він починався за її межами, тобто, за південними кордонами Подільської та Брацлавської земель. Ці землі традиційно відділяли українські князівства від Степу, власне татарської території, що не перешкоджало заснуванню чи існуванню на ній життєвих осередків представників інших народів, у тому числі й українців. Із Синьої Води татарські орди пішли на Україну двома шляхами – на Київ і Галичину, заходячи й за їх межі [6, с. 332 – 333].

Вживання в давніх документах назви “Біла Вода”, (так кочовики називали Південний Буг), поряд з “Синьою Водою” демонструє їх територіальну близькість і додатково підтверджує думку про зв’язок останньої з р. Синюхою. Про давність і поширеність цього гідроніму в Новоархангельському районі Кіровоградської області свідчать, як встановив кіровоградський професор Василь Лучик, і назви р. Кагарлик та однойменного села, які, на думку вченого, є тюркською калькою давньослов’янського “гідроніма Синіє Вода, Синюха”. Про місцевість “Сині Води” поблизу Чигирина доводить і повідомлення представника А. Киселя польському командуванню від 27 червня 1648 р. Зокрема, він писав, що з Білої Церкви Б. Хмельницький разом з кількома тисячами козаків відійшов до Чигирина, хан із головним військом повів до Криму величезний полон, а орда Тугай-бея кочувала на “Синіх Водах”. Саме туди Б. Хмельницький направляв і звіди отримував відповіді від Тугай-бея на свої запити. Регулярність листування свідчить про відносну близькість Синьої Води від Чигирина [11, с. 21]. На користь розташування Синіх Вод неподалік Чигирина вказує й той факт, що татари після Корсунської перемоги й набирання ясиру не пішли далі на захід, а відповідно й Тугай-бей у червні 1648 р. аж ніяк не міг бути на півночі Поділля, де окремі краєзнавці й схильні вбачати місце Синьоводської битви.

Через це міжріччя простягався Чорний шлях з Криму, а також північне відгалуження Кучманського шляху. У “Національному атласі України” показано, що він виходив з-під Очакова, потім на рівні середньої течії Південного Бугу одне його відгалуження йшло на Західне Поділля, а друге через Південний Буг повертало ліворуч на Торговицю та переправу через Синюху, на Умань і в районі Кальника вливалось у Чорний шлях. Саме цим шляхом і міг вести свою орду з Буджаку для з’єднання з іншими “царик Димитрій”. Саме в міжріччі Південний Буг – Синюха – Велика Вись й відбулася ця невловима Синьоводська битва.

Можливо, що це сталося не доходячи до Торговиці, оскільки, зважаючи на уособлення її зі ставкою ханського намісника, навряд чи б татари пропустили

б до неї литовсько-руське військо. Цілком можливо, що битва відбулася на лівобережжі Синюхи – Синьої Води, нижче її притоки Велика Вись, по частині течії якої проходив умовний кордон між Східним Поділлям і Степом. На користь цієї версії свідчить і те, що М. Стрийковський нічого не пише про втечу розбитих татар через досить повноводні на той час Синюху і Велику Вись, а тільки заявляє про втечу татар у розлогі поля та їхні “трупи по полях і в ріках”. Саме на лівому березі Синіх Вод і позначав на карті місто Торговицю Г. Боплан, вказуючи на місце її початкового розташування. На користь цієї версії додатково свідчать уособлення рядом вчених (Ф. Шабульдо, О. Галенко, О. Чорний) річки Синюхи з річкою Синя Вода та сучасної Торговиці з літописним містом Синя Вода й адміністративно-політичним центром Ябугородом.

У результаті переможної Синьоводської битви 1362 р. правобережні українські землі були визволені від золотоординської залежності, що проте не позбавило їх від сплати татарщини. Політична орієнтація великого князя литовського Ольгерда на зближення Литовського князівства з Кримською ордою еміра Мамає завдала непоправного удару Золотій Орді. Вона ще мала значні успіхи у спробах відновити свій імперський статус, проте вони були короткочасними і головне безперспективними.

Перемога на Синій Воді зробила невідворотним процес подальшого унезалежнення Кримської Орди від Сараю і створення самостійного, дружнього ВКЛ Кримського ханства. Кримсько-українське зближення, спільне протистояння Золотій Орді стали головною причиною для визнання ханом Тохтамишем права литовського князя Вітовта на всі “руські” землі, у тому числі й українські, правда при збереженні данницької залежності від татар. Союз із Кримською Ордою дозволяв ВКЛ протистояти імперським зазіханням Золотої Орди, що й прискорювало її занепад і розпад.

Синьоводська битва стала етапною подією в історії України. З неї почалося бурхливе відродження старої, а фактично формування нової української державності під егідою правлячої династії литовських Гедиміновичів. Переїнявши традиції Київської Русі, її представники прагнули відродити давньокиївську спадщину в межах єдиної Литовсько-Руської держави, яка б зайняла місце своєї попередниці на євразійському просторі.

Разом із центробіжними процесами у ВКЛ з’явилися й відцентрові тенденції звуженого українсько-національного характеру. Їх ініціатором став київський князь Володимир Ольгердович, який під кінець свого князювання (усунутий у 1394 р.) не тільки все більше унезалежнювався від центральної влади, але й претендував на давньоукраїнську спадщину від м. Корця на заході до Сіверського Донця на сході. Через 50 років наміри князя Володимира Ольгердовича фактично реалізували його нащадки князі Олельковичі, внаслідок чого українське державотворення дістало новий імпульс для своєї невмирущості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл України. Волинська область. – К., 1970.
2. Дорош М. Маршрут русько-литовського війська 1362 року – ключ до локалізації літописних Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода // Воєнна історія. – №4.
3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.. Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.
4. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький бл. 1524/1525 – 1608. Воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993.
7. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990.
8. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв.: границы воеводств в свете источников. – Институт украинской археографии. – К., 1992.
9. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996 – 1998.
10. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – К., 1995.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Борисенко Володимир Йосипович – доктор історичних наук, професор, авідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: актуальні проблеми історії України.

УДК 903

ОБОРОНИТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС СОЛХАТА 1375 - 1380 ГГ. ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Марк КРАМАРОВСКИЙ (С.-Петербург)

Статья посвящена проблемам изучения оборонительного комплекса золотоордынского Солхата в контексте политических процессов в Золотой Орде в конце XIV вв.

Ключевые слова: Золотая Орда, Мамай, оборонительные сооружения, Крым, Солхат.

Стаття присвячена проблемам вивчення оборонного комплексу золотоординського Солхата в контексті політичних процесів в Золотій Орді в кінці XIV ст.

Ключові слова: Золота Орда, Мамай, оборонні споруди, Крым, Солхат.

The article is dedicated to problems of studying defense system in the context of the Golden Solkhat Political process of the Golden Horde in the late XIV century.

Keywords: Golden Horde, Mamay, fortifications, Crimea, Solkhat.

В последние годы значительное внимание уделяется историческим проблемам, связанным с именем темника и беклярибека Мамаю [25; 26, с. 206 – 238, 27, с. 121 – 141; 19, с. 183 – 197]. Проявлением этой линии стал выпуск историографической антологии, посвященной Мамаю [20]. Следует также отметить ряд статей, посвященных его генеалогии [35, с. 319 – 352; 10, с. 108–143; 9, с. 198 – 205] и проблемам Куликовской битвы, среди которых я бы выделил продуктивную гипотезу Р.Ю. Почекаева об инициативе известного сражения со стороны Дмитрия Московского [26, с. 230]

Вместе с этим, нельзя отрицать, что в обширной теме политической биографии Мамаю явно нехватает объективных данных, способных пролить свет на катастрофу, постигшую могущественного эмира осенью 1380-го года или 1379 г. (?) [8]. В этой связи целесообразно рассмотреть отдельные эпизоды в деятельности Мамаю с точки зрения его участия в жизни Солхата, золотоордынской столице Крыма [12, с.141 – 157; 15, с.101 – 106].

Начну с замечания о том, что Солхат не был чужим ни для самого Мамаю, о чем говорит *Ибн Халдун* [33, с. 389], ни для его прадеда *Тулук-Тимура (Тоглук-*

Тимура), представителя знатного монгольского рода и родственника Джучидов, правившего в Солхате при Узбеке, ни для его отца, *даруги* Солхата в последний год жизни Джанибека и в начале правления Бердибека. Из нескольких “претендентов” на роль отца Мамай, рассмотренных И.В.Зайцевым, более всего подходит *Коджа (Хаджи) Алибек б. Иса б. Тулук-Тимур*, он же *Алач-Алаш-Алиш* из списка Утемиш-хаджи, принадлежавшего А.З.В.Тогану [9, с. 201]. Алибек принадлежал к клану *кыят*, правил Крымом после Зейн ад-Дина Рамазана (1349 – 1356) весьма недолго, и умер в 1357 или 1358 гг. Возможно, что он был похоронен в Солхате в одном из мавзолеев в северном секторе городища, датируемым нами около середины XIV века. Этот мавзолей, скорее всего, не предназначался для Хаджи Алибека, и был построен для кого-то из его предшественников, не исключено, для того же Зейн ад-Дина Рамазана. В погребальной камере мавзолея расчищено не менее 14 костяков [13, с. 6 – 11], что означает его функциональное использование на протяжении какого-то отрезка времени, но едва ли за пределами 1375-х гг. Разумеется, все погребенные принадлежали к представителям высшей прослойки исламской общины города. Шатровое перекрытие этого величественного мавзолея¹ было украшено бирюзовыми изразцами, а его интерьер был украшен бело-голубыми кашинными изразцами с легким рельефом и арабскими надписями.² По-видимому, мавзолей стал последним монументальным сооружением города рубежа эпох, когда волны “великой замятни” докатились, наконец, и до Солхата.

В период наибольшего кризиса власти 1360-62 гг. Мамай, занятый борьбой элит в Сарае, почти не бывал в Солхате. Исключение составляют два эпизода. Первый – в 1361 г., когда Мамай как хранитель семьи Бердибека, покидает Сарай и уходит в Причерноморье. Здесь, в Солхате, он временно оставляет семью покойного хана на попечение собственного родственника – дяди по материнской линии, бывшего бегляри-бека в правительстве Джанибека Кутлуг Буга. В 1362 г. Мамай снова в Солхате. Здесь он провозглашает ханом потомка Узбека Абдаллаха (1362 – 1369), при котором сам снова становится беглербеком (в первый раз – при Бердибеке). В том же году он разрывает с Кельдибеком, видимо, бастардом Джанибека, и жестоко громит Азак, поддерживавший выплатой налогов Кельдибека (в Азаке погибает Якопо Корнато, консул Таны и посол Венеции). Очередное появление Мамай в Солхате приходится на 2-ю половину августа 1365 года. Этот эпизод остается непонятым в нашей историографии и даже И.В. Зайцев классифицирует его как время некоего завоевания (?) Крыма [9, с. 201].

О событиях этого лета сообщает запись на полях Лекционария 1365 г., хранящегося в Матенадаране. Из нее мы узнаем, что 23 августа 1365 г. в одном дневном переходе от Солхата в Карасу (Карасу-Базаре) находится темник Мамай вместе с “бесчисленными татарами”. Горожан и всех людей, прибывших под защиту Солхата из разных мест Крыма “...вся страна с *Кеча* [Керчи] до *Сарукармана* [Херсонеса] здесь собралась – люди и скот”, привела в ужас нависшая над городом угроза расправы. Писец Аветис, которому принадлежит сообщение, отметил в частности, что “начальник (города), князь его, не смог противостоять [Мамаю] и, будучи слабым, сбежал...” [23, с. 467, 468; 1, документ №19 с. 60; 29, документ №6, с.153; 31, с.158, 159]. Причину “угрозы расправы” источник не раскрывает. Антимамаевские слухи, шедшие, несомненно, из окружения баскака, должны были сплотить население вокруг

¹ Благодарю Э.Д. Зиливинскую за консультацию по вопросам типологии мавзолея.

² Фрагмент такого изразца был найден в раскопе за северной стеной мавзолея только в июле 2011г.;

правителя Солхата т.е. Кутлуг Буги.³ Кутлуг Буга (Благодатный бык), отюреченный монгол из племени *найман*, правил Крымским тюменом с рубежа 1358 – 59 гг. В августе 1365 г. эти слухи, учитывая актуальность недавнего примера азакских репрессий для рядовых граждан полуострова, оказались выгодны, прежде всего, правителю города. Однако линия обороны – ров и вал, за которыми укрылись жители Солхата⁴ и собравшиеся здесь беженцы, подготовленная несколькими годами ранее, не пригодилась, но сам *даруга*, сбежавший в степную часть полуострова, вскоре был прощен сюзереном.

О начале сооружения первой линии обороны Солхата-Крыма в виде ровов и валов сообщает армянский источник под 1363 г. Эта запись сделана очевидцем, проживавшем в армянском квартале Солхата “*Чхбнис*” (*Верхний*). Им оказался один из сыновей известного в Крыму миниатюриста и каллиграфа Натера из Баберда – писец Степанос из скриптория храма св. Саргиса. Привожу перевод извлечения текста 1363 г. по “Каталогу армянских рукописей Британского музея”: “... *И в сие же время великое смятение царит от правителей земных, ибо нет царя во главе, чтобы сотворил мир, по словам Господа: “всякое царство, разделившееся само в себе, опустеет”, и вот, роет глава города ров вокруг города. И многие дома разрушает до основания, и разрушения бесчисленны, и все в страхе* (выделено мной, М.К.)” [43, р.248].⁵ В строках Степаноса не названо имя главы города, отдавшего приказ о строительстве рва, не обозначена причина события, серьезно напугавшего жителей Солхата. Вопросов, в сущности, два: каковы мотивы строительства окопов, и кто именно мог принять решение о сооружении защитного рва и вала в 1363 года.

Факты таковы. Летом 1362 г., используя нацеленность Мамаю на столичный Сарай, войска Ольгерда взяли Коршев на Тихой Сосне, а осенью – Ябгу-город к западу от Днепра на Синих Водах и Белобережье, включая Подолию. Победа Великого княжества Литовского над сводными силами Кутлуг Буги, Дмитрия и Хачебея/Кочубея⁶ под руководством солхатского эмира под Синими Водами открыла возможность “мирного” присоединения к Литве Киева и зависящих от него территорий.⁷ Среди других последствий синеводского поражения для Золотой Орды выделим взятие под контроль ВКЛ западной ветви шелкового пути – “*Via Tartarica*,” направленной на Львов, начало которой лежало на юго-востоке Крыма в Солхате и Каффе. О большом значении левантской торговли между Львовом и Крымом в 60-е – 70-е гг. XIV в. свидетельствуют два монетных клада Торговицкий (1894) и

³ По Т.Э. Саргсян, правителем города в это время был Чалибек / Алибек, т.е. отец Мамаю, которого к этому времени уже не было в живых [31, с.157, 160]. О Кутлуг Буга и его улусе см.: 4, с.136-138;

⁴ Для реконструкции плана города мы используем топографическую съемку военного топографа екатерининской эпохи, хранящийся в Центральном Государственном Военно-историческом архиве (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22608) в Москве. Картографические материалы XIX в. по Старому Крыму сохранились и в фонде Таврической губернской чертежной – Ф. 377. Оп.16. Д.11-13, см.: 36, с. 43, примеч. 80.

⁵ Русские переводы этой записи см.: 39, с.142 (в извлечениях); 1 2000, документ №18, с. 60; наиболее полно – 29, документ №4, с.152; 31, с.152, 153. По Т.Э. Саргсян, инициатива строительства рва и вала принадлежала Алибеку, “...потерпевшему сокрушительное поражение от литовских войск на Синих водах” (31, с.153). В сущности, уровень исторического комментария выводит примечания Т.Э. Саргсян за рамки научного исследования;

⁶ Характеристику улусов Дмитрия и Кочубея – см.: 4, с.138 – 143;

⁷ Современная украинская историография уделяет немалое значение переоценке традиционного взгляда на это событие. Формирование нового взгляда на последствия Синеводской битвы, по определению Ф.М. Шабульдо, “...ныне становится одной из основных задач украинской медиевистики” [32, с. 4; 9 – 27].

Пастырский (1883), что специально подчеркнуто в исследовании Г.Козубовского [11а, с. 93 – 97]. Мало того, что “Мамаева орда” лишилась денежных сборов с густо населенных земледельческих территорий правобережного Поднепровья и левобережья Днестра, создалась ситуация, при которой территория Крыма оказалась полностью оголена перед силами Литвы. Точнее других источников положение охарактеризовала польская хроника Мацея Стрыйковского (2-я пол. XVI в.), отметившего, что экспансия Литвы вывела из подчинения ордынцев “...Торговицу, остатки укреплений которой и сегодня стоят в устье Буга, Белую церковь, Звенигород и все степи [далеко] за Очаковым от Киева и до устья Дона, и загнали их [ордынцев] до [самой] Волги, а других до Каффы и Азова и [полуострова] Крым, в середину Таврии или Перекопа” (цит. по: 41, с.11). Разумеется, эту далекую от Солхата панораму событий нельзя было увидеть из окна скриптория в армянском квартале. Но сложившаяся ситуация несомненно была понятна главе незадавшегося “Подольского похода” эмиру крымского улуса Кутлуг Буге.⁸ Ему, без всякого сомнения, и принадлежало решение о безотлагательном сооружении защитного рва вокруг основной части города. Был ли Кутлуг Буга инициатором похода, и как сочеталась акция по восстановлению налогового обложения Золотой Ордой подольских земель (напомню, что Солхат по сведениям арабского автора 2-ой половины XIVв. ал-Калкашанди был официальным центром правого крыла Золотой Орды [5, с. 265, 269 – 70]) со стратегией Мамаия по проблемам ордыно-литовского союза остается вопросом.

⁸ Кутлуг Буга младший брат Могул Буги, погибшего осенью 1361 г.; беглербек в правительстве Джанибека с 1351 по 1357 гг., сменивший на этом посту Могул Бугу. Отстранен от правительственных дел в 1357 г. В конце 1358 – нач.1359 г. Кутлуг Буга занимает место крымского улусбека.

По наблюдению А.П.Григорьева, после гибели Мамаия осенью 1380 г., Токтамыш (1379 – 1395) продолжал опираться в Крымском тюмене на Кутлуг Бугу-старшего [6, с. 213]. Таким образом, Кутлуг Буга возглавляет Крымский улус на протяжении около 20 лет, видимо, видимо, находясь в сложных отношениях Мамаем особенно в периоды его наездов в Крым как, например, в 1365 г. О. Галенко справедливо считает Кутлуг Бугу и Мамаия врагами и соперниками [4, с. 137]. В 1381 г. отцовское место улусного бека занимает его сын Ильяс бей. Имя второго сына Кутлугбуги Ильяса несколько раз встречается в документах генуэзской Каффы (Elliassegnò fijodeInachCotolboga). Из соглашения с каффинцами от 24 января 1381 (аналогичное соглашение 1380 г. было подписано Яркасом Зико (IharcasZico) [45, p. 12], мы узнаем, что он становится крымским улусбеком (в генуэзской среде этот титул звучал как “Dominus/SegnoSorcati”) и вскоре после смерти Мамаия и должен был назначить в Каффу специального наместника-тудуна. После Ильяса, должность крымского улусбека перешла к еще одному Кутлугбуге, известного по соглашению от 12 августа 1387 г., в котором подтверждены договоренности 1381 г. А. Галенко предполагает, что соглашение 1387 г. подписал сын Ильяса. Это означало бы, что три поколения одной семьи, владеющей Крымом, подтверждают существование в конце XIV в. золотоордынского института наследственного владения – *инджу*. Энрико Бассо считает, что документ 1387 г. подписан Кутлугбугой старшим, хотя и не без некоторого сомнения. Вот как он характеризует нашего героя: “Среди всех тех правителей, с которыми Кафа поддерживала дипломатические отношения в связи с “bellumdeSorcati”, выделяется по значению и по своей личной власти, по явному влиянию, которое он имел на хана, тот самый Cotolbogha или Cattabogha (QutlugBoga), который уже фигурировал в договоре 1381 г. и вновь появляется в трактате 1387 г. в качестве противной генуэзцам стороны. Точное отождествление этого лица, которое явно играет одну из главных ролей во всех событиях, представляет некоторую проблему из-за противоречивости наших источников: тогда как в примечаниях к “MassariaCaffe” он представляется участником военных действий вместе с генуэзцам, из Договора следует, что он был господином Солхата, и значит главным их противником. Известно, что татарский князь по имени QutlugBoga был одним из главных предводителей войска князя Димитрия, потерпевшего поражение от литовцев в сражении при Синей Воде в нижнее течение Буга в 1362 г. Известно также, что лицо с таким именем, под чьим правлением, отнюдь не случайно, было заключено соглашение между Солхатом и Кафпой, было правителем Крыма в 1382 г. и одним из подданных Токтамыша” [45, p.14]. Имя Кутлугбуги-младшего в качестве крымского наместника встречается еще десять лет после 1392 г.

Что привело Мамай в Солхат спустя несколько лет после сооружения рва, и почему, наконец, бежал из Солхата около 23 августа 1365 г. крымский улусбек? Начну с того, что Кутлуг Буга оказался не слишком успешным администратором, что показали его пять-шесть лет гражданского правления в Крыму. Перечислим лишь некоторые вехи, отражающие наступательную антиордынскую политику в регионе главным образом со стороны Каффы и Литвы, которым ни Солхат, ни ханы “Мамаевой орды” не смогли ничего противопоставить.

Начну с периода правления в Крыму Зейн ад-Дина Рамазана: в марте 1356 г. наместник, заключив договор с венецианцами, открывает им доступ в бухту Провато [30, с. 385]. Эта линия была развита его приемником Кутлуг-Тимуром в пику генуэзцам, передавшим в пользование венецианцев две торговые гавани на юго-восточном побережье – в Солдае и Калиэре (вероятно, Отузах). Гавань в Калиэре располагалась в непосредственной близости от Солхата, и позже здесь вырос, укрепленный замок, перешедший к генуэзцам. Однако то, что было приемлемо в период стабильности при Джанибеке, оказалось губительно в период анархии. В 1357 г. Каффа отнимает Чембало у Феодоро, союзника Солхата, а в 1358 г. – генуэзцы добиваются возврата в Тану (Азак), откуда были изгнаны при Джанибеке. В 1361 г. – генуэзцы вынуждают отступить турок Синопа, осадивших Каффу с моря и суши. К 1362 г. относится поражение Кутлуг Буги и его союзников у Синеводской переправы, что привело к захвату литовцами Коршева на Тихой Сосне, правом притоке Дона в его среднем течении (лето) и падению золотоордынского города Ябгу⁹ (осень). В итоге в 1363 г. возникает необходимость спешного рытья окопов рва вокруг Солхата в целях защиты от литовской угрозы. В 1365 г. происходит захват генуэзцами Каффы Солдаи и 18 казалий (деревень) на южном побережье вплоть до Чембало¹⁰ и начинается строительство в Солдае земляных укреплений; возведение каменных стен относится, по-видимому, только ко времени около 1371 г. Повторю наблюдение М.Г. Сафаргалиева о том, что на карте братьев Пицигани, составленной в 1367 г., Тана изображена под венецианским знаменем без татарского полумесяца, и только на Каталонской карте 1377 г. этот символ снова появляется в эмблематике города, но уже под давлением власти Мамай. Таким образом, очевидно, что наступательная динамика латинской угрозы, окончательно сформировалась в политический вектор именно в период правления в Крыму наместника Кутлуг Буги.

Если переход области и города Крым в руки беглери-бека состоялся, как сообщает Симеоновская летопись, в 1361 г.¹¹ то границы полномочий Кутлуг Буги определялись из повожской ставки Мамай.¹² Реакцию сюзерена, крымская легитимность которого принадлежала Кичиг Мухаммеду по праву рождения в Солхате, мы уже знаем. Ответные действия *даруги* в августовские дни 1365 г. состояли в поспешном бегстве из города вместе с людьми из его близкого окружения.¹³ Несколько слов об остановке Мамай в одном дневном

⁹ Ф. Шабильдо обоснованно считает, что в 1-ой пол. XIVст. в. Ябгу-городе находилась резиденция ханского наместника. Сам город располагался к западу от Днепра и идентичен замку Синие Воды.

¹⁰ Согласно уставу Кафы 1449 г. восемнадцать солдайских казалий не принадлежали Готии.

¹¹ 28, с. 101; Утемиш-хаджи не дает прямой даты, но говорит, что переход *кытата* Мамай в Крым вместе с племенами правого крыла относится к числу смут времени правления Бердибека (1357 – 1359) [37, с. 108, 135];

¹² Существует не доказанное допущение, что в обмен на утверждение в Сарае Мамай в 1261 г. пошел на военно-политическое соглашение с Ольгердом, что привело к потере Ордой части Южной Руси – см.: 42, с.57 – 74;

¹³ В этой связи, я вынужден отказаться от гипотезы о принадлежности Симферопольского клада солхатскому даруге Кутлуг-Тимуру [16, с. 34 – 35]. Пайца от имени Кельдибека, принадлежавшая

переходе от Солхата в районе Карасубазара. Находки монет близ современного Межгорья, богатого выпасами и водоемами, где не замечены следы урбанизации, позволяют предложить гипотезу о средоточии здесь ордобазаров,¹⁴ сопровождавших место летовок правителя Крыма. В этом месте найдены многочисленные дирхемы, чеканенные в Солхате [40]. Наиболее ранние несут титул хана Берке (1257 – 1267) “падишах ислама, защитник мира и веры”. О бойкой торговле свидетельствуют и медные монеты с частью титула Берке “Защита мира и веры”. Нумизматы характеризуют крымский чекан XIII в. как самобытное явление, не имевшее явной зависимости от современных ему типов монет. Исключение (по К.К. Хромову) составляют выпуски 80-х гг. с двуглавым орлом, в котором следует видеть заимствование из соседней малоазийской чеканки. Наличие этого изображения на одной из сторон монет характерно для чекана Токты (1290 – 1312) и для анонимных монет Крыма времени Джанибека (1342 – 1358). Постоянство дислокации летовок даруги Крыма в этом районе привело к возникновению устойчивого маршрута, соединившего район “летних ордобазаров” с восточным побережьем полуострова. Этот маршрут, по-видимому, существовал еще в конце XIV – 1-ой пол. XVвв.; о нем нет упоминаний в письменных источниках, но он отмечен кладом золотых венецианских дукатов.¹⁵

Мне представляется, что неблагоприятие населения, отмеченное в 1368 г. другим армянским источником, голод и гибель большого числа горожан, можно понять лишь с учетом мамаевской трансформации местных правящих элит и с необходимостью преодоления генуэзского давления на Солхат. В этом контексте возникает вопрос об “электоральной” базе Мамаев в Крыму. Ответ мы находим в модели, связанной, прежде всего, с опорой на родоплеменные юрты: *кыятов* (Мамай) и *найманов* (Кутлуг Буга). Латентная форма соперничества между ними оказалась взорвана августовскими событиями 1365 г., а временный компромисс, как это нередко бывает, не стал залогом надежной стабильности. Это и показали события 1380/1 гг., когда Токтамыш, сделав ставку на найманов, вернул к управлению городом престарелого Кутлуг Буга, который позже передал власть своим сыновьям. Противостояние Солхата и Каффы достигло настоящей кульминации открытой войне 1385 – 1386 годов. Но на этом пути у Солхата были и свои взлеты: в 1375 г. Мамай отнял у генуэзцев Солдайю и те же восемнадцать селений южного побережья Крыма. Видимо, в короткий период конца 1374 – начала 1375 гг. ему и пришлось окончательное решение о возведении второго оборонительного пояса Солхата. На этот раз – каменного.¹⁶ В исторических свидетельствах стены Солхата-

неизвестному нам владельцу, занимавшего в 1361/1362 гг. высокое общественное положение, несомненно выдает присутствие в Крыму бывшего приверженца этого хана. Мог ли им стать уже однажды поверженный Мамаев крымский насельник Яглыбай неясно.

¹⁴ О. Галенко, отметивший связь между местами нахождения одубазаров и “пунктов власти” у тюркских кочевников Крыма, именно этой причиной и объясняет возникновение Карасу-Базара (совр. г. Белогорск), связывая генезис последнего с местом проведения курултаев в районе горы Ак-Кая (“белая скала”) [4, с. 144];

¹⁵ Все монеты без года чеканки (случайная находка), но с именами дожей: один экземпляр Лауренцио Челси (1361 – 65); два Антонио Веньера (1382 – 1400); четыре Микеле Стено (1400 – 1313); один - Томазо Мочениго (1414 – 1423); один Франческо Фоскари (1423 – 1457). Приношу глубокую благодарность Т.И. Слеповой за определения монет.

¹⁶ Приведу результаты некоторых промеров на плане, учитывая все же, что к настоящему времени ров и вал “первой линии” повсеместно разрушены и плохо прослеживаются на местности: расстояние между стеной и рвом на северном участке колеблется от 295 м до 590 м; на восточном участке - от 420 м до 530 м.; на южном – от 145 м до 410 м. Промеры в тех же точках между стеной и “внутренним” (по отношению к “первой линии” обороны) рвом дали такие результаты: на северном участке расстояние от стены колеблется от 40 до 120 м.; на восточном – от 15-20 м до 65 м.; на южном – от

Крыма впервые упомянуты лишь в середине XV в. венецианцем Иосафато Барбаро, справедливо называющим Солхат не крепостью, а поселением, обнесенным стеной [2, с. 15]. В середине XVII в. турецкий путешественник Эвлия Челеби, в легенде о крепости “*Карым-кермен*”, построенной якобы под покровительством “короля Судака” на средства некогда ограбленных купцов, видел остатки стен Солхата. Он даже прошагал по их периметру. “Обмер” составил 17 000 шагов; стены по свидетельству путешественника, были сложены из гладко отесанных каменных блоков [46, с. 659]. Вероятно, под этим следует понимать, что обработке подверглись камни лицевого панциря, как это можно видеть и сейчас на примере кладок фасада медресе Солхата (нач. 2-ой трети XIV в.), выполненных, впрочем, из податливого известняка. В 1832 г. ров и каменную стену с башнями в районе горы Агармыш наблюдал Ф. Дюбуа де Монпере [7, с. 90]. Сейчас городских стен на современной дневной поверхности нет, но их следы все еще сохранялись в начале XX века. В акте осмотра исторических мест в Старом Крыму от 24. 08. 1926 г. комиссия во главе с архитектором Б.Н. Засыпкиным отметила остатки и следы рва, вала и стены с башнями в местности под горой *Таз-Агармыш*.¹⁷ Комиссией была проведена археологическая разведка и открыта часть крепостной стены, но кроме протокольной записи чертежи, характеризующие раскоп, мне не известны [21, с. 135].

Некоторые объективные данные об оборонительном поясе города дошли до нас в виде топографической съемки XVIII в. На плане города, составленном около 1783 г. квартирмейстером И. Лютовым (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22608), периметр стен достигает 6 734 м). Эта величина сопоставима с данными Эвлии Челеби, при условии, что шаг информатора составлял около 0,4 м. Стены усилены 28 башнями (видимо, картограф учитывал лишь хорошо сохранившиеся следы башенных руин). Величина куртин зависит от рельефа местности, но расстояние между башнями на гребне юго-восточного отрога Малого Агармыша, отделяющего долину от степи, достигает 90 м. На аэрофотосъемке 1973 г. (Архив ИА РАН, Ар. №2201 – 51033) по гребню отрога Малого Агармыша прослеживается четкая линия стены и основания пяти прямоугольных башен со стороной около 10 м. [22, рис. 2]. Междубашенное расстояние составляет от 75 до 100 м., что принципиально не расходится с данными плана военного топографа последней четверти XVIII в. Линия этих стен прослеживается и на съемке по программе “GeocentreConsulting 2001” [22, рис. 3]

А.П. Григорьев считал, что стены Солхата-Крыма возведены Мамаем за пять лет, начиная с 1375 г. [6, с. 28]. Вероятно, так оно и было (объективные данные о хронологии строительства отсутствуют), но получается, что на

20м до 120 м; на западном участке – от 45 м до 150 м. В этой связи можно предположить, что линия “внешнего” рва не имеет прямого отношения к оборонительной системе города. В этом месте линия рвов и валов скорее опоясывала подходы к долине на юго-восточном склоне отрога Малого Агармыша, за которым располагался овраг *Кемаль ата-дере*. Мощный выступ южного отрога горы, у подножия которого в буквальном смысле заканчивается степной коридор, идущий из Дешт-и Кыпчак через северное Присивашье, перегораживает с севера на юг долину у подошвы Агармыша и почти примыкает к “холму” Кемаль Ата. Холм на самом деле является насыпью кургана эпохи бронзы (XIV – XIII вв. до н. э.). В эпоху развитого средневековья - конце XIV- здесь вырастает мазар, возможно, посвященный шейху Кемаль Ата [15, с. 30 – 33]. Есть основания полагать, что на этом кладбище (см. ниже) поздней осенью 1381 г. нашел успокоение беклербек Мамай (Кичик-Мухаммад), зять (гурген) Бердибека (1357 – 1359) [СМИЗО 1, с. 390] и фактический правитель Золотой Орды (1362 – 1381) при потомках Узбека ханах Абдулле и Мухаммеде Бюлеке [18, с. 119 – 128].

¹⁷ *Таз* (кр.-татарск.) – лишенный растительности, лысый; сейчас эту гору русское и местное крымско-татарское население называют Малым Агармышем.

протяженні 12-ти лет город захищали тільки рви і імя самого темника. Последнее более правдоподобно.

Нашими работами в сезонах 2009–11 гг. установлены важные подробности. Толщина стен у основания была не менее 2,5 м. – см. Э.И. Сейдалиева в настоящем сборнике. Кладка велась панцирным методом из местного мраморизованого известняка¹⁸ на известковом растворе; промежуток заполнялся бутом на растворе. Исходя из шага междубашенного пространства и общей величины периметра, общее число башен, по-видимому, достигало шестидесяти пяти.

В кладках панциря использовались крупные блоки с рваными краями. Лицевые поверхности облицовывались квадратами пиленого привозного песчаника, обработанного зубаткой (отсюда и впечатление Эвлии Челеби о гладких стенах оборонительной стены). Способ укладки фундамента на субструкциях, выравнивающих неровности поверхности, отделка стен из мраморизованого известняка более мягкой породой светло-серого песчаника выдает местную строительную традицию. Такая облицовка обычно применялась в Солхате при возведении стен крупных общественных сооружений, например, фасадной стены медресе 1330-х гг. Судя по находкам сколов резных камней, лицевые кладки стен Солхата содержали декоративные вставки из того же из привозного известняка, место добычи которого еще предстоит определить. Декоративные элементы в облицовках крепостных стен использовали сельджуки Анатолии. Вместе с тем, есть серьезные сомнения в том, что оборонительный пояс города, снабженный феноменальным количеством башен – нами вскрыта одна – при всем его размахе был способен эффективно противостоять действию камнеметной или даже огнестрельной¹⁹ артиллерии противника. Во всяком случае, источники ничего не сообщают об осаде Солхата в период разрушительной акции Тимура в Крыму в 1395 г.

Что же лежало в основе решения 1375 г. о строительстве каменного оборонительного пояса? Этот год, как уже отмечалось, начался с захвата Мамаем 18 селений Судакской долины, где уже на протяжении 10 лет хозяйничали генуэзцы, овладевшие в 1365 г. владениями венецианцев в Солдае. По мысли А.П. Григорьева, это послужило толчком к использованию строительных возможностей мастеров-каменотесов из округи Судака для создания полноценного оборонительного пояса Солхата. Гипотеза основана на двух допущениях: а) технологией каменного промысла владело лишь местное население Судакской долины – греки и армяне; б) при возведении стен Солхата использовался судакский строительный камень,²⁰ доставлявшийся морем за 60 км. в Каффу, и дальше – на грузовых телегах дневным перегонном свыше 20 км. к Солхату [6, с. 148, 149]. Обе конструкции не имеют опоры ни в местных реалиях (делового камня в избытке и в Солхате, этноструктура которого мало отличалась от судакской), ни в геологии Восточного Крыма, ни в источниках, сохранивших отдельные черты жизни города. Вместе с тем, следует признать, что отправная дата начала строительства каменного оборонительного пояса, предложенная А.П. Григорьевым, не имеет альтернативы.

¹⁸ Породы мраморовидного Верхне-юрского известняка характерны для Агармышья. Возраст Агармышского месторождения флюсовых известняков 160 млн. лет. Благодарю Н.В. Заколдаева за консультацию.

¹⁹ Если считать, что орудийный ствол, найденный близ Криничек, принадлежал генуэзцам Ломеллино – см: 3, с.243-252.

²⁰ В Судаке добывался пластовый песчаник.

Солхатские стены – следствие противостояние Солхата и Каффы. В период строительства было перемещено до 220 000 куб/м скальной порода и грунта (при условии, что стены достигали во высоте 10 м., а башни до 15 м.). Показательно, однако, что осенью 1380 г. после поражения на Куликовом поле их ценность оказалась более чем сомнительной. В поисках убежища Мамай скрылся не за стенами своего города, где возобладала “партия” соперника,²¹ а в дружественной, как ему казалось, Каффе. Именно здесь после разгрома Токтамышем (1376/7 – 1395) на Калке в 1380 г. он и был убит, как считает М. Балар [44, р. 458], на одном из городских базаров, вероятно, наемниками Токтамыша при попустительстве городских властей. Этим актом каффиоты старались заслужить расположение нового золотоордынского хана. Тело Мамай, очевидно, в течении светового дня было выдано общине Солхата для погребения по мусульманскому обряду [14, с. 38 – 41].²² Но вот она, ирония судьбы: стены города отторгли их создателя.

Итак, наш анализ позволяет предложить следующие заключения:

1. Оборонительный комплекс Солхата возникает в период между 1362 и 1380 гг. Он состоял из двух разномасштабных этапов, первый из которых - ров и земляной вал – был задуман Кутлуг Бугой и относится к 1362 – 1365 гг., второй – каменные стены – к периоду 1375 – 1380 гг. и был спланирован и осуществлен Мамаем;

2. Судя по планиметрии, инженерной связи между комплексами нет. Каждый из них был вызван к жизни своими причинами, целеполаганием и техническими параметрами. Первый носил импровизационный характер и был предназначен для обороны города от литовской угрозы. Второй комплекс, основанный на системе регулярной фортификации, обладал чертами столичной генерализации, рассчитанной на продолжительное время. В первую очередь каменные стены Солхата были призваны уравновесить оборонительный потенциал Каффы. Эксперимент Мамай, я полагаю, в целом был направлен на сдерживание генуэзской экспансии, но имел и большой политический потенциал, который, увы, оказался не востребован. В короткой перспективе ордынский расчет оправдался: на Куликовом поле (при всей неоднозначности в оценках этого сражения) генуэзцы, оплаченные золотом из личной сокровищницы беклярибека, перелитым в фальшивые динары (о поддельных динарах – см: 24, с. 116; 5, с. 108 – 120), оказались на стороне Мамай.

3. Если наши расчеты объемов строительных работ верны, есть все основания полагать, что строительство стен подорвало экономику города и всего Крыма, находящегося в затяжном финансовом кризисе из-за сужения налоговой базы. Настолько, что после поражения в сентябре 1379, или, как принято считать, 1380 г. средств на отпор войскам Тохтамыша уже не хватило. Сказалась и пятилетняя трудовая повинность, переломившая настроение горожан в пользу противников Мамай. По самым грубым подсчетам в строительстве стен приняло участие около двух тысяч трудоспособных мужчин, что составило 28,5% горожан (вспомним о 2000-х ополченцев Кутлуг Буга в эпизоде 1365 г.). К ним, вероятно, следовало бы добавить какое-то количество сельчан из окружающих деревень;

²¹ Судя по возвращению администрацией Токтамыша Кутлуг Буги на должность правителя Солхата в 1381 г., последний был причастен к заговору против Мамай.

²² И.В. Тункина приводит запись П.И. Кеппена, хранящуюся в Архиве РАН (СПФ АРАН. Ф.30. Оп.1.Д. 344. Л. 160) о месте нахождения могилы Мамай (кургана Мамай) между Старым Крымом и Феодосией [36, с. 60]. Этот топоним П.И. Кеппен включил в свой знаменитый список известнейших курганов России [11, с. 18]. Благодарю И.В. Тункину за указание на свидетельство П.И. Кеппена.

4. Решающая угроза – тимуровская, в лице тукайтимурида Тохтамышша (уб.1406), хана Синей Орды (1379 – 1381), после – объединенной Золотой Орды (1381 – 1395, 1398), не могла подкрасться совсем уж неожиданно. Скорее всего, окончательное мамаевское поражение было связано не только с тактическими или воинскими просчетами всесильного, казалось, беклярбека, но и общей усталостью населения Солхата и всего полуострова от его непомерной активности. К 1381 г. Мамаем в Крыму был исчерпан человеческий ресурс. Необходимо учесть и неблагоприятный внутривосточный фон: от Мамаи отвернулись кытские беки, вынужденные подчиниться найманам во главе с Кутлуг Бугой и, в дальнейшем, его (Кутлуг Буги) сыновьям (но уже под патронатом Тохтамышша). Городские стены, усиленные 65 (?) башнями, что, безусловно, феноменально с точки зрения оборонительного комплекса в Крыму и всей Золотой Орде, здесь уже помочь не могли. Таким образом, археология дает весомый аргумент, свидетельствующий о том, что грандиозная строительная программа Мамаи в Солхате, оптимистически рассчитанная на десятилетия вперед, лишь усугубила положение темника, приведя его к полной катастрофе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабаян Ф.С., Корхмазян Э.М. Армянские монастыри Сурб Хач и св. Степаноса близ города Старый Крым. – Ереван, 2000.
2. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей XV в. Вступительная статья, подготовка текста, перевод и комментарий Е.Ч. Скржинской. – Л., 1971.
3. Вилинбахов В.Б., Кирпичников А.Н. К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея. – Л., 1958. – Вып. III. – С. 243 – 252.
4. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – Київ, 2005.
5. Гончаров Е.Ю. Индийские золотые монеты на территории Золотой Орды. Новый взгляд // “В Индию духа...”. Сборник статей, посвященных 70-летию Р.Б.Рыбакова. – М., 2008.
6. Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Кадкашанди // Тюркологический сборник 2001. Золотая Орда и ее наследие. – М., 2002.
7. Григорьев А.П. Загадка крепостных стен Старого Крыма // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2003. – Сер. 2. – Вып. 4 (№ 26).
8. Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым. В 6 томах. – Париж, 1843. Т. 5, 6. Перевод, предисловие и примечания Т. М. Фадеевой. – Симферополь, 2009.
9. Журавель А.В. “Аки молния в день дождя”. Кн.1. Куликовская битва и ее след в истории. – М., 1910.
10. Зайцев И.В. Отец Мамаи // Опыт историографической антологии. – Казань, 2010. – С. 198 – 205.
11. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Клановая структура улуса Джучи // Бертольд Шпулер. “Золотая Орда”: традиции изучения и современность / Отв. ред. И. А. Гилязов. И. Л. Измайлов. – Казань, 2007. – С. 108 – 143.
12. Кеппен П.И. Список известнейшим курганам России. – СПб., 1837.
13. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р і зміни у горошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
14. Крамаровский М.Г. Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII-XIV вв. // Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. – Л., 1989.
15. Крамаровский М.Г. Отчет о полевых исследованиях 1993 года на городище средневекового Солхата (Крым, Старый Крым). // Архив ИА НАНУ.

16. Крамаровский М.Г. Погребение беклярибека Мамай (?): археологические наблюдения и исторический контекст // Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пиотровского. – СПб., 1996.
17. Крамаровский М. Золотоордынский город Солхат-Крым. К проблеме формирования городской культуры (новые материалы) // Татарская археология. – Казань, 1997.
18. Крамаровский М.Г. Гуланшаро и Солхат. Население золотоордынского города по результатам раскопок 1994 – 1996 гг. и кладовым материалам // Государственный Эрмитаж. Отчетная археологическая сессия за 1996 г. – СПб., 1997.
19. Камаровский М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда, Византия, Италия. – СПб., 2012.
20. Кучкин В.Л. Ханы Мамаевой Орды // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань, 2010.
21. “Черный человек” Мамай // Опыт историографической антологии. Ред.- составители: В.В. Трепавлов, И.М. Миргалеев. – Казань, 2010. – С. 183 – 197.
22. Мамай. Опыт историографической антологии. Ред. – составители: В. В. Трепавлов, И.М. Миргалеев. – Казань, 2010.
23. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: исследования и документы. Автор-составитель А.В. Хливнюк. Под редакцией профессора А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2008.
24. Крамаровский М.Г. Отчет о полевых исследованиях 2010 г. на городище Средневекового Солхата (г. Старый Крым) археологической экспедиции Отдела Востока Государственного Эрмитажа. – СПб., 2011, Архив ИА НАНУ.
25. Памятные записи армянских рукописей XIV века. Составил Л. Хачикян. – Ереван, 1950 (на армянском языке).
26. Пономарев А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. Квантативная нумизматика и процессы средневековой экономики. – М., 2002.
27. Почекаев Р.Ю. Мамай. История “антигероя” в истории. – СПб., 2010.
28. Почекаев Р.Ю. Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов) // Опыт историографической антологии. Казань – 2010. – С. 183 – 197.
29. Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб., 2010.
30. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Летописный сборник, именуемый Симеоновской летописью. – СПб., 1913.
31. Саргсян Т.Э. Армянские памятные записи XIV века о политической жизни в Крыму и строительной деятельности армян // Историческое наследие Крыма. – № 8. – Симферополь, 2004.
32. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций... Из опыта образования и распада империй X-XVI вв. – М., 1996.
33. Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.). Составление, русский перевод, введение и примечания Т.Э.Саргсян. – Симферополь, 2010.
34. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
35. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т. I. – Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.
36. Султанов Т.И. Чингизхан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006.
37. Трепавлов В.В. Предки “Мамая-царя” Киятские беки в “Подлинном родослове Глинских князей” // Тюркологический сборник 2006. – М., 2007.
38. Тункина И.В. Открытие Феодосии. Страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей. 1771-1871. – Киев, 2011.
39. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата, 1992.
40. Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх вод 1362: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2.
41. Хечумян В. Книга книг. – М., 1984.
42. Хромов К.К. “Шестнадцать пулов – один данг”. Монеты Крыма XIII – начала XIV вв. // Антиквар. – № 6 (44), июнь 2010. – К., 2010.

43. Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
 44. Шабульдо Ф.М. Наративні джерела та перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води та Білобережжя 1362 р. // Україна в центрально-Східній Європі. – К., 2000.
 45. A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by Frederick C. Conybeare/ London, 1913.
 46. Balard M. La Romanie genoise (XII – debut du XV siecle), Vol. II, Rome, 1978.
 47. Basso E. Il “bellum de Sorcati” ed I trattati del 1380-87 tra Genova e l’Orda d’Oro // Studi Genuesi. Nuova serie, vol 8 (1990). Genova, 1991.
 48. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi. Istanbul, 1928.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Крамаровский Марк Григорьевич – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела Востока Государственного Эрмитажа, С.-Петербург.

Научные интересы: проблемы археологии и истории средневекового Крыма, проблемы торговли и денежного обращения Золотой Орды.

УДК 910.2: 94 (477.4)“13”

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІV СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

У дослідженні на основі європейських картографічних пам'яток XVI – XVIII століть та синхронних з ними документів зроблена спроба ідентифікації літописних географічних орієнтирів Синьоводської битви 1362 року.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Золота Орда, битва, Сині Води, Білобережжя, Поділля.

В работе на основании европейских картографических источников XVI – XVIII веков и синхронных с ними документов сделана попытка идентификации летописных географических ориентиров Синеводской битвы 1362 года.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Золотая Орда, битва, Синие Воды, Белобережье, Подолия.

In the research, based on European cartography attractions of XVI-XVIII centuries and later identification documents, the attempt to identify the geographical chronicles landmarks of Synovodska battle in 1361 is made.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the Golden Horde, battle, Suni Vodu, Left Bank, Podillya

У середині XV століття [31; 33] невідомий автор на сторінках літопису, що увійшов в історію під назвою “*Рогожсий летописец*”, зробив запис, датований 6 871 роком: “*Того же лета Литва взяла Коршев и сотвориша мятужи и тягота людемъ по всей земли. Тое же осени Олгърд Синю воду и Бѣлобережје повоевалъ*” [41, стб. 75]. Це була перша писемна згадка про Синьоводську битву 1362 року. З того часу постала одна з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історії.

За останні три десятиліття тема битви на Синіх Водах стала доволі популярною в наукових дослідженнях та публіцистиці, а її актуальність, порівняно з епохою В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського, зросла в рази. Ця подія впродовж кількох десятиліть була ключовою у дослідженнях Ф. М. Шабульдо [51; 52; 53; 54; 55], який ще у радянський час почав виводити її з тіні забуття, фактично протиставляючи битві на Куликовому полі

1380 року. У численних публікаціях на основі літописних повідомлень, хронік та інших писемних джерел (у тому числі й зарубіжних) автор, розкриваючи політичні та військові аспекти події, доводив, що битва на Синіх Водах 1362 року відбулася на річці Синюсі у безпосередній близькості до сучасного с. Торговиці, що на Кіровоградщині.

Синьоводська битва свого часу стала предметом гострої дискусії між Ф. М. Шабульдо [55] та О. В. Русиною [42], яка в свою чергу займається проблемами вітчизняної історії періоду Великого князівства Литовського та має власний аргументований погляд щодо взаємин литовців з татарами в середині – другій половині XIV століття, що базується на значному масиві писемних джерел.

Особистий внесок у дослідження синьоводської проблематики також зробили Ф. Є. Петрунь [37], Б. М. Флоря [49], О. І. Галенко [13], О. Д. Брайченко [9] та інші. Зокрема, О. Д. Брайченко свого часу обґрунтував можливість пошуку матеріальних свідчень битви в районі Торговиці, де з 1997 року працює археологічна експедиція факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Проте зацікавленість подією демонструють не лише професійні історики, а й краєзнавці, серед яких подекуди намагаються долучитися до вирішення проблеми люди абсолютно далекі не те щоб від науки, а й від будь-якої науковості. У своїх дослідженнях М. Н. Дорош та деякі його послідовники з Вінниці та Києва роблять не коректні висновки, які не підтверджуються жодними історичними джерелами [44]. Саме М. Н. Дорош безапеляційно стверджує, що битва на Синіх Водах відбулася на р. Сниводь неподалік Хмільника, аргументуючи свою позицію переказами, домислами та власними вигадками, вкотре повторюючи імена трьох ханів, які нібито наклали головами у битві на Синій Воді. Автор не виходить за межі фактажу, взятого з наукових робіт В. Б. Антоновича [3] та М. С. Грушевського [14; 15].

До 650-ї річниці битви на Синіх Водах в Україні були проведені наукові конференції та круглі столи, під час яких точилися дискусії довкола проблеми: де знаходиться Синя Вода, на якій Ольгерд розгромив татар і що вважати Поділлям, яке він чи то приєднав до Великого князівства Литовського, чи то позбавив впливу Золотої Орди.

Виходячи з окресленої дискусії, ми спробуємо долучитися до розв'язання Синьоводської проблеми послуговуючись науковим доробком історика-енциклопедиста Я. Р. Дашкевича [17; 18; 19; 20; 21; 22], дослідженнями В. Л. Єгорова [25], О. Д. Брайченка [9], Н. М. Бокій, І. А. Козир, Т. Д. Позивай [6; 7; 8; 29; 57], власними науковими розвідками [50], а також дослідженнями підготовленими у співавторстві з І. А. Козир [30]. Свідомо вступаючи в дискусію, спробуємо глянути на проблему через призму історичної географії, тобто спробуємо ідентифікувати всі літописні географічні орієнтири шляхом аналізу найбільш хронологічно наближених до 1362 року пізніших історико-географічних джерел та матеріалів, а також європейських карт XVI – XVIII століть, інформативна цінність яких не викликає жодних сумнівів. При цьому обумовимо, що деякі картографічні джерела розглядалися дослідниками у контексті синьоводської проблематики [53; 1; 34; 9].

Про битву на Синій Воді, крім автора уже цитованого вище “*Рогожского летописца*” [41, стб. 75], також повідомляють невідомі автори “*Летописного изборника, именуемого Патриаршею или Никоновскою летописью*” [32, с. 233] та “*Густынской летописи*” [16, с. 350]. Перший з них датується першою половиною XVI століття, а другий – початком XVII століття. Більш того, дана подія зафіксована і в білорусько-литовському літописанні [5, с. 66, 74].

Детальні відомості про події 1362 року подає М. Стрийковський [58, с. 6 – 7] – перший з істориків, який описав події Синьоводської битви. Він же став і найбільш критикованим з-поміж усіх дослідників проблеми. Але, навіть, такий стан речей дозволяє говорити хоча б про географічну локалізацію місця битви, нашаровуючи літописні географічні орієнтири – Синя Вода, Білобережжя та Поділля – на згадки про них у пізніших картографічних та писемних документах.

Як бачимо, найбільш раннє повідомлення про битву сягає середини XV століття. Саме цитований вище запис з “Рогожского летописца” дозволяє розвести в часі у межах “лета 6 871” дві військово-політичні акції Великого князівства Литовського – взяття Коршева та “новоевание” Синьої Води і Білобережжя. Перше відбулося “того же лета”, друге – “тое же осени”. Отже, не варто пов’язувати взяття Коршева й перемогу на Синіх Водах і Білобережжі в єдину військову акцію Великого Литовського князя Ольгерда, а відповідно – не варто шукати або ідентифікувати поле битви в просторовій близькості трьох географічних орієнтирів – Коршева, Синьої Води та Білобережжя. Це означає, що розглядаючи проблему локалізації місця битви, можна поки що обмежитися ідентифікацією літописних назв – “Синья Вода” та “Белобережье”. Іншими словами, взяття Коршева влітку 1362 р. може бути військово-політичною акцією географічно абсолютно далекою від місця подій осені того ж року.

На нашу думку, локалізувати місце битви, користуючись лише літописними повідомленнями, неможливо, оскільки дискусія, як і раніше, буде базуватися виключно на припущеннях та логічних висновках. Результативність розв’язання наукової проблеми можлива лише за умов залучення інших видів джерел. Першість серед них можемо віддати давнім картографічним джерелам, оскільки ще з давніх часів людство знає лише два способи опису географічного простору: перший – у вигляді графічної (географічної) карти; другий – у вигляді літературного тексту (у нашому випадку це зазначені вище літописи).

На сьогодні відомі більше десяти європейських карт XVI – XVII століть, на яких сучасна ліва притока Південного Бугу – Синюха іменується як *Синя Вода* з варіантами написання *Synauoda fl.*, *Szynauoda fl.*, *Szinauoda fl.*, *Ziniw Woda fl.* Саме так річка позначена на картах Бернарда Ваповського (*Bernard Wapowski*) й Себастьяна Мюнстера (*Sebastian Münster*) [11, с. 28 – 29], Джакомо Гастальді (*Giacomo Gastaldi*) й Сигизмунда Герберштейна (*Sigismund Herberstein*) [11, с. 32], Себастьяна Мюнстера (*Sebastian Münster*) [11, с. 42 – 43], Джовані Антоніо Маджині (*Giovanni Antonio Magini*) [11, с. 86 – 87, 95], Вацлава Гродецького (*Waclav Grodeski, Wenceslao Godreccio*) та Андрія Пограбка (*Andreas Pograbijs, Andrea Pograbio*) [11, с. 102 – 103], Герарда Меркатора (*Gerard Mercator*) [11, с. 124 – 125, 140 – 141], Гійома де Боплана (*Guillaume Le Vasseur de Beauplan*) та Николя Сансона I (*Nicolas Sanson I*) [10, с. 38 – 39], Гійома де Боплана [10, с. 14 – 15, 50 – 51, 76 – 77], які нами вже були детально прокоментовані у попередніх наукових розвідках і дослідженнях, присвячених синьоводській проблемі [50]. Ще раз хочемо наголосити, що гідронім Синя Вода, у варіанті написання *Sinawoda fl.*, був поширеним і на багатьох мапах другої половини XVIII століття. Для прикладу можемо назвати картографічні пам’ятки, укладачі яких Тобіас Конрад Лоттер (*Tobias Conrad Lotter*) [10, с. 182 – 183], Йозеф Антон Лідл (*Joseph Anton Lidl*) [10, с. 202 – 203], Йоган Готліб Фаціус (*Johann Gottlieb Facius*) та Георг Зігмунд Фаціус (*Georg Siegmund Facius*) [10, с. 186 – 187].

У контексті заявленого дослідження хотілося б акцентувати увагу дослідників на двох картографічних пам’ятках, а саме: *Бернарда Ваповського*

(Bernard Wapowski) та Себастьяна Мюнстера (Sebastian Münster) “Нова карта Польщі та Угорщини” (“*Polonia et Vngaria XV Nova tabvla*”), що була видана 1540 року в Базелі [11, с. 28 – 29] та Йогана Готліба Фаціуса (Johann Gottlieb Facius) й Георга Зігмунда Фаціуса (Georg Siegmund Facius) “Детальна карта частини Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь, Русь, Малу Польщу, Мазовію та частину Литви з [сусідніми] Малою Татарією, Молдавією, Валахією і Трансильванією” (“*Carte exacte d’une partie de l’empire de Russie et de la Pologne meridionale renferment l’Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la Petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la Petite Tartarie, la Moldavie, la Valaquie et la Transylvanie*”), що була опублікована 1769 року у Франкфурті-на-Майні [10, с. 186 – 187]. Перша є однією з найбільш ранніх карт, на якій зустрічається гідронім *Synauoda fl.* (Синя Вода), друга – одна з найбільш пізніх карт з позначеним відповідним гідронімом. Як бачимо, у європейській картографічній традиції (у рамках XVI – XVIII століть) протягом 229 років (а можливо і більше!) використовувався гідронім Синя Вода для позначення сучасної Синюхи, що, хоча й за пізніми джерелами, дозволяє нам ідентифікувати літописний географічний орієнтир “повоёванную” Синю Воду з сучасною р. Синюхою, що протікає на Кіровоградщині.

Згадана карта Йогана і Георга Фаціусів є безапеляційним джерелом, що сприяє ідентифікації сучасної Синюхи з літописною Синьою Водою, оскільки на ній Синюха – ліва притока Південного Бугу (*Bog fl.*) одночасно позначена і як *Sinawoda fl.* (Синя Вода), і як *Sinucha fl.* (Синюха) [10, с. 186 – 187]. Отже, проблему ідентифікації літописної Синьої Води через призму пізніших картографічних джерел можна вважати розв’язаною.

Також важливою складовою проблеми є ідентифікація ще одного географічного орієнтира осінньої військово-політичної акції Великого Литовського князя – літописного *Білобережжя*, оскільки дану територію Ольгерд разом із “*Синей Водой повоевал*” і вона до цих пір залишається картографічно не встановленою. Річ у тім, що багатьма істориками здійснювалася спроба ідентифікації Білобережжя середини XIV століття через пошук його в межах так званого “Святославового Білобережжя” X століття в пониззі Дніпра, що суперечило головним наслідкам військово-політичної акції 1362 року. На нашу думку, “повоеванное” Ольгердом Білобережжя розташоване не в пониззі Дніпра, на що вказують деякі пізніші писемні документи.

Нажаль, жодна з відомих на сьогоднішній день європейських карт XVI – XVIII століть не містить відповідного топоніма, а тому єдиний спосіб ідентифікації літописної назви можливий через аналіз пізніших писемних документів. Писемні відомості, що дійшли до нас, дозволяють на наш погляд достовірно вирахувати, яка із сучасних територій України у XIV і пізніших століттях іменувалася *Білобережжям*. Наведемо як приклад уривок з опису Климьтинських уходів Пустинського монастиря датованих 1510 роком, у якому значиться, що “...уходы Пустынского монастыря от устья Сулы спускались по течению реки Днепр в так называемое Белобережье” [27, с. 345]. У 1531 р. Уляна Потапова, жителька Черкаського обводу вказувала, що брат її Федір мав у володінні “*Мошны і Белберез*”, а сама вона продала с. Ворохобичі в Білих Берегах [4, с. 69 – 71]. Крім того, в історичній літературі зустрічається інформація про листи адресовані польському гетьману від “*Самуила Кошки старшого и всего войска запорожского из Белобережья на шесть миль ниже Черкасс*” [56, с. 129].

Пізніші документи також вказують на те, що *Білобережжя* знаходилося вздовж Дніпра поблизу впадіння в нього річки Тясмин. Зокрема, в одному з

господарських універсалів гетьмана Д. Многогрішного 1670 року сказано “*по ту сторону Дняпра од Крилова озера суть разные по границе, которое называется озеро Дубок. Всего уходу на семь миль почавши от Белобережжя аж до озера Дубка*” [26, арк 371 зв.]. Отже, усі цитовані нами документи XVI – XVII століть дозволяють ототожнити територію Білобережжя із землями вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, в районі сучасних Чигирини і Кременчука та з територіями на південь від них.

Таким чином, обидва літописних географічних орієнтири Синьоводської кампанії 1362 року прив’язуються до сучасних територій в басейні річки Синюхи й земель вздовж правого берега Дніпра в районі Черкас, Чигирини, Кременчука та, можливо, ще з деякими територіями на південь від них. Для опонентів наголосимо, що ідентифікація Білобережжя XIV століття, на основі пізніших документів, більше наближена до об’єктивності, оскільки своєрідна “міграція” цього топоніма з пониззя Дніпра у його середню течію могла відбутися разом із міграцією мешканців того краю у 40-х роках XIII століття під тиском тих подій, що відбувалися в регіоні (маємо на увазі монголо-татарську експансію на Русь). Зазначимо, що частина топоніма Білобережжя, а саме його словотворча складова “біле” або “білий” простежується і в деяких географічних назвах окресленого регіону літописного Білобережжя середини XIV століття, що були відомі пізніше або є офіційно діючими й нині. Так наприклад, Е. Лясота у своєму щоденнику згадує Біле Озеро, що знаходилося за дві милі від Чигирини [35, с. 102]. На трьохверстових картах середини XIX століття у цьому ж регіоні можна знайти топоніми “Белецковка”, “Белоконевка”, “Белозерье”, “Белая Голова” [12] та інші. Як бачимо, ще й у XIX столітті окреслений вище регіон мав топоніми, словотворчими компонентами яких були словоформи “біле” або “білий”. Гіпотетично можна припустити, що згадані назви виникли на основі історичної пам’яті про давніший (літописний) топонім “Білобережжя”.

Така ідентифікація Синьої Води та Білобережжя обумовлює питання: чому Ольгерд пішов війною проти татар саме у ці землі? Дати відповідь на нього дозволяють деякі пізніші писемні джерела та дані археології, які дають підстави стверджувати, що осіння військова кампанія Ольгерда 1362 року – це добре продумана акція, спрямована проти конкретних татарських адміністративних одиниць, що знаходилися в межиріччі Дніпра та Синюхи.

Аргументуємо нашу позицію. Справа в тім, що у пізніших писемних джерелах, окрім гідроніма “Синя Вода” ще зустрічається і топонім “Синя Вода”. З цього приводу варто проаналізувати доволі цікавий документ – “Книгу Большому Чертежу”, що датується 1627 роком [28, с. 4]. Це коментар до карти “Большой чертеж всему Московскому государству”, яка почала укладатися у Москві за наказом Івана Грозного в 50-х роках XVI століття, і яка в оригіналі до нас не дійшла, але словесний її опис зберігся в кількох списках, на основі яких в середині минулого століття К. Н. Сербіна підготувала й опублікувала цю пам’ятку. У згаданому документі знаходимо досить відомий серед дослідників Синьоводської проблеми і багато разів цитований запис: “... а вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синеи воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода” [28, с. 112].

Наведені у джерелі відстані неодноразово ставали підґрунтям для різноманітних вимірювань та обчислень, що породжувало нові дискусії. Свого часу дослідниця “Книги Большому Чертежу” К. Н. Сербіна наголошувала, що це є словесний (!) опис двох “чертежей” (“старого” і “нового”), тобто карт, які до нас не дійшли [28, с. 4 – 5]. Візуально ці мапи, очевидно, виглядали так, як уже згадані нами європейські карти. Тобто, вони були далекі від повноцінної фіксації географічних об’єктів у просторовому сенсі. Тому, на наше глибоке

переконавання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода, неможливо точно “вирахувати” користуючись методикою математичних вимірювань та обчислень з використанням сучасних карт, про що уже наголошувалося у наших попередніх дослідженнях [30, с. 16].

Наявність згаданого в “Книге Большому Чертежу” міста Синя Вода підтверджують і європейські картографічні джерела першої половини XVII століття. Для прикладу, місто Синя Вода у варіанті написання *Szinouoda* на річці *Синя вода (Szinouoda fl.)* зустрічається на картах *Герарда Меркатора* (1628, 1630, 1638 pp.). Вперше ж населений пункт *Szinouoda*, на відомих нам картографічних пам’ятках XVII – XVIII ст., зустрічається на карті “Європи” (“*Evropa*”), виданій Маттіасом Квадом (*Matthias Quad*) 1600 року в Кельні [11, с. 92 – 93]. Також варто зазначити, що на карті “Європи” (“*Evropae*”) *Абрагама Ортелія (Abraham Ortelius)*, датованій 1602 роком, поряд з підписом *Szinouoda* намальований картографічний знак, яким на карті позначені всі міста [11, с. 98 – 99]. Свого часу Я. Р. Дашкевич, порушуючи дану проблематику, пов’язану з локалізацією кордонів Східного Поділля на картах XVI століття, констатував, що на деяких європейських мапах зустрічається місто Синьовода на річці Синя Вода, але при цьому зауважував, що очевидно це “витвір фантазії” [21, с. 160]. На таку думку автор мав цілковите право, оскільки у 1990 році вітчизняна наука не мала в розпорядженні даних археології, що підтверджували б існування на Синюсі міста Синя Вода.

На вже згадуваних картах Г. Боплана, Й. і Г. Фаціусів, Й. Лідла та деяких інших на місці міста *Синя Вода* уже зустрічаються руїни давнього міста Торговиці (*Targowic H.*), або населений пункт Торговиця (*Targowica H.*).

На цей факт, крім карт, вказують і писемні джерела XVI – XVII століть. У документі, датованим 13 березня 1673 р. повідомляється про поїздку до гетьмана І. Самойловича піддячого С. Щоголева, в ньому ж з-поміж іншого йдеться про взаємини П. Дорошенка з турками. У цьому контексті згадується Торговиця як колишнє мусульманське володіння “...на знак де владения и ныне в Торговице мечетей их бусурманских каменные столпы стоят” [2, стб. 181]. Також у документі наведені географічні прив’язки, які вказують саме на сучасну Торговицю Новоархангельського району Кіровоградської області “*тот город Торговица от Чигирина в осьмидесяти верстах, от Переясловля в девеносте верстах, к Запорожью последний город*”.

Цитовані вище документи засвідчують, що в середині XIV століття на Синюсі існувало ординське місто Синя Вода. Це підтверджується археологічними дослідженнями, що з 1997 року проводяться Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Характер досліджених об’єктів, які належать до суто міської забудови [7], а також численні знахідки монет (виявлені випадково 1894 року [48] та в ході розкопок 1997 – 2012 pp. [6, 7, 8, 29]), датування яких не виходить за межі 1360 року [30, с. 24], дозволяють стверджувати, що Ольгерд рушив на Сині Води з метою зруйнувати потужний ординський адміністративний та економічний центр. Це є ще одним доказом того, що битва відбулася на Синюсі неподалік сучасної Торговиці. Згадані вище картографічні та писемні джерела XVI – XVII століть, а також матеріали здобуті нами в ході археологічних досліджень у Торговиці дозволяють вписати в історичну географію Дніпровсько-Бузького межиріччя цікавий історичний об’єкт – золотоординське місто Синя Вода (*Szinouoda*) на річці *Синя вода (Szinouoda fl.)*. Також варто констатувати той факт, що наукові результати Торговицької археологічної середньовічної експедиції додають об’єктивності та значущості повідомленню про битву на Синіх Водах в історичній хроніці М. Стрийковського.

Подібним чином можна пояснити й “новоеваніе Белобережья”. На нашу думку, Ольгерд також усвідомлено спрямував удар на Білобережжя. Висловлена нами ідентифікація останнього накладається на свідчення про залишки мусульманської старовини на його території. Так, у записках про подорож антіохійського патріарха Макарія в Росію (середина 50-х років XVII ст.) вдалося знайти цікавий факт. Коли патріарх був у гостях у Богдана Хмельницького, йому показували церкву Святого Іллі-Пророка у Суботові. В основі її фундаменту гість побачив кілька величезних брил, котрі викликали його щирий подив. Як виявилось, вони були привезені “...с города, который когда-то принадлежал татарам, у пяти милях отсюда, где татары имели большую мечеть” [40, с. 194]. Раніше в цьому ж регіоні руїни згадуваної мечеті бачив і посол австрійського монарха Еріх Лясота, який у 1594 році їздив до запорожців на Січ [35, с. 102]. Руїни давнього міста і мечеті зустрічаються поряд із Чигирином і на карті *Томаша Маковського (Tomasz Makowski)* й Вільяма Янсона Блау (*Willem Jansoon Blaeu*) “Борисфенський шлях з двох частин” (“*Borysthenis tractum*”) (опублікованій 1643 року в Амстердамі) [11, с. 188 – 189], яка, в свою чергу, є частиною т.зв. Радзивіллової карти Великого князівства Литовського, укладеної тим же таки Т. Маковським у 1613 році [11, с. 188]. Дослідники відзначають, що карти, складені на замовлення М.-Х. Радзивілла, були укладені на підставі картографічних вимірювань [23, с. 90], що безумовно додає їм вагомості, як історичному джерелу.

На згаданих картах руїни розташовані на лівому березі Тясмина, у тому місці, де останній впадає в Дніпро. Згадувані в джерелах руїни давнього татарського міста, можливо, пов'язати із підкоренням Ольгердом Білобережжя. Обґрунтуємо наше доволі сміливе припущення через призму аналізу тих же таки пізніших картографічних пам'яток. Щойно згадувана карта Т. Маковського 1643 р. містить позначені руїни давнього (!) городища (Монастирище), які розташовані на правому березі Тясмина, де він впадає в Дніпро. Тобто, це ще одне джерело, яке підтверджує дані Е. Лясоти та патріарха Макарія. Виходячи з цього, давнє місто, що фігурує в записках щойно згаданих авторів, гіпотетично може локалізуватися в районі сучасної т. зв. Московської гори (або в безпосередній близькості до неї), яка й нині помітна в околицях сучасного Світловодська, на берегах Кременчуцького водосховища. Отже, можемо говорити про те, що в XIV столітті на цій пануючій висоті та поряд з нею цілком могло розміщуватися золотоординське поселення, руїни якого були відомі ще у XVI – XVII століттях.

Разом із тим, у документах з історії Задніпрських місць середини XVIII століття, в окресленому нами районі можливої локалізації ординського поселення міського типу, зустрічаємо урочище Імбек (лівий берег Тясмина) з варіантами написання в деяких документах першої половини XVIII століття як Інбек або Кеймбек [38, с. 130, 149, 157, 214], що вказує на явну татарську етимологію цього топоніма. Нажаль нині урочище затоплене водами Кременчуцького водосховища, але в середині XX століття його назва ще була відома місцевому населенню, про що свідчать згадки в деяких археологічних дослідженнях [45, с. 84]. Як бачимо, історична топографія окресленого регіону має свідчення про тривале перебування на його просторах татар. Під татарськими слідами маємо на увазі мечеть, яка раніша XVI століття, про що відомо із записок Е. Лясоти. У щоденнику 1594 року він пише про татарську мечеть, що вона стара [35, с. 102], тобто для автора настільки стара, що він не зміг більше про неї нічого написати, а це означає, що мечеть може хронологічно належати до ординських часів, оскільки пізніші періоди історії

цього краю виключають можливість перебування татар та ще й будівництво ними поселень міського типу.

З огляду на вище зазначене, очевидним стає припущення, що згадувану в писемних джерелах мечеть, а також руїни давнього міста зафіксовані Т. Маковським можна віднести до XIV століття, зокрема, до його першої половини. Можливість існування саме ординського поселення міського типу в районі, де Тясмин впадає в Дніпро, обумовлюється його вигідним географічним розташуванням як з точки зору оборони, так і з погляду контролю переправи на р. Дніпро.

На сліди Великого князівства Литовського в історії цього регіону вказує відоме за документами середини XVIII століття, урочище “Литвиновка” [38, с. 176, 177]. На те, що ця назва була давньою і вживалася тривалий час вказує і Генеральний план Єлисаветградського повіту початку XIX століття [39], і триверстова карта Херсонської губернії 50 – 70-х років того ж століття [12]. На першому з них зустрічаємо “*оврагъ Литвиновъ*”, на другій – в його ж районі невелике поселення “Литвиновка”.

Зважаючи на наведені факти, наше припущення потребує відповідних археологічних досліджень в цьому регіоні, доцільність яких очевидна. До того ж відомо, що в потясминні уже зафіксовані знахідки ординського часу. Так наприклад, у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею зберігається дзеркало XIV століття (Інв. № КОМ 9192, А 330) роботи китайського майстра, що свого часу було знайдене в с. Калантаїв, котре знаходиться в безпосередній близькості до місць згадуваних Е. Лясотою та патріархом Макарієм. Таким чином, гіпотетично на території ідентифікованого нами Білобережжя у середині XIV століття могло існувати золотоординське поселення з адміністративними функціями.

Як бачимо, Ольгерд міг цілком спланувати військово-політичні акції осені 1362 року так, аби його перемоги увінчалися підкоренням двох адміністративних золотоординських центрів: перший з яких відомий під назвою Синя Вода (Торговиця) на сучасній Синюсі, другий – лише за згадками руїн давнього поселення південніше Черкас.

Виходячи з такої історико-географічної ідентифікації Синьої Води й Білобережжя та мотивації дій Ольгерда, маємо також дати відповідь і на питання стосовно того, що вважати Поділлям, територію якого Велике князівство Литовське звільнило від татар. Підходячи до розв’язання цієї проблеми, варто обумовити кілька важливих моментів. По-перше, говорячи про поширення влади Ольгерда на Поділля, не варто забувати, що найбільш ранній літописний звід “*Рогожский летописецъ*”, який повідомляє про події на Синіх Водах і Білобережжі, нічого не говорить про Поділля. Це пояснюється тим, що топонім “Поділля” з’являється лише в другій половині XIV століття [17, с. 58], а широко відомим стає набагато пізніше. Судячи з писемних джерел, ця назва поширюється у середині XIV – другій половині XV століття і пізніше. Маємо на увазі Рогозький, Слуцький та Супрасльський літописи. По-друге, серед відомих нам писемних джерел вперше про взяття Поділля під контроль Литви повідомляють Слуцький та Супрасльський літописи, а також хроніка М. Стрийковського, що датуються XVI століттям. Виходячи з цього, Поділля, про яке говорить М. Стрийковський та невідомі автори щойно згаданих літописів, не варто ототожнювати з кордонами Поділля у їхньому сучасному розумінню. По-третє, єдиним ключем до ідентифікації літописного Поділля можуть виступати картографічні пам’ятки хронологічно синхронні з повідомленнями Слуцького та Супрасльського літописів, а також хроніки М. Стрийковського. Це європейські карти XVI століття.

До того ж варто згадати картографічні пам'ятки авторства В. Гродецького, А. Ортеля та Г. Меркатора, які серед дослідників відповідного профілю вважаються найбільш точними картами України, а зокрема й Поділля у XVI столітті, тобто у період до топографічних зйомок. Про те, що на картах згаданих вище географів і картографів-видавців “в основному, правильно показано територію Поділля” наголошував у своїх дослідженнях Я. Р. Дашкевич [19, с. 132].

Перш ніж за допомогою карт XVI століття спробуємо ідентифікувати територію під якою у середині XIV – XVI століттях розуміли Поділля, обумовимо ще кілька важливих моментів. По-перше, варто розглянути семантику назви “Поділля”. Я. Р. Дашкевич наголошує, що не варто трактувати значення цього топоніма, як низинну територію, що розташована в безпосередній близькості до гір, тобто така, що перебуває в “опозиції” до них на зразок київського Подолу, який, як відомо, знаходиться нижче Володимирської гори. Дослідник пояснює походження топоніма, як такого, що означає “територію розташовану в долинах і поряд з ними” або “країну долин” [17, с. 58]. Як аргумент, вчений наводить наукові пояснення топонімів “Полісся” (країна лісів) та Помор'я (територія вздовж моря). Від себе, як приклад, можемо навести приклад історико-географічне поняття “Подіпров'я” або “Середнє Подніпров'я”: в першому випадку це територія вздовж берегів Дніпра, в другому – землі вздовж Дніпра в його середній течії.

Я. Р. Дашкевич, відстоюючи своє бачення семантики досліджуваного топоніма, наголошує, що Поділля, як країна долин виступає в історичних та географічних працях авторів XVI століття (Ф. Руджері, М. Кромера та С. Сарнацького) [17, с. 58]. Виходячи з цього, слушними є висновки М. І. Петрова [32] та Я. Р. Дашкевича [17, с. 58] про те, що не варто ототожнювати літописні території чи то з Пониззям, чи то з Побожжям, або ж із Пониззям і Побожжям разом з територією Поділля, оскільки його землі охоплювали набагато більші території (“країну долин”). У такому разі Поділля середини XIV – XVI століть було набагато більшим за його територію в нашому сучасному традиційному уявленні і визначенні цього історико-етнографічного регіону.

По-друге, Поділля з хроніки М. Стрийковського варто розглядати виключно в географічному, і, аж ніяк, не в політичному, а тим паче в адміністративному розуміннях. Ототожнення географічного, політичного й адміністративного розуміння Поділля в щось єдине не може наблизити дослідників до об'єктивного визначення його території, на яку було поширено владу Великого Литовського князя Ольгерда в наслідок битви на Синіх Водах.

По-третє, сучасне трактування і поняття історико-етнографічного регіону Поділля значною мірою лежить у площині адміністративного розуміння його меж кінця XVIII – початку XX століття (маємо на увазі кордони Подільського намісництва 1793 р. та Подільської губернії 1802 р.). Межі ж Поділля означеного вище періоду набагато вужчі за межі Поділля середини XIV – XVI століть. Адміністративно територія Поділля нового часу оформилася внаслідок економічних та військово-політичних процесів XVI – XVIII століть, що відбувалися на просторах географічного Поділля XIV – XVI століть.

Враховуючи висловлені зауваження і користуючись уже цитованими вище картографічними пам'ятками XVI століття, зазначимо, що у XVI столітті, а відповідно й раніше, східна межа Поділля як історико-географічного району охоплювала і сучасну Синюху з Торговицею й навіть пониззя Дніпра. Це виглядає цілком очевидним з огляду на слабку заселеність цього краю у XVI столітті та відсутність чітких кордонів з Кримським ханством. Дані картографії, в цьому плані, суттєво доповнюються ранішими писемними

джерелами. У літописному “Списке русских городов дальних и ближних”, що датується кінцем XIV століття, названо 11 міст розташованих на території Поділля, серед яких згадуються Черкаси [46, с. 229]. Хоча стосовно Черкас М. Н. Тихомиров висловив сумнів “...трудно думать, что Черкасы на Днепре одноимённые с польским или подольским городом Черкасы, названным в Списке. Из всех “польских городов” местонахождение только этого города остаётся неясным” [46, с. 229]. Але, виходячи з ширшого тлумачення території Поділля, що опирається на середньовічні географічні карти, Черкаси, що викликали у професора М. М. Тихомирова сумніви щодо їхньої належності до Поділля, могли бути до нього найближчим (прикордонним) містом у Подніпров’ї.

Викладена вище ідентифікація Поділля є знаковою і для пояснення того факту, що географи XVI століття, розуміючи Поділля у просторовому сенсі, ділили його на три частини: Горішнє, Долішнє та Біле [22, с. 23]. Перші два поняття могли стосуватися територій у межах Подільської височини та Причорноморської низовини, а Біле Поділля може бути не чим іншим, як літописним Білобережжям.

Як бачимо, аналіз європейських карт XVI століття, синхронних з ними, а також пізніших писемних документів дозволяє дати відповідь щодо хоча б орієнтовних меж Поділля, на які поширилася влада Великого Литовського князя Ольгерда в 1362 році. Разом із тим, можливо ідентифікувати територію літописного Білобережжя, що виступає в джерелах одним із географічних орієнтирів битви на Синіх Водах. І, найголовніше, проаналізовані європейські карти та писемні джерела XVI – XVII століть дозволяють із стовідсотковою впевненістю ідентифікувати літописні Сині Води з сучасною Синюхою, що значною мірою окреслює регіон пошуку місця битви литовсько-руської рати з татарами у 1362 році, та наближає дослідників до розв’язання однієї з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історії в рамках XIV століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. II. – С. 76 – 96.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 11. (1672 – 1674). Прибавление 1657. – Спб.: Тип. М. Этингера, 1879. – 820 стб. + 23 с.
3. Антонович В. Б. Очерки истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда. Монографии по истории западной и юго-западной России. – К., 1885. – Т. I. – 351 с.
4. Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I. (Акты о заселении Юго-Западной России). – К., 1886. – 647 + XII с.
5. Белорусско-литовские летописи / Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. – Т. XXXV. – 306 с.
6. Бокій Н. М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 41 – 84.
7. Бокій Н. М., Козир І. А. Золотоординське місто Торговиця на Південному Бузі: етнокультурні особливості // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2007. – С. 101 – 105.
8. Бокій Н. М., Козир І. А., Позивай Т. Д. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам’ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор’я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам’ятки в селі Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 4 – 18.

9. Брайченко О. Д. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 27 – 40.
10. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 224 с.: іл.
11. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП “Картографія”, 2006. – 208 с.: іл.
12. Военно-топографическая карта Херсонской губернии 1855 – 1877. Масштаб 3 вер. в дюйме (Гравир. Борнмиллер и Энтгофер). Ряд XXV, лист 11 (г. Киевской, Херсонской и Полтавской).
13. Галенко О. І. Золота орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. / Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2005. – С. 129 – 159.
14. Грушевський М. С. Історія Україна-Руси. XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
15. Грушевский М. С. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – 522 с.
16. Густынская летопись / Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. II. – 392 с. + 2 табл.
17. Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доповідей. – Кам’янець-Подільський, 1990. – С. 58 – 60.
18. Дашкевич Я. Р. Поділля золотоординських часів (проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 23 – 24.
19. Дашкевич Я. Р. Поділля на картах XV – XVI ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції “Проблеми історичної географії Поділля”. – Кам’янець-Подільський, 1982. – С. 131 – 132.
20. Дашкевич Я. Р. Проблема дослідження степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – Вінниця, 1984. – С. 7 – 8.
21. Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI століття // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 155 – 169.
22. Дашкевич Я. Р. Територія і межі історичного Поділля (XIII – XVIII ст.) // Тези доповідей Десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 23 – 24.
23. Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII – XVIII століть // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88 – 93.
24. Дашкевич Я. Р. Україна каратах XIV – XVI ст.. Стан і проблематика досліджень // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 94 – 100.
25. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / Отв. ред. В. И. Буганов. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
26. Інститут рукопису Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Од. зб. 58 142. – Арк. 371 зв.
27. Клепатский П. Очерк по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 480 с., карти.
28. Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К. Н. Сербиной. М. – Л., 1950. – 232 с.
29. Козир І. А. Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 13. – Кіровоград, 2010. – С. 24 – 32.

30. Козир І. А., Чорний О. В. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 11 – 27.
31. Кучкин В. А. Об издании Рогожского летописца / Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3 – С. 101 – 109.
32. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (1362 – 1424) / Полное собрание русских летописей. – СПб., 1897. – Т. XI. – 262 с.
33. Лурье Я. С. Летописец Рогожский / Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2. (вторая половина XIV – XVI вв.). Часть 2. Л – Я / Отв. ред. Д. С. Лихачёв. – Ленинград: Наука, 1989. – С. 22 – 23.
34. Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 51 – 56.
35. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник (переклад з німецької Галини та Івана Сварників) // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97 – 110.
36. Петров Н. И. Подолія. Историческое описание. – СПб.: Тип. Товарищества “Обществ. польза”, 1891. – 401 с.
37. Петрунь Ф. Е. К вопросу об источниках “Большого Чертежа” // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1924. – Т. 1 (1923/4). – № 7. – С. 37 – 43; Петрунь Ф. Е. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170 – 185; Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 155 – 175.
38. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
39. План Генерального межевания Елисаветградского уезда Херсонской губернии, 1810 год (М.: 1 дюйм : 2 версты).
40. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1898. – 208 с.
41. *Рогожский* летописец. Творский сборник. (Полное собрание русских летописей). – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. XV. – 432 с., разд. печ. (XII с., 186 стб., 29 с.; V с., 504 стб., 35 с.).
42. Русина О. Синьоводська “Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд. – 1999. – Вип. 1. – С. 178 – 189.
43. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 320 с.
44. Синьоводська битва 1362 року – визначальна подія в історії України: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Хмільник Вінницької області, 24 квітня 2012 р. / Відп. ред. С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 212 с.
45. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры. – 1952. – Вып. XLIII – С. 80 – 98.
46. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних / Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214 – 259.
47. Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
48. Фёдоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. 1. – С. 90 – 97.
49. Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. Сборник статей. – М., 1980. – С. 142 – 173.
50. Чорний О. В. Ідентифікація літописних географічних орієнтирів Синьоводської битви 1362 року // Воєнна історія. – 2011. – № 4. – С. 72 – 79.
51. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 7 – 10.
52. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 185 с.

53. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV століття. – К., 2003. – С. 8 – 26.

54. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 84 с.

55. Шабульдо Ф. М. Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) // Український гуманітарний огляд. – 1999. – Вип. 2. – С. 198 – 217.

56. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

57. Vokiy N., Kozyr I., Posivay T. A Golden Horde Complex in Podolia // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. – Wiesbaden, 2008. – S. 45 – 48.

58. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka I wszystkiey Rusi. Warszawa, 1846. – Т 2. – 572 s. (S. 6 – 7. Переклад Ф. М. Шабульдо).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: джерелознавство історії України, військова історія України XVIII – XX століть, історична персоналістика.

УДК 737

О “ПЕТРОВСКОМ КЛАДЕ” НА КУБАНИ

Евгений НАРОЖНЫЙ, Фаида НАРОЖНАЯ (Армавир)

Статья посвящена нумизматическому анализу “Петровского клада” в контексте денежного обращения на Кубани в XIV в.

Ключевые слова: Кубань, “Петровский клад”, анализ монет, денежное обращение.

Стаття присвячена нумізматичному аналізу “Петровського скарбу” в контексті грошового обігу на Кубані в XIV в.

Ключові слова: Кубань, “Петровський скарб”, аналіз монет, грошовий обіг.

The paper is dedicated numismatic analysis “Peter’s treasure” in the context of monetary circulation in the Kuban in the XIV century.

Key words: Kuban, “Petrovsky treasure”, the analysis of coins, money circulation.

Указанный клад весом “около 43 фунтов” и состоявший из 23686 монет различных эмиссий был обнаружен в начале XX века, как неоднократно указывалось в литературе, у “станции Петровской” в Кубанской области, отчего он и вошел в литературу под названием “Петровского клада”. Несмотря на неоднократные его упоминания в специальной литературе [1, № 199; 4, с. 216, с. 256; 9., с. 2; 2, с. 35, № 39; 10, с. 73; 11, с. 157 и др.], этот монетный клад каждый раз рассматривался суммарно, в лучшем случае с учетом контекста истории денежного обращения XV столетия (Табл.1).

Таблица 1. Состав монет “Петровского” клада

№ п/п	Эмиссии монет	Количество монет в серии
1.	“Турецкие” 1441 – 1481 гг.	2385 экз.
2.	Генуэзско-крымские	1407 экз.

3.	Хаджи-Гирея, Нур-Давлета и Менгли-Гирея	20078 экз.
4.	Джучидская, бита в Хаджи-Тархане	1 экз.
5.	Монета Владимира Ольгердовича	1 экз.
6.	Монета Ивана III	1 экз.
7.	Монета Ивана IV	1 экз.

Между тем, приводимая в указанной литературе информация далеко не полная; кроме того, в этих упоминаниях накопилось немало неточностей, касающихся не только даты и места этой находки, но и обозначения точного количества обнаруженных в нем монет. Здесь необходимо акцентировать внимание на сведениях Е.А. Пахомова, которые так и остались незамеченными специалистами. Известный нумизмат, публикуя уточненные сведения к ряду кладов и единичных находок разновременных монет, приводит и уточнения, касающиеся “Петровского клада” монет на Кубани. В частности, он пишет: “... в деле ИАК №199 1909 года даны следующие подробности: он был найден 19 апреля 1909 года урядником Леонтием Груздей на хуторе Черноерикском, в ямке, выбитой колесами на дороге. Заметив в прогалине несколько мелких серебряных монет, находчик раскопал это место и обнаружил глиняный кувшин с почти 43 фунтами = ок. 17,6 кг таких же монет. Начальником Кубанской области, при отношении от 8 октября 1909 года №746, было прислано в ИАК 3 фунта = ок. 1,23 кг, а затем, при отношении от 29 апреля 1911 года №81, еще 38 фунтов 42 золотника = 15, 3 кг”. [8, с. 105 – 106.]. Таким образом, Е.А. Пахомов уточняет место находки “Петровского клада”, на самом деле обнаруженного не в ст. Петровской, а на дороге из хутора Черноериковского. Однако, в силу того, что за этим кладом давно закрепилось название “Петровского”, во избежание дальнейшей путаницы целесообразно это название лишь брать в кавычки, подчеркивая тем самым условность этого названия [3, с. 24 – 25].

Состав основной части этого клада был определен А.К. Марковым, и Е.А. Пахомов приводит это определение, которое качественно отличается от всех, ранее публиковавшихся. Прежде всего, в этой информации детально отражен состав османских монет (табл. 2), монет Гиреев (табл. 3), монет генуэзско-крымского происхождения (табл. 4), монет Астраханских Джучидов (табл. 5) и трех единичных, “русских” монет (табл. 6).

Таблица 2. Состав османских монет из “Петровского клада”.

№ п/п	Имя правителя	Место выпуска монет	Год чеканки	Их количество
ОСМАНИДЫ				
1.	Мухаммед II (I царствие)	Эдирне	848 г.х.	1 экз.
2.	Мухаммед II (II царствие)	Эдирне	865 г.х.	5 экз.
3.	Мухаммед II (II царствие)	Эдирне	875 г.х.	5 экз.
4.	Мухаммед II (II царствие)	Эдирне	885 г.х.	4 экз.
5.	Мухаммед II (II царствие)	Эдирне	886 г.х.	14 экз.

6.	Мухаммед II (II царствие)	Ускюб	875 г.х.	1 экз.
7.	Мухаммед II (II царствие)	Ускюб	885 г.х.	28 экз.
8.	Мухаммед II (II царствие)	Ускюб	886 г.х.	36 экз.
9.	Мухаммед II (II царствие)	Амасия	855 г.х.	1 экз.
10.	Мухаммед II (II царствие)	Амасия	875 г.х.	3 экз.
11.	Мухаммед II (II царствие)	Аясонлук	875 г.х.	5 экз.
12.	Мухаммед II (II царствие)	Бруса	865 г.х.	2 экз.
13.	Мухаммед II (II царствие)	Бруса	875 г.х.	1 экз.
14.	Мухаммед II (II царствие)	Бруса	886 г.х.	1 экз.
15.	Мухаммед II (II царствие)	Серез	865 г.х.	4 экз.
16.	Мухаммед II (II царствие)	Серез	875 г.х.	14 экз.
17.	Мухаммед II (II царствие)	Серез	885 г.х.	24 экз.
18.	Мухаммед II (II царствие)	Константиния	875 г.х.	12 экз.
19.	Мухаммед II (II царствие)	Константиния	885 г.х.	6 экз.
20.	Мухаммед II (II царствие)	Константиния	886 г.х.	43 экз.
21.	Мухаммед II (II царствие)	Константиния	Араб.яз.	1 экз.
22.	Мухаммед II (II царствие)	Новар	861 г.х.	1 экз.
23.	Мухаммед II (II царствие)	Новар	865 г.х.	1 экз.
24.	Мухаммед II (II царствие)	Новар	875 г.х.	29 экз.
25.	Мухаммед II (II царствие)	Новар	886 г.х.	38 экз.
26.	Мухаммед II (II царствие)	Плохой сохранности		296 экз.

27.	Джем-султан	Бруса	886 г.х.	3 экз.
28.	Баязид II	Эдирне	886 г.х.	100 экз.
29.	Баязид II	Ускюб	886 г.х.	10 экз.
30.	Баязид II	Амастя	886 г.х.	6 экз.
31.	Баязид II	Анкара	886 г.х.	15 экз.
32.	Баязид II	Тире	886 г.х.	20 экз.
33.	Баязид II	Серез	886 г.х.	50 экз.
34.	Баязид II	Галиболе	886 г.х.	13 экз.
35.	Баязид II	Константиния	886 г.х.	513 экз.
36.	Баязид II	Кастамуня	886 г.х.	4 экз.
37.	Баязид II	Новар	886 г.х.	50 экз.
38.	Обломков монет Мухаммеда II и Баязида II			200 экз.
39.	Всего монет Османидов			2385 экз.

Таблица 3. Монеты Гиреев из “Петровского клада”.

ГИРЕИ				
1 (40)	Хаджи-Гирей	Орду-Базар	без года	57 экз.
2(41)	Хаджи-Гирей	Кырк-иор	858 г.х.	189 экз.
3(42)	Хаджи-Гирей	Кырк-иор	867 г.х.	14 экз.
4(43)	Хаджи-Гирей	Крым	845 г.х.	33 экз.
5(44)	Хаджи-Гирей	Крым	867 г.х.	2637 экз.
6(45)	Хаджи-Гирей	Крым	год неясен	36 экз.
7(46)	Нур-Девлет	Крым	867 г.х.	?
8(47)	Нур-Девлет	Крым	880 г.х.	?
9(48)	Нур-Девлет	Крым	882 г.х.	?
10(49)	Всего монет НурДевлета	Крым		1006 экз.
11(50)	Менгли-Гирей	Крым	882 г.х.	30 экз.
12(51)	Менгли-Гирей	Крым	883 г.х.	435 экз.
13(52)	Менгли-Гирей	Крым	887 г.х.	336 экз.
14(53)	Менгли-Гирей	Кырк-иор	887 г.х.	1741 экз.
15(54)	Менгли-Гирей	Кырк-иор	887 г.х.	313 экз.
16(55)	Менгли-Гирей	Кырк-иор	год стерт	5022 экз.
17(56)	Всего монет Гиреев: 20078 экз.			

Таблица 4. Генуэзско-крымские монеты из состава “Петровского клада”

18(57)	Генуэзско- крымские: 1107 экз.
--------	--------------------------------

Таблица 5. Монеты Джучидов Астрахани из состава “Петровского клада”

19(58)	Джучиды Астрахани			
20(59)	Улу-Мухаммед		?	3 экз.
21(60)	Мухаммед б. Тимур			24 экз.
22(61)	Махмуд б.Мухаммед			18 экз.
23(62)	Мустафа			9 экз.
24(63)	Ахмед			34 экз.

25(64)	Неопределенные			25 экз.
--------	----------------	--	--	---------

Таблица 6. “Русские” монеты из состава “Петровского клада”

26(65)				
27(68)	Владимир Ольгердович			1 экз.
28(69)	Иван III			1 экз.
29(70)	Иван IV			1 экз.

Г.А. Федоров-Давыдов указал на то, что данный клад впоследствии поступил в Краснодарский историко-археологический музей-заповедник им. Е.Д. Фелицына [11, с. 175]; судя по работам тех авторов начала XX века [9, с. 2], которые работали с этим кладом, он находился в Эрмитаже. Вместе с тем, уточненные сведения, опубликованные Е.А. Пахомовым, свидетельствуют о том, что в Эрмитаже “всего присланных монет оказалось 23 686. Из них для Государственного Эрмитажа было отобрано 594, а остальные монеты были проданы в частную коллекцию П.В. Зубова” [8, с. 105 – 106.].

Состав данного клада, несмотря на его атрибуцию как вполне характерного для денежного обращения сер. XV века [8, с. 105 – 106; 11, с. 157], продолжает оставаться интересным, в особенности, если его рассматривать вкупе с другими, не менее крупными, кладами Северо-Западного Кавказа и, прежде всего, с такими как “Ейский клад” 1889 года, найденный на Кубани (605 серебряных монет) [51, с. 63 – 64, № 1643; 11, с. 175, № 226], клад у сел. Сандатовское 1891 года на Ставрополье (54 серебряные монеты) [6, 67, № 1822; 11, с. 175, № 225]. Сравнение составных частей указанных кладов между собой дают возможность анализа характера и интенсивности обращения монет Османидов, Гиреев, поздних Джучидов и крымско-генуэзских монет, в конечном итоге “осевших” в различных кладах на территории Северного Кавказа. Откуда серии монет поступали сюда – предмет дальнейшего анализа, в рамках которого особый интерес представляют и три единичные монеты от имени киевского князя Владимира Ольгердовича, а также и единичные монеты от имени Ивана II и Ивана III. К сожалению, кроме констатации факта присутствия в “Петровском кладе” монеты Владимира Ольгердовича, нет ее детального описания, что утрудняет ее отождествление с той или иной серией монет различных эмиссий, выпускавшихся от имени Владимира Ольгердовича, ныне хорошо исследованных И. Хромовой [12, с. 21 – 43]. Не совсем ясно и с монетой Ивана III: Г.А. Федоров-Давыдов считал ее случайной примесью к монетам “Петровского клада” [11, с. 175]; Е.А. Пахомов считал несколько иначе [8, с. 105 – 106]. Во всяком случае, дальнейшее изучение состава этого клада в рамках исторического контекста эпохи, вне всякого сомнения, откроет совершенно новые перспективы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. ДАК. – СПб. 1909.
2. Ильин А.А. Топография кладов древних русских монет X – XI вв. и монет удельного периода. – Ч. 2. – Л., 1924.
3. Нарожный Е.И., Нарожная Ф.Б. Еще раз о “Петровском” кладе монет из Прикубанья // Развитие непрерывного педагогического образования в новых социально-экономических условиях на Кубани: Сб. тезисов. – Армавир, 1999.
4. ОАК 1909-1910 гг. – СПб., 1912.

5. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. – Вып. VI. – Баку, 1957.
6. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. – Вып. VII. – Баку, 1958.
7. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. – Вып. III. – Баку, 1950.
8. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. – Вып. VIII. – Баку, 1959.
9. Ретовский О.Ф. Новые генуэзско-татарские монеты // ИАК. – 1914. – № 51.
10. Федоров Г.Б. Топография кладов с литовскими слиткам // КСИИМК. – 1947. – Вып. XXIX.
11. Федоров-Давыдов Г.А. Клады Джучидских монет // НЭ. – Т. 1. – М., 1960.
12. Хромова И. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник. – Випуск 13, Частина 1. – Київ, 2010.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Нарожный Евгений Иванович – доктор исторических наук, доцент, директор Центра археологических исследований Армавирской государственной педагогической академии.

Научные интересы: история и археология Золотой Орды.

Нарожная Фарида Бариевна – старший научный сотрудник Центра археологических исследований Армавирской государственной педагогической академии.

Научные интересы: история и археология Золотой Орды.

УДК 902.2

ВЗЯТТЯ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА МОНГОЛО-ТАТАРАМИ У 1241 Р.

Ігор ВОЗНИЙ (Чернівці)

У дослідженні проаналізовані археологічні матеріали з Чорнівського городища, що дозволяють простежити історичні події, пов'язані з його штурмом монголо-татарами 1241 року.

Ключові слова: Батий, Буковина, Чорнівське городище, зброя, штурм.

В исследовании проанализированы археологические материалы с Чорнівського городища, позволяющие проследить исторические события, связанные с его штурмом монголо-татарами в 1241 году.

Ключевые слова: Батый, Буковина, Чорнівське городище, оружие, штурм.

The archaeological materials from Chornivske fortification that allows us to trace the historical events connected with it by storm by the Mongols in 1241 are analyzed.

Key words: Batu, Bukovina, the Chornivske fortification, weapons, assault.

З літописів відомо, що після розгрому Києва військо Батія рушило на захід, спрямовуючи свій удар на Володимир і Галич. У той самий час, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, монголо-татари спустошували й інші райони. З Галича війська хана рушили на Угорщину. Деякі з загонів на чолі з Киданом і Бурі перейшли Карпати через Роднянський перевал. Можливо, це угруповання рухалось до перевалу через Снятин, далі долинами Черемошу, Путили і Сірету до Бистриці. Л.Л. Полевой зазначає, що загін еміра Кидана три дні йшов до Трансільванії на Бану Родну лісами Буковини [27, с. 156; 33, с. 35]. Від основної ударної сили віялом відходили загоони хана

Бучека, які нищили все на своєму шляху, спустошуючи захоплені землі. Таким чином могли бути знищені окремі городища й значна кількість відкритих поселень, звідки забирався провіант для основного війська. Про руйнування кочівниками на території Пруто-Дністровського межиріччя можуть свідчити археологічні матеріали з Чорнівського городища спаленого в середині XIII ст. Тут знайдено значну кількість монголо-татарських зрізнів як цілих, так і пошкоджених внаслідок бою [4, с. 95 – 97; 5, с. 477 – 478].

Система укріплень Чорнівської феодальної садиби була досить складною й міцною, відповідала всім вимогам військово-оборонного зодчества того часу. На території городища виявлена значна кількість предметів озброєння, яке дозволило визначити номенклатуру зброї та напрямки атаки монголо-татар на феодальну садибу. За своїм функціональним призначенням зброю прийнято поділяти на засоби дальнього й ближнього бою

Зброя дальнього бою. Основною категорією знахідок, які характеризують зброю дальнього бою, є наконечники стріл. Лук був і в піхотинців, і у вершників.

Значну кількість плоских черешкових наконечників стріл становлять комплекси озброєння, характерні для монголо-татар. На думку А.Р. Артем'єва, до таких можна віднести (за А.Ф. Медведєвим) типи 32, 37, 66, 67, 69, 90, 100 (фото 1) [2, с. 146]. Сюди ж можна віднести й кістяні наконечники типу 7. Він вважає, що ці типи характерні для монголо-татарського війська, оскільки зустрічалися тільки в містах і городищах, які загинули від їхнього нападу. У містах північно-західної Русі вони відсутні. Наявність усіх цих типів наконечників на території Чорнівської феодальної укріпленої садиби, а також значна їх кількість пошкоджених та зігнутих в результаті ударів, сліди руйнування та спалення городища свідчать про те, що воно було знищене монголо-татарським загоном, який просувався вздовж Пруту до Бані Родної, шукаючи переходів через Карпатські перевали в Угорщину.

Серед плоских черешкових наконечників стріл, які складають основну кількість знахідок, виділяється **6 основних типів**:

1 – наконечники з боковими виступами. Їх довжина складала 6,9 – 8,5 см, довжина пера 4 – 6,3 см, ширина 1,5 – 3,2 см (фото 1, 1-2) [4, рис. 14, 2, 4, 8; 17, 8; 28, 3; 38, 3; 39, 1; 25, рис.1, 4]. За класифікацією А. Ф. Медведєва, вони відносяться до типу 32 [19, с. 62]. Наконечники такого типу зустрічаються на давньоруських пам'ятках, які були зруйновані під час монголо-татарської навали [20, с. 147; 22, рис. 93, 19-21; 24, с. 90, рис. 45, 14-15; 31, рис. 35, 10].

2 – трикутні [4, рис 51, 2]. Довжина їх сягала 8,7 см, довжина пера – 6,2 см, ширина – 1,8 см. Відносяться вони до типу 37 за А. Ф. Медведєвим, а час побутування їх припадає на VIII – XIV ст. [19, с. 63]. Подібні типи наконечників були досліджені на інших пам'ятках давньоруського періоду [7, табл. XIV, 3; 16, рис. 38, 8].

До плоских черешкових наконечників стріл належать і *монголо-татарські зрізні* у вигляді лопатки, що розширюються до вістря. Такими наконечниками вражали незахищеного обладунками ворога або його коней. Це найпоширеніший тип наконечників, що знаходився на озброєнні монголо-татар. Такі плоскі наконечники з горизонтальним лезом наносили широкі рани, які викликали сильну кровотечу й тим самим швидко виводили з бою ратників [12, с. 314]. Існує думка, що частіше їх використовували для боротьби з кіннотою [21, с.217]. Такі вістря поділяються на три типи:

1 – веслоподібні, занесені на територію Східної Європи монголами у першій половині XIII ст. Довжина їх – 8 – 10,5 см, довжина пера – 5 – 6 см, ширина – 1,5 – 1,8 см. (фото 1, 3) [4, рис. 14, 9]. Наконечники цього типу

зустрічаються на пам'ятках зруйнованих монголо-татарами [19, рис. 13, 33]. Вони відносяться до типу 66 за класифікацією А.Ф. Медведєва [19, с. 75].

2 – *зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки з тупокутовим або вигнутим дугою вістря* (фото 1, 4 – 5) [4, рис. 14, 1, 3, 5, 10, 11; 16, 5; 47, 2; 25, рис.1, 1 – 7]. До середини XIII ст. вони на Русі були не відомі й з'явилися разом з монголо-татарами. Такі вістря відносяться до типу 67, а час найбільшого їх побутування припадає на XIII – XIV ст. [19, с. 75]. Вістря такого типу зустрічаються на пам'ятках, які були зруйновані монголами [3, с. 141, рис. 88, 19; 7, табл. XIII, 1 – 5; 13, с. 133, рис. 6, 11; 14, рис. 27, 1 – 5; 17, рис. 2, 19 – 21; 31, рис. 35, 3, 12; 34, tabl. III, 1 – 9; 35, tabl. XVII, 68].

3 – *зрізень джучидський* Це вістря довжиною 10 см, довжина пера 5,8 см, ширина 3,5 см (фото 1, б) [4, с. 95]. Він відноситься до типу 69 [19, с. 76 – 77]. Це типовий монголо-татарський наконечник, відомі з багатьох давньоруських пам'яток, що загинули під час навали [7, табл. XIII, 15; 32, с. 146].

Усі вищезгадані зрізні були занесені монголами й використовувалися населенням Східної Європи в першій середині XIII ст. Цікаві дані про монголо-татарські стріли приводить Плато Карпіні. У татар "...залізні наконечники стріл досить гострі і ріжуть з обох сторін на подобі двосічного меча. Вони мають гострий хвіст довжиною в один палець, який вставляють у дерево. Серед них є стріли для стріляння птахів, звірів і беззбройних людей в три пальці товщиною" [9, с. 29].

Крім плоских, на території городища відомі теж *гранчасті броньовані* наконечники стріл, які служили для пробивання кольчуг, пластинчастих обладунків, шоломів, щитів. Серед них виділяється **два типи**:

1 – *шиловидні, квадратні в плані з упором*. Довжина їх в середньому становила 6,8 – 7,4 см, довжина вістря 4,6 – 5,0 см, ширина однієї сторони 0,5 – 0,7 см. [4, рис. 51, 19]. Такі наконечники відносяться до типу 90 [19, с. 83]. Вони були поширені в Східній Європі з X до XIV ст. [6, рис. 33, 7, 8; 8, табл. V, 12; 22, рис. 94, 6 – 8].

2 – *долотоподібні*. Такі наконечники мають довжину 9,1 см, довжину головки 6 см, ширину 0,8 см (фото 1, 7) [4, рис. 14, 12]. Вони відносяться до типу 100 за класифікацією А. Ф. Медведєва [19, с. 86]. Такі наконечники широко побутували на Русі в XI – XIV ст. і відомі з багатьох археологічних пам'яток [15, с. 33; 22, рис. 94, 17, 21; 28, с. 167 – 175, рис. 3, 6; 18, рис. 13, 42].

До зброї дальнього бою можна віднести також *кістяні наконечники стріл*. Вони, як правило, виготовлені з міцної кістки світло-жовтого кольору, поверхня їх добре відполірована. Знахідки археологічних пам'яток вказують на те, що діапазон їх побутування досить широкий – IX – XIV ст. При цьому вони часто відтворюють точні копії залізних наконечників [19, с. 88]. Більшість кістяних вістрів кілеподібної форми із заокругленим лезом, інколи в них позначені грані і в розрізі вони мають ромбоподібну форму (фото 1, 8). Розміри таких стріл повністю встановити не вдалося, оскільки всі вони зламані. Довжина леза становила 3-5,8 см, черешки пласкі. Такі кістяні стріли (тип 7 за А.Ф. Медведєвим) в основному, використовувалися монголо-татарами [2, с. 143 – 152]. Їх немає в містах Північно-Східної Русі, зате вони знайдені на пам'ятках, які зазнали татарського погрому: у Воїні, Райковецькому городищі, Княжій Горі, Дівич Горі, Із'яславлі [7, табл. XIV, 21 – 23; 30, с. 309, рис.1]. Такі кістяні наконечники широко представлені в монгольських похованнях у Східному Забайкаллі [21, с. 224 – 225]. М.С. Сергєєва, на противагу доводам А.Р. Артем'єва, зазначає, що такі наконечники могли бути загальнопоширеними елементами євразійського озброєння XIII ст. [29, с. 112]. Наявність таких наконечників у монголів не

заперечує їхнього використання на території східноєвропейського лісостепу в домонгольський період.

До засобів дальнього бою, пов'язаного зі складним луком, відноситься сагайдак. В його основі було кругле дерев'яне дно, до якого припасовувався шкіряний або берестяний циліндричний корпус, із кістяними петлями для підвішування сагайдака. Одна з таких петель знайдена на Чорнівському городищі [25, рис. 1, 16]. Пластина мала довжину 6,5 см, найбільшу ширину 1,3 см. У центрі знаходився овальний отвір 1,5 x 0,5 см, а по краях ще два діаметром по 0,4 см. Через ці отвори петля кріпилася до основи сагайдака, а через овальний отвір протягувався шкіряний ремінь для транспортування сагайдака за плечем або збоку. Такі кістяні петлі широко використовувалися у військовій практиці східних слов'ян [1, с. 291; 12, с. 313].

Для закріплення під час верхової їзди до дна сагайдака на ремінці кріпився металевий гак. Він мав довжину 7,7 см, діаметр отвору 0,7 см [26, рис. 2, 1]. Такі гаки на сагайдаках є ознакою наявності на території феодальної садиби кінних вершників [12, с. 313].

До елементів сагайдака циліндричної форми можна віднести залізни пластини довжиною 8 – 10 см, шириною 0,8 – 1 см, товщиною 0,1 см. Вони кріпилися до корпусу сагайдака, зміцнюючи його при цьому. Аналогічні знахідки широко представлені на давньоруських археологічних пам'ятках [18, с. 21]. Сагайдаки такого типу були поширені на території Східної Європи в IX – XIV ст. як серед осілого населення, так і серед кочівників [12, с. 313]. У такі сагайдаки могло вміститися до 20 стріл.

Зброя ближнього бою. Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій. До першої належить зброя першого натиску – колюча. До неї входять списи та сулиці. Найчастіше це зброя одноразового використання.

Бойовою зброєю, що розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала *піка* (фото 1, 9). Цей вид озброєння характерний виключно для кінних воїнів [11, с. 15]. Чорнівська знахідка має чотирикутне перо довжиною 18 см і сторонами 0,6 см, що переходить у лійчасту втулку діаметром 4 см. Такий наконечник належить до V типу і датується X – XVII ст. [11, 15]. У XII ст. бронебійні піки виділяються як спеціальні кавалерійські списи і, очевидно, вершники в цей час використовували виключно цю зброю. Піка була досить поширеним видом озброєння як на території давньої Русі, так і у Західній Європі [10, с. 137; 22, рис. 95, 15; 23, рис. 3, 12]. Походила вона від кочівників. Але досить швидко стала інтернаціональною зброєю і була настільки досконалою, що практично не змінила свого вигляду до XVII ст. На думку А.Р. Артем'єва, піки були виключно зброєю монголо-татар, оскільки знайдені на давньоруських городищах, які загинули під час навали і, в той же час, невідомі на Північному Заході Русі [2, с. 146].

Таким чином, видно, що монголо-татарське озброєння, знайдене на городищі, було представлене в основному зброєю дальнього бою.

Аналіз комплексу предметів озброєння, виявлених на території Чорнівської феодальної укріпленої садиби, та накладання місця знахідок їх на план городища, дає можливість з певною ймовірністю реконструювати хід бою й напрямки атаки монголо-татар на досліджувану твердиню в 1241 р. (рис. 1). Якщо звернути увагу на план, то видно, що найбільша кількість монголо-татарських зрізнів знайдена в оборонних клітках, розташованих зі східного й південного боку городища. Поодинокі їх знахідки фіксуються з заходу і півночі – місця в'їзду. Поясненням цьому є те, що городище розташоване на мису висотою 25 м. над рівнем ріки. Із західного боку крутизна схилу становила 29°, що значно ускладнювало штурм і не давало нападникам

можливості вести прицільний вогонь з луків. Вони мали б стріляти майже вертикально вгору і без достатнього прицілювання. З точки зору тактики й економіки бойових дій це було б неекономною розтратою бойових ресурсів. Окрім того з цього боку річка підходила майже впритул до мису, що не давало можливості нападникам зосередити тут значні свої сили.

З південного боку городища оборонна лінія також була досить складною. Тут розташовані оборонні кліті, додатковий вал і два рови. Ширина оборонної системи тут сягала 15 м. Враховуючи схил і природний яр, розташовані зразу ж за другим валом, відстань, з якої можна було вести лучний обстріл укріплень, становить приблизно 100 – 150 м. Це також не дає можливості вести кучну стрільбу.

Скоріш за все монголо-татари обстрілювали городище з усіх сторін (площа його 40 x 50 м. дозволяла це робити), але головні свої сили кинули в атаку зі східного боку (рис. 2). Тут схили мису становили пологий спуск крутизною 20°, і лінія оборони складалася лише з оборонного рову і валу. Окрім того, русло ріки в цьому місці відходило в бік, і біля підніжжя мису було велике поле, що давало можливість на ньому зосередити значну кількість воїнів і легко проводити різноманітні маневри.

Допоміжний напрямок атаки монголів, очевидно, був направлений по дорозі до воріт городища на вежу. Це робилося з метою розпорозити сили захисників, підібратися ближче до в'їзду й зменшити таким чином силу фронтального обстрілу з вежі вздовж східного боку оборонної лінії.

Саме зі східного боку в оборонних клітях городища знайдено найбільшу кількість монголо-татарських стріл. Крім того, тут зосереджена значна кількість культових християнських предметів (енколпіони, натільні хрестики, іконки) та язичницьких амулетів. Це є ще одним побіжним доказом того, що на цьому стратегічному напрямку оборони знаходилася більшість захисників садиби.

Про запеклість боротьби може свідчити деформована в результаті ударів значна кількість стріл і сильно пошкоджені інші види зброї. Знахідки вперемішку давньоруських і монголо-татарських вістрів дають можливість припустити, що падаючі стріли могли збиратися обома протистоячими сторонами і вдруге використовуватися вистрілюючи з “поверненням”. У ході бою могли використовуватися й кістяні стріли, які в мирний час призначалися для полювання на хутрянну дичину.

Очевидно, нападникам вдалося вдертися на майдан городища через ворота. У критичний момент бою дійшло до рукопашної боротьби з використанням зброї ближнього бою. Підтвердженням цьому є булава і фрагменти бойової сокири виявлені біля воріт городища.

Завершився бій біля південних оборонних житлово-господарських зрубів і клітей. Останні оборонці, а це, очевидно, були професійні воїни-дружинники (тут зустрічається найбільше скупчення знахідок шпор, фрагментів шабель, бойових сокир) відбивалися тут до останнього.

Біля стіни оборонної кліті нами виявлені залишки людини. Кістяк лежав у неприродній позі, головою на північний схід. Ноги розкинені. Права рука відкинута в бік. Біля неї лежало чересло. У районі грудної клітки і біля ребер знайдені два монголо-татарські зрізні. Череп розтросщений колодою перекриття, яка впала зверху. Весь кістяк покритий шаром попелу й сильно обгорів. Під правою колінною чашечкою знайдені фрагменти розтросщеного черепа підлітка. За фрагментом кістки верхньої щелепи, у якій збереглися зуби (1 молочний), можна встановити вік останнього. Він складав приблизно 11 – 16 років. Від кістяка підлітка збереглося лише кілька хребців і фрагменти ребер. На відстані 1 м південніше цього кістяка знаходився ще один монголо-

татарський зрізень. Так загинув один із останніх захисників феодальної садиби.

Відсутність кістяків загиблих на території городища дає можливість припустити, що жителі поселення в урочищі Пуста Чорнівка, яке знаходилося навпроти підніжжя городища на правому березі р. Мошків, після побоїща, очевидно, зібрали й поховали залишки оборонців за межами укріплень (місце не встановлено). На місці згарища залишилися лише розтрощені й розрізнені кістки людей, яких не побачили під завалами. Пам'ятаючи про загибель на городищі людей (а таке місце завжди вважається священним), місцеві жителі в другій половині XIII ст. ховали там своїх односельців. Можливо, це були лише представники сільської верхівки, чим можна пояснити нечисельність поховань. Тут розкопано 25 могил.

Таким чином, представлений лише гіпотетичний перебіг атаки і здобуття Чорнівської феодальної укріпленої садиби. Якщо наші здогадки вірні, то подальші дослідження східного схилу мису, на якому розташовувалося городище, мало б дати додатковий матеріал для розв'язання даної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1980. – 261 с.
2. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – М., 2004. – С.143 – 152.
3. Винокур І.С., Журко О.І., Мегер В.П., та ін. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – 208 с.;
4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с.
5. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 2009. – С. 233 – 300.
6. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. – 1954. – № 41. – Т. 3. – 239 с.
7. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Изд-во АН УРСР, 1950. – 219 с.
8. Довженко В.Й. Військова справа Київської Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 86 с.
9. И де Плано Карпини. История монголов. И Вильгельм де Рубрук. Путешествия в Восточные страны / Введение, перевод и примечания А.И. Малена. – СПб.СПб.: Издание А.С. Суворина, 1911. – 232 с.
10. Іванченко Л. І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С.134 – 141.
11. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... – Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // САИ. - Вып. Е1 – 36. - 1966. – 146 с.
12. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Грод, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 298 – 362.
13. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. “Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С. 121 – 138.
14. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
15. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР – 1962. – Т. XII. – С. 2 – 56.
16. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. – 1958. – № 74. – 328 с.
17. Макушников О. А. Основне етапи розвитку літописного Гомія (до середини XIII в.) // Проблеми археології Южної Русі. Матеріали історико-археологічного семінара “Чернігов і його округи в IX – XIII вв.” Чернігов, 26 – 28 вересня 1988 г. – К., 1990. – С. 56 – 62.
18. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121 – 191.

19. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел VIII – XIV вв.) // САИ – 1966. – Вып. Е1-36. – 184 с.
20. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49. – 227 с.
21. Немеров В.Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII – XV вв. // СА. – 1987. – №2. – С. 212 – 227.
22. Никольская Т. Н. Земля Вятчей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1981. – 296 с.
23. Петегрич В.М. Пам'ятки навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – Вип.42. – С.47 – 51.
24. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – 264 с.
25. Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – 2001. – Т.2. – С. 133 – 142.
26. Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – К.-Чернівці, 2003. – Вип.2. – С. 204 – 215.
27. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 202 с.
28. Прищепа Б.А. Дослідження Басівкутського городища в Рівному // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII – XIII ст.): всеукр. наук.-практична конф., 26 червня 2004 р.: матеріали. – Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський – Старокостянтинів, 2004. – С. 167 – 175.
29. Сергеева М.С. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. – Воронеж, 2008. – С. 108 – 122.
30. Шинаков Е.А. “Дружинные лагеря” // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст.: зб. наук. праць. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С.307 – 311.
31. Юра Р.О. Древній Колодязин // АП УРСР. – 1962. – Т.12. – С.57 – 130.
32. Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta. – Urania-Verlag. – Leipzig – Jena – Berlin, 1976. – 288 s.
33. Kaindl R.F. Geschichteder Bukowina – 2., verbes. Aufl. – Czernowitz: H. Pardini, 1896. – 1 Abschnitt. – IV. – 116 s.
34. Kuśnierz J. Militaria z Czeremna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // Acta Milinaria Medievalia. – Kraków – Sanok. – 2005. – S. 115 – 132.
35. Zbierski A. Wczesno średniowieczne materiały archeologiczne z Czeremnanad Huczwą // AP. – 1959. – Т.4. – Z.1. – S. 105 – 148.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Возний Ігор Петрович – доктор історичних наук, професор філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси: проблеми слов'яно-руської археології.

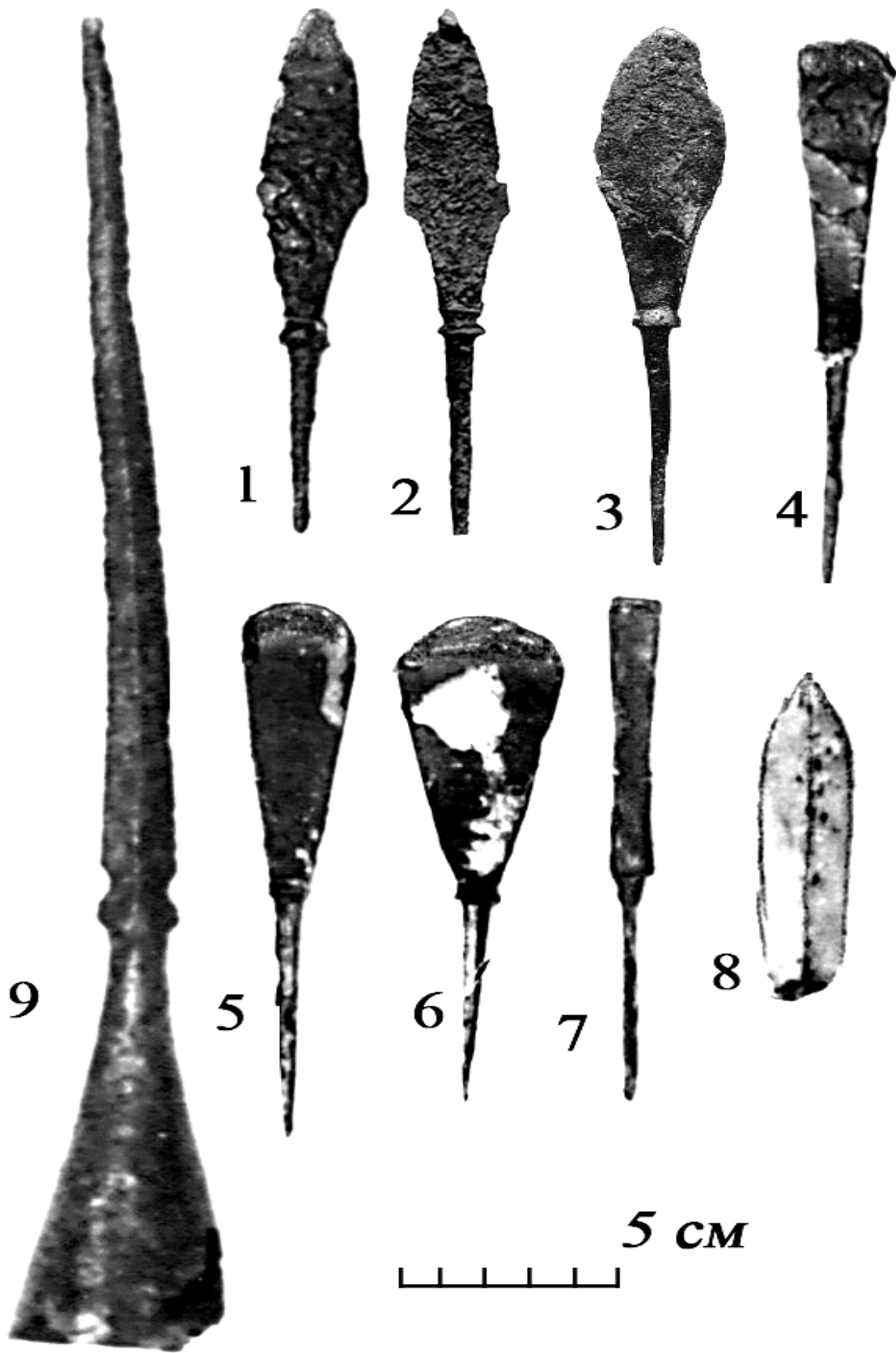

Фото 1. Предмети озброєння монголо-татар

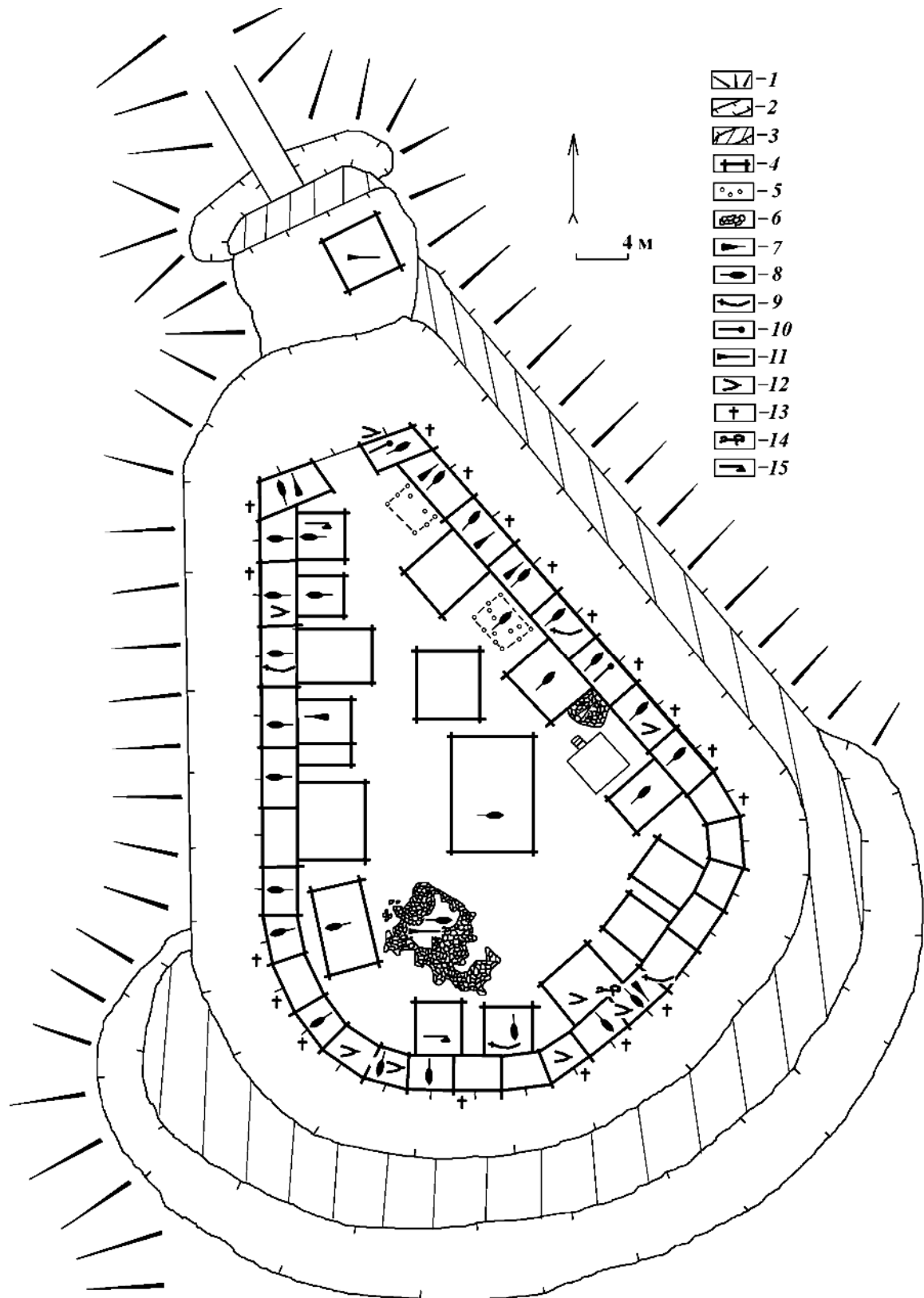

Рис. 1. План Чернівського городища з місцями знахідок озброєння і культових предметів.

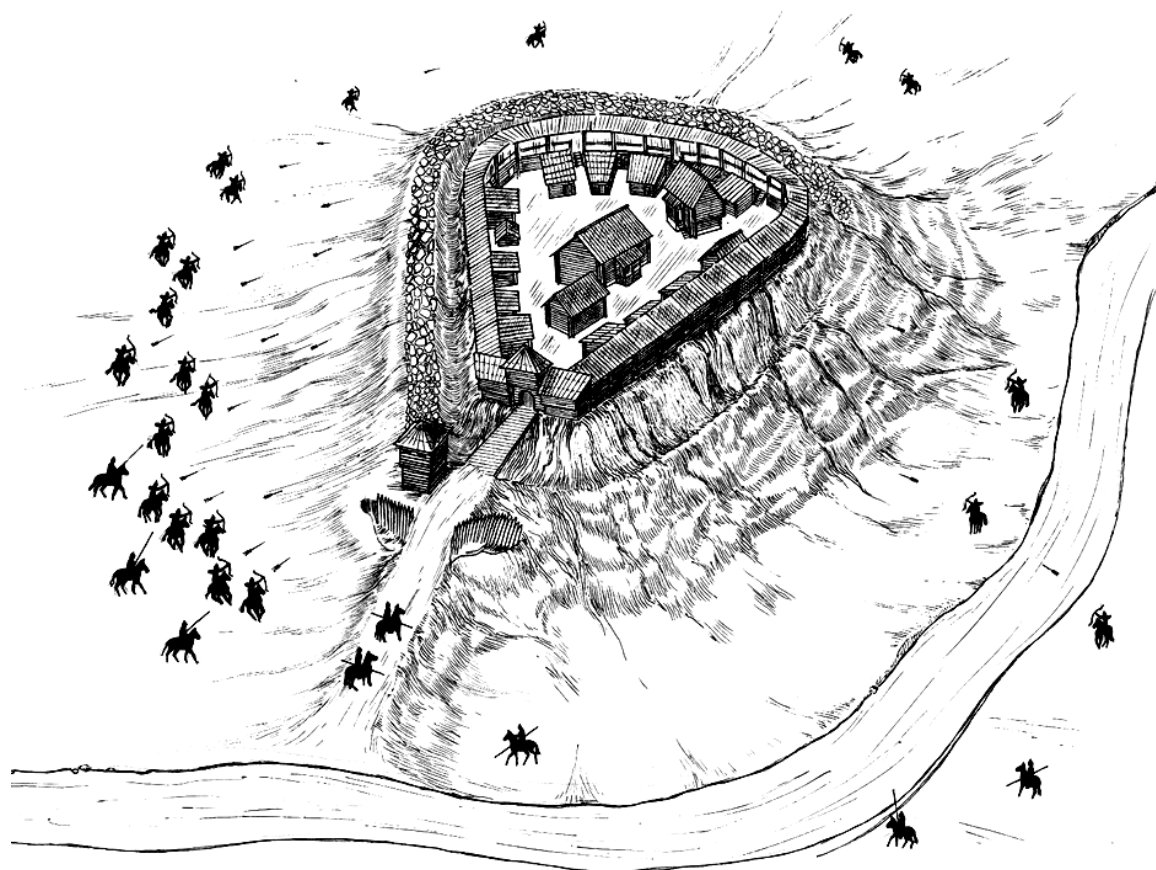

Рис. 2. Ймовірні напрями атаки монголо-татар на Чорнівську феодальну садибу в 1241 р.

УДК 902.2

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ НА ОБОРОНИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ СОЛХАТА В 2010 - 2011 ГГ.

Марк КРАМАРОВСКИЙ (С.-Петербург)
Эмиль СЕЙДАЛИЕВ (Бахчисарай)

У статті підбито підсумки польових досліджень оборонних споруд Солхата сезону 2010 – 2011 рр.

Ключові слова: розкопки, Золота Орда, Солхат, оборонні стіни, “Караван-Сарай”.

В статье подведены итоги полевых исследований оборонительных сооружений Солхата сезона 2010 – 2011 гг.

Ключевые слова: раскопки, Золотая Орда, Солхат, оборонительные стены, “Караван-Сарай”.

In the article the results of field studies of fortifications Solkhat season 2010 – 2011 are summarized.

Keywords: excavation, the Golden Horde, Solkhat, defensive walls, “Caravanserai”.

Как и в прошлые сезоны, основанием для выбора места исследований послужила аэрофотосъемка 1973 г. (Архив ИА РАН), где прослеживается четкая линия стен и контуры пяти башен со стороны около 10 м. (Рис.1). Линия стен на этом же участке, но с меньшей четкостью, прослеживается и на съемке по программе “GeocentreConsulting2011” (Рис.2).

Раскопки проводились согласно общепринятой методике исследования крепостных сооружений с учетом специфики памятника. Площадь раскопов поделена на участки размером 5 х 5 м. В связи с плохой сохранностью культурного слоя, выборка грунта проводилась горизонтальными зачистками толщиной не более 5 см. и, где это оказывалось возможным, по слоям. При этом фиксировались все культурные остатки и значимые субструкции. стратиграфический контроль проводился на основе соотношения отдельных объектов и субструкций с профилями бортов раскопов (см. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет 2011 // научный архив ИА НАНУ // Приложение 1, раскоп XXXV: чертеж 1, 2; 3; 4; 5; раскоп XXXVI: чертеж 6; 7; 8; 9; шурф “Караван-сарай 011”, чертеж 10; 11). Отсчет глубин каждого из раскопов велся от постоянного репера, которым был выбран северо-западный угол мавзолея, расположенного на отроге горы Малый Агармыш.

Современную дневную поверхность представлял плотный дерн с выходами скальной породы и многочисленными включениями необработанных камней различных размеров. Грунт вне сооружений и значимых субструкций представлял собой каменистую темно-серую почву с вкраплениями древесных угольков и светло-серой супеси, насыщенной известковыми включениями. Рельеф выбранных участков сохранил следы перекопов нового времени и военных сооружений последней мировой войны.

Работы велись тремя раскопами общей площадью свыше 300 кв. м.

Раскоп XXXV (Рис.4), площадь раскопа 225 кв. м., расположен на гребне юго-восточного отрога горы Малый Агармыш, на расстоянии 38 м. к востоку от остатков мавзолея XIV века. В плане раскоп представляет собой квадрат 15х15 метров, разбитый в свою очередь, на 9 квадратов 5х5 м. каждый, с

бровками между ними шириной 0,5 м. Раскоп ориентирован по сторонам света. Квадраты Б-3, В-1 и В-3 были исследованы в ходе работ 2010 года.

Исследование данного участка было предпринято с целью выявления остатков второй башни, которая, согласно аэрофотосъемке 1973 года, находится приблизительно в этом месте. Расстояние от раскопа ХХХІІІ (см. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет 2009// научный архив ИА НАНУ), где были обнаружены остатки башни, до раскопа ХХХV составляет около 75 метров. Создан геодезический пикет “-200” от постоянного репера на северо-западном углу мавзолея. Пикет находится в 30 метрах к востоку от раскопа ХХХІІ (см. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет 2009 // научный архив ИА НАНУ).

Квадрат Б-3 исследовался по пяти условным уровням напластований (Отчет 2011, черт.11; 12). Под слоем дерна по всей площади квадрата открылся серый грунт с камнями, лишь у восточного борта прослеживается небольшой участок темно-серого грунта. На втором уровне культурных напластований в западной части квадрата (на глубине – 414 – 450 см) выявлен светло-серый грунт с камнями, в восточной части серый с камнями. У северного борта удалось оконтурить пятно светлого сыпучего грунта с известью, которое прослеживается и на третьем уровне напластований (глубина – 481 – 511 см). Грунт у восточного борта становится темно-серым с камнями, в западной части продолжает сохраняться светло-серый грунт с камнями, в юго-западном углу квадрата обнаружено скопление мелких камней в светлом глинистом грунте. На четвертом уровне (глубина – 453 – 539 см) по большей части раскопа выявлен коричневый стерильный грунт с камнями, лишь в северо-западном углу сохраняются остатки светлого сыпучего грунта с известью и у западного борта светло-серый грунт с камнями.

Коричневый стерильный грунт с камнями проявляется по всей площади квадрата на пятом уровне напластований (466 – 549 см). В стратиграфии северного борта хорошо видно, что небольшая часть каменного завала в светлом сыпучем грунте с известью, попавшего в квадрат, лежит на этом сnivelированном “под горизонт” коричневом стерильном грунте. Остальной завал, вероятно, лежит в квадрате А-3, что еще предстоит выяснить.

Квадрат В-1 был раскопан по четырем условным уровням напластований (Отчет 2011, черт.11, 12). На первом уровне (глубина – 363 см) темно-серый грунт, лишь в северо-восточном углу – серый с камнями. На всех четырех исследованных уровнях, по диагонали, из северо-западного угла квадрата в юго-восточный угол, проходит траншея, заполнение которой образовано современным мусором, золой и темно-коричневым грунтом. На втором уровне (глубина – 375 см), в юго-западной части квадрата – светло-коричневый грунт с мелким камнем, в северо-восточной зафиксирован каменный завал в серой земле.

Третий уровень культурных напластований (глубина – 389 см) на квадрате В-1 образован в юго-западной части квадрата стерильным коричневым грунтом, в северо-восточном угле серый с камнями, ближе к центру коричневый с камнем. В юго-западном углу квадрата и у западного борта локализовано пятно светло-желтой плотной глины, которое прослеживается и на четвертом уровне. На том же уровне сохраняется в юго-западной части стерильный коричневый грунт. В северо-восточном углу квадрата после окончательного разбора каменного завала обнаружена тонкая прослойка грунта, в которой было обнаружено 6 джучидских (?) монет, фрагмент изделия из белого металла в виде полумесяца (подвеска?), два железный дуговидных предмета неясного назначения, фрагменты керамических сосудов.

Наиболее интересный материал был обнаружен при проведении работ в квадрате В-3, который был раскопан в двух уровнях напластований (*Отчет 2011, черт.11; 12*). На первом уровне (глубина – 388 – 405 см) по большей части квадрата обнаружен светлый глинистый грунт, в южной части – серый грунт с камнями. На втором уровне (глубина – 425 – 440 см) удалось четко локализовать заполнение центральной части траншеи под оборонительную стену, состоящее из желтого глинистого грунта. Полоса этой глины идет из северо-западного угла квадрата к восточному борту. К северу от полосы желтой глины – линия светлого глинистого грунта с мелкими и средними по размеру камнями, к югу – линия светлого глинистого грунта. Ширина и северной и южной полосы светлого глинистого грунта составляет примерно 0,8 – 0,85 метра. В свою очередь к полосе светлого глинистого грунта примыкает серая земля с камнем, на которой обнаружены остатки вымостки (на глубине – 415 – 420 см) из окатанных камней, на глиняном растворе, а кое-где (где камни не сохранились *insitu*) даже удалось зафиксировать отпечатки этих камней в глиняном растворе. Вымостка продолжается вплоть до южного борта квадрата. Остатки подобной вымостки были прослежены в стратиграфии западного борта квадрата В-1 раскопа XXXIII в ходе работ сезона 2009.

Был выбран желтый глинистый грунт из заполнения траншеи, которое в отличие от такой же траншеи в раскопе XXXIV (где заполнение представлено забутовкой камня в плотной желтой глине), более рыхлое и мягкое (Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. *Отчет 2010 // научный архив ИА НАНУ*). На дне траншеи, в западной и восточной частях, частично сохранились *insitu* камни среднего и крупного размера, сложенные на глиняном растворе. Возможно, эти камни служили основанием забутовки траншеи. Следует отметить, что центральная часть траншеи под стену, заполненная желтой глиной, в квадрате В-3 данного раскопа, несколько уже чем, например, в раскопе XXXIV, и составляет 0,9 – 1,0 м, при этом глубина траншеи составляет около 0,6 метра. Общая же ширина траншеи у подошвы стены примерно 2,5 м., так как в этом случае постели под панцири стены составляют 0,8 – 0,85 м. каждая. Учитывая хорошую сохранность обнаруженного объекта и четкие границы, было решено зафиксировать исследованный участок и законсервировать в том же виде, для того чтобы расчистить и исследовать его в сезоне 2011 г. на большей площади.

В сезоне 2011 года были исследованы квадраты А-1, А-2, Б-1, Б-2, В-2.

Квадрат А-1. (Рис. 4) Была раскопана восточная половина квадрата с целью выявления следов западной стены башни и ее примыкания к оборонительной стене. От современной дневной поверхности до материка (плотный темно-коричневый грунт), грунт светло-серый, сыпучий, с большим количеством извести. В материке удалось выявить постель под западную стену башни и ее северо-западный угол (высота от репера – 258 – 280) (*Отчет 11, Приложение 1, черт.3 – южная бровка*).

Квадрат А-2 (*Отчет 11, Приложение 1, черт. 1; черт. 2, черт. 3 – южная бровка; черт. 3 – северный борт; Приложение II, табл. 11,1; Приложение III, табл. 1; Приложение IV, № 25*) был раскопан от современной дневной поверхности до материка по 4 условным уровням напластований. Грунт светлый сыпучий с известью и камнями по всей площади квадрата, исключая заполнение траншеи ВОВ и окопа (там наблюдается перемес грунтов, у дна – желтая глина с камнями). В окопе было обнаружено большое кол-во современных гвоздей и монета в 3 коп. 1932 г.

Светлый рыхлый грунт с камнем остался от стен башни (панцирных камней не сохранилось), следы которой сохранились в виде вырубленных в материке постелей, обозначающих северную стену башни и восточную стену.

Северо-восточный угол перебит окопом, значительно заглубленным в материк (-340). В светлом сыпучем грунте с известью найдено несколько монет.

Квадрат Б-1 (Отчет 11, Приложение 1, черт. 1; черт. 2; черт. 3 – северная бровка; южная бровка; западный борт; восточная бровка; Приложение II, табл.6; Приложение III, табл.2; Приложение IV, № 22; 23; 24; 26; 27; 28; 29; 30) так же был раскопан по четырем условным уровням. Квадрат с юго-запада на северо-восток пересекает траншея времени ВОВ, частично разрушившая остатки оборонительной стены выявленной в ходе раскопок.

На 1 штыке грунт серый с камнями. В северо-западном углу квадрата локализован светлый глинистый грунт с камнями. В северо-восточном углу – светлый сыпучий грунт с известью.

На 2 штыке в юго-западной части вымостка (подсыпка?) в коричневом грунте, в северо-западном углу грунт светлый, глинистый. Весь грунт в квадрате насыщен мелкими и крупными камнями.

На 3 штыке выявлены остатки оборонительной стены (бутовый камень и частично сохранившийся северный фас – см.: Отчет 11, Приложение 1, черт.5, вид с севера; Приложение III, табл. 2,1), шириной около 1,2-1,3 м. Стена в средней части перебита упомянутой траншеей времен ВОВ. На одном из камней стены (-211), попавшем в эту траншею оставлена надпись 1943 г.: “17. VIII. 43.” – см.: Приложение III, табл. 2,2.

На 4 шт. произведена окончательная зачистка по темно-коричневому стерильному грунту.

Квадрат Б-2 (Отчет 11, Приложение 1, черт. 1; черт. 2; черт. 3 – северная бровка; черт. 3 – южная бровка; черт. 4 – западная бровка; черт. 4 – восточная бровка; Приложение II, табл. 1 – 4; табл. 11,2; Приложение III, табл. 1,2; Приложение 4, № 4; 14; 15; 17; 18; 20; 31; 32; 33; 35) был выбран в четыре условных слоя. Грунт в первом слое серый с камнями, в северо-восточной части светлый, сыпучий, с камнями и известью. Вдоль восточного борта грунт с примесью желтой глины. В юго-восточном углу – светлый глинистый грунт с малым количеством камня. На втором уровне напластования в северо-западном углу квадрата светлый известковый грунт, от южного борта к северному квадрат пересекает полоса серо-желтой земли с камнями. На расстоянии около 1,5 м от северного борта обнажился ряд камней, идущих по линии восток-запад.

На третьем уровне грунт светлый, с желтой глиной и камнями. По линии восток-запад имеется кладка, её сохранившаяся часть примыкает к западному борту квадрата (Отчет 11, Приложение 1, черт. 5 – вид с севера; черт.5 – вид с юга) и является продолжением стены из квадрата Б-1. Ширина кладки 1,2 м. На одном из камней южной фасировки прорисована греческая буква Σ. В северо-западном углу квадрата зафиксированы остатки известкового пола (Отчет 11, Приложение III, табл.3,1). Квадрат с северо-востока на юго-запад перебит поздней траншеей (времени ВОВ?), которая прослеживается на всех уровнях напластований.

На четвертом уровне в поздней траншее обнаружена часть винтовки Мосина. В южной части квадрата зачищены остатки вымостки (подсыпка?) из мелких и средних камней и гальки. Вымостка и известковый пол (высота от репера – 215 – 209) были зафиксированы и выбраны. Стена, идущая от западного борта, заканчивается, не доходя до восточной бровки квадрата. Окончание стены впущено в траншею шириной около 1,2 м. продолжающуюся на север. Возможно это подрубка под восточную стену башни (Отчет 11, Приложение 1, черт.4).

К югу от стены, под слоем каменной вымостки – темная утрамбованная глина (высота от условного “0” – 228 – 211). В юго-западном углу – скопление крупных гвоздей (костылей). После горизонтальной зачистки везде на поверхности выявлен темно-коричневый стерильный грунт.

Таким образом, на отрезке оборонительной стены в северо-восточном секторе городища средневекового Солхата на данном участке (*Отчет 11, Приложение III, табл. 1*) выявлена часть крепостной стены, с участком размыкания, предназначенным, вероятно, для устройства потайного выхода. Этим же раскопом обнаружены следы крепостной башни со сторонами 5 x 5 м., фланкирующей “калитку”. Башня обнаружена в следах, представляющими собой подрубки в материковой поверхности, известковых завалов от забутовок ее стен, а так же подсыпки и известкового пола во внутренней части башни. Для уточнения ситуации с размыканием крепостной стены необходимо исследовать территорию, примыкающую к раскопу XXXV.

Квадрат В-2 исследовался в 4 уровнях напластований (*Отчет 11, Приложение I, черт.1; черт.2; черт.4 – западная бровка; черт.4 – восточная бровка; черт. 4 – северная бровка; Приложение II, табл. 4; Приложение III, табл.4,1; приложение IV, № 1, 2, 5, 6, 7 – 13, 16*). Грунт на 1 штыке: в середине квадрата и ближе к северному и восточному борту пятно светлого грунта с известью. У западного борта – полоса серой земли с камнями и с примесью желтой глины. У южного борта – рыхлая серая земля с камнями. На 2 штыке, в северо-западном и северо-восточном углах, выявлен грунт с желтой глиной и мелкой галькой. В юго-восточном углу – серый грунт с камнями. Из юго-западного угла к северному борту проходит полоса серой земли с камнями. На 3 штыке: грунт с желтой глиной, прорезанный полосой серого грунта с камнями, идущей из юго-западного угла квадрата к северному борту. В северо-западном углу несколько крупных окатанных камней. В 1 м от северного борта находится пятно золы. В южной и юго-восточной части квадрата земля серая с камнями. Находки: фрагменты керамических сосудов, гвозди, монеты, металлические предметы невыясненного назначения.

На четвертом штыке грунт желтый, глинистый. В северо-восточном углу обнаружен фундамент оборонительной стены, состоящий из мелких и средних камней в глиняном растворе. После полной зачистки траншеи, идущей через квадрат по линии юго-западный угол – середина северного борта, выяснилось, что эта траншея ВОВ легла в более раннюю, которая и является траншеей под оборонительную стену Солхата, и примыкает под прямым углом к нижним кладкам фундамента стены у северной бровки квадрата В-2. Для уточнения этой ситуации была разобрана бровка между квадратами Б-2 и В-2. Заполнение этой части первоначальной траншеи без камней, которые были выбраны, возможно, во время прокладки хода сообщения времени ВОВ. С целью уточнения направления этой стены с юга к квадрату В-2 была сделана прирезка: (*Отчет 11, Приложение I, черт.4 – западная бровка; черт 4 – восточная бровка; черт.4 – северная бровка; черт.4 – южная бровка*) В ходе раскопок в прирезке выяснилось, что траншея под фундамент продолжается в юго-восточном направлении. В траншее встречаются очень крупные валуны. Сохранился небольшой фрагмент лицевой обкладки, обработанный зубаткой.

В ходе работ на этом раскопе были обнаружены: крепостная стена, с участком размыкания – своеобразная *клавикула* (*Отчет 11, Приложение III, табл. 4,2*). Эта ситуация требует определенной интерпретации. Так же были обнаружены следы крепостной башни со стороной около 5 м., представляющие собой подрубки в материковой поверхности, известковые завалы от забутовок стен башни, а так же подсыпки и известковый пол внутренней части башни.

Для уточнення ситуації с розмиканням крепостной стени необходимо исследовать территорию, примыкающую к раскопу 35.

Раскоп XXXVI (Отчет 11, Приложение 1, черт. 6 – 9; Приложение II, табл. 7; табл. 10; табл. 12, 13, 14, 15; табл. 24, 25, 26; Приложение III, табл. 8 – 12; Приложение IV, № 36 – 42) площадь раскопа 83,1 кв.м., был разбит в 37 м. к западу от раскопа 35. Он представляет собой прямоугольник 5,40 м на 15,40 м. Разделен поперечными бровками на квадраты А, Б и В, где А – самый северный квадрат. Раскоп ориентирован длинными сторонами на восток и запад, короткими на север и юг, западный борт раскопа 36 продолжает линию западной стени мавзолея (Рис. 5).

Квадрат А раскапывался в 4 условных уровнях напластований (Отчет 11, Приложение 1, черт. 6; черт. 7; черт. 9 – западный борт; восточный борт; северный борт, южная бровка; Приложение III, табл. 8, 1 – 2; Приложение IV, № 38, 39, 40, 41, 42). На всех уровнях – с юго-востока на северо-запад площадь участка перебита траншеей и окопом времени ВОВ. На первом и втором штыках прослеживается грунт серый с камнем и серо-желтый с камнем. На 3 условном уровне в юго-западном углу был выявлен слой серо-голубой глины. Выяснилось, что это заполнение траншеи под оборонительную стену, идущей по линии восток-запад. Траншея выкопана в желто-коричневом стерильном грунте с камнями, что было выяснено при выборке 4 уровня.

Находки в квадрате – гвозди, монеты.

Квадрат Б исследовался в 2-х условных уровнях (Отчет 11, Приложение 1, черт. 6; черт. 7; черт. 8 – погреб. 1; черт. 8 – погреб. 2; черт. 9 – западный борт; черт. 9 – восточный борт; черт. 9 – северный борт; черт. 9 – южная бровка). На втором были выявлены прямоугольные конструкции из положенного в один ряд плоского камня, оказавшегося впоследствии погребальными оградками. В их границах в квадрате Б было выявлено и зачищено два погребения № 1 и № 2 (Отчет 11, Приложение 1, черт. 6; черт. 7; черт. 8 – погреб. 1; погреб. 2; Приложение III, табл. 10, 1, 2). Погребение № 1 выполнено в подпрямоугольной яме в вытянутом положении на спине (Отчет 11, Приложение III, табл. 10, 1). Костяк ориентирован головой на запад, череп повернут на юг, кисть левой руки на тазовых костях, правая рука вытянута вдоль скелета. В северной стенке могилы сохранились закладные камни(?). Высота от условного “0” – 45 – 131 Инвентарь отсутствует.

Погребение №2 так же выполнено в подпрямоугольной яме, в вытянутом положении на спине, ориентация так же западная (Приложение III, табл. 10, 2). Кости сильно повреждены и раздавлены грунтом, положение черепа сложно идентифицировать, но удалось зафиксировать, что нижняя челюсть лежит с юга от черепа, а кисть левой руки находится под тазовыми костями. Инвентарь так же отсутствует. Могилы впущены в желто-коричневый стерильный грунт.

Квадрат В (Отчет 11, Приложении 1, черт. 6; черт. 7; черт. 8 – погреб. 3; черт. 8 – западная фасировка каменного заклада погрб. 3; черт. 9 - профили бортов и южная бровка) был раскопан в 3-х условных уровнях напластований. На третьем уровне было выявлено и зачищено погребение №3 (черт. 7; черт. 8; Приложение III, табл. 9, 1, 2; Приложение IV, № 36, 37), находившееся в пределах прямоугольной каменной ограды. Костяк расположен в вытянутом положении на спине, ориентация западная. Череп лежит на затылке, кисть правой руки лежит под тазовыми костями. В заполнении могилы найдена монета и множество металлических фрагментов (пластины, скобы, уголки, гвозди) от обивки гроба. Металлические скобы и гвозди лежали так же на дне могилы и в углах, возможно так же остатки гроба. В западном торце могилы зафиксирована каменная кладка (возможно так же заклад – см.: Отчет 11, Приложение III, табл. 9, 2).

Между северо-западной стеной мавзолея и квадратом В прокопан шурф 2,5 x 1,5 с целью выявления деталей конструкции фундамента мавзолея и выяснения стратиграфии участка (*Отчет 11, Приложение 1, черт. 7; черт. 9 – прирезка, восточный борт; черт. 9 – фас западной части северной сены мавзолея; Приложение III, табл. 12, 1 – 3*).

Фундамент толщиной $\approx 0,5$ м, находится в специальной траншее, прокопанной до скалы (высота 117), и углубленной в красно-коричневый плотный предматериковый слой с мелкой галькой (Приложение III, табл. 12,3). Непосредственно на скале находятся большие камни, на них сверху находится нивелировочный слой из глины и средних камней. На этом слое находятся, в свою очередь, квадры, составляющие собственно кладку стен мавзолея.

В результате работ на раскопе 36 была выяснена обстановка на участке между мавзолеем и городской оборонительной стеной, который представляет собой погребальный комплекс, каждое из погребений которого было обнесено оградкой из камней. Так же удалось определить, каким образом устроен фундамент мавзолея. Была выявлена и зафиксирована траншея под оборонительную стену в квадрате А, ширина ее около 1,5 – 1,6 м., впущена эта траншея с уровня желто-коричневого плотного грунта с камнями.

Раскоп “Караван-сарай”, шурф КС/011, площадь шурфа 26,1 кв.м. (*Отчет 11, Приложение 1, черт. 10, черт. 11; Приложение II, табл. 8,1 – 4; табл. 9, 1 – 5; табл. 26, 27, 28, 29, 30; Приложение III, табл. 13, 1, 2; табл. 14, 1,2; Приложение IV, № 43 – 62*), представляет собой шурф размерами 8,2 x 3,2 м, длинными сторонами совпадающий с ориентировкой северной и южной стен башни, на стыке южной и западной стен “Караван-сарая”. Он поделен поперечной бровкой (шир. 0,5 м) на 2 участка размерами: 4,7 x 3,2 и 3 x 3,2. (Рис. 6); (*Отчет 11, Приложение 1, черт. 10*).

Выборка грунта по всей площади шурфа производилась по штыкам, но т.к. заполнение слоя представляло собой смесь современного мусора, земли, камня и керамики, решено было не выделять каждый из уровней наслоения в заполнении коллектора. Выборка грунта продолжалась до материка, и до вымостки. При зачистке вымостки были обнаружены монеты (к.о. КС – 3 – 8;) и фрагменты керамики. Следует отметить, что вымостка в прирезке (высота – 187 – 190) находится несколько выше по уровню, чем вымостка в основной части шурфа (высота – 197 – 200).

На участке шурфа находящемся внутри башни в материковой глине была обнаружена промоина, идущая из-под южной стены под восточную (*Отчет 11, Приложение 1, черт.10*). Длина ее ≈ 1 м, шириной до 0,3 м. Заполнение темно-коричневый плотный грунт с углями и небольшим количеством керамики.

У северного борта шурфа под внешней стороной восточной стены башни была локализована яма, забутованная крупными камнями и уходящая под восточную стену (*Отчет 11, Приложение III, табл. 13,2; табл. 14,2*). В верхних слоях ямы при зачистке камней был обнаружен фрагмент двуствольной керамической ручки сосуда, покрытый желтой и коричневой поливой.

На прирезке 2 была прослежена вымостка, перебитая траншеей(?) (высота –258 – –237). На вымостке при зачистке обнаружены 2 монеты – см.; Приложение IV.

Заполнение траншеи рыхлый темно-коричневый грунт с камнем и небольшим количеством керамики. Находки в траншее: монеты, фрагмент керамической трубки.

В результате исследований на данном участке “Караван-сарая” была локализована вымостка из крупных и средних окатанных камней, на 2-х

разных уровнях (возможно ремонт). По всей вероятности, вымостка покрывала площадку перед входом в башню (*Отчет 11, Приложение 1, черт.10; Приложение III, табл. 13,1*). Подобная вымостка прослеживалась на некоторых участках перед крепостной стеной в раскопах 33 и 35 (см. отчеты СКАЭГЭ за 2009 и 2010 гг.). Так же были прослежены стыки между восточной стеной башни и западной и южной стенами “Караван-сарая”, а также фундамент стены башни, который представляет собой кладку из больших камней стоящих на обычном темно-сером грунте (высота от условного “0” – 216 – 205) Толщина этой кладки около 0,5 м. (*Отчет 11, Приложение 1, черт.11 – восточный фас внутренней стены башни; Приложение III, табл. 13,2*), она выступает за вертикальную плоскость остальной части стены приблизительно на 0,05 м.

Судя по очертаниям “караван-сарая” на плане 1783 г., (Рис. 3) Северо-западная стена сооружения была снабжена двумя оборонительными башнями, направленными в сторону города. Собственно, об этом сообщается и в легенде к плану города, выполненного Ив. Лютым. Согласно этому плану, все сооружение вписывалось в систему каменных городских стен, идущих в юго-восточном секторе городища вдоль земляного рва и вала, сооруженного в 1363 г. (см. М.Г. Крамаровский “Оборонительный комплекс Солхата 1375 – 80 гг. Опыт интерпретации” в настоящем сборнике). Нет сомнения, что тактический план мамаевского оборонительного комплекса 1375 – 80 гг., учел необходимость сохранения этого заметного для Солхата объекта, называемого в последней четверти XVIII в., судя по легенде, “первым Ханским домом”. Гипотетически, если предположить под таковым “дом клана Ширинских”¹, трапеция большого объема (2500 кв.м.), которая со времени В.Д. Смирнова (1886 г.) определяется как “караван-сарай”,² должна относиться к обширному закрытому двору, примыкающему с юго-запада к основному объему - прямоугольнику “дворца”, южным фасадом выходящего на проезжую часть дороги, ведущей из Солхата на юго-запад к морскому побережью. К сожалению, проверка нашего предположения затруднена невозможностью вести археологические работы на территории “дворца”, принадлежащей в настоящее время к частной городской застройке.

Между тем, Солхат (Эски Крым) как центр владений Ширинов, являвшихся *беклярибеками* общекрымской клановой конфедерации, безусловно должен был располагать родовым гнездом, где в 1432 г. зимовал Ширин Тегиня, легендарный предок крымских Ширинов. В этом свете отождествление “Первого ханского дома” в легенде карты 1783 г., с “Домом Ширинских” не кажется уж слишком большим преувеличением.

Всего на раскопах сезона обнаружено 62 монеты (см. *Отчет 11, Приложение IV*).

Из них на раскопе XXXV – 33 ед.: 2 серебро (?) и 31 ед. – медь; обе серебряные монеты чеканены от имени Убека и датируются 1320 г. Медные монеты чеканены от имени Менгу-Тимура (1265 – 1282 гг.), Токты (1290 – 1313 г.), Джанибека (1340 – 1358 гг.), Токтамышша (1337 – 1396 гг.);

На раскопе XXXVI обнаружено 6 ед: 2 – серебро Гиреев и четыре золотоордынских пула;

¹ Принято считать, что в Крымском ханстве было четыре основных клана: Ширины, Барыны, Аргыны и Кыпчаки. В начале XVI в. к ним добавились и Мангыты (или Мансуры, по имени сына Идегея Мансура).

² Гипотезу о караван-сараяе поддерживал и И.Н.Бороздин – см.: Бороздин И.Н. Солхат. – М., 1926. – с. 17 – 20.

На раскопе “Караван-сарай” обнаружено – 19 ед., все – медные пулы от времени Токты (1290 – 1312) до хана Джанибека (1340 – 1358).

Все монеты по описи сданы на хранение в музей г. Старый Крым, филиал КРУ Коктебельского ЭИКЗ “Киммерия М.А. Волошина” (Акт от 16 августа 2011 г.).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет об археологических исследованиях на городище средневекового Солхата в 2009 г. / Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. // научный архив ИА НАНУ. – СПб – Симферополь, 2010.

2. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет об археологических исследованиях на городище средневекового Солхата в 2010 г. / Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. // научный архив ИА НАНУ. – СПб – Симферополь, 2011.

3. Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. Отчет об археологических исследованиях на городище средневекового Солхата в 2011 г. / Айбабин А.И., Крамаровский М.Г. // научный архив ИА НАНУ. – СПб – Симферополь, 2012.

4. Бороздин И.Н. Солхат / Бороздин И.Н. – М., 1926. – С. 31.

ИЗВЕСТИЯ ОБ АВТОРАХ

Крамаровский Марк Григорьевич – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела Востока Государственного Эрмитажа, С.-Петербург.

Научные интересы: проблемы археологии и истории средневекового Крыма, проблемы торевтики и денежного обращения Золотой Орды

Сейдалиев Эмиль Исаевич – заместитель генерального директора по научной работе КРУ “Бахчисарайский историко-культурный заповедник”. АР Крым, г. Бахчисарай.

Научные интересы: археология кочевников Северного Причерноморья XI – XIII вв., археология Золотой Орды, Крымского ханства.

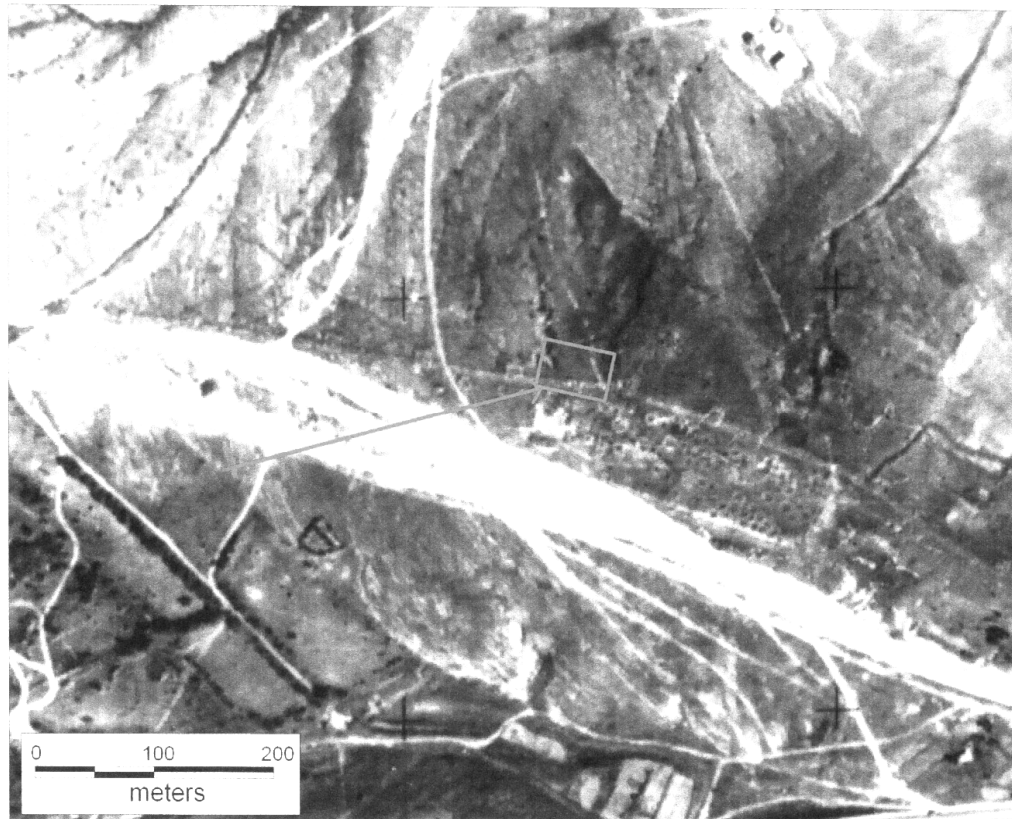

Рис. 1. Линия стены на аэрофотосъемке 1973 г. (Архив ИА РАН).

Рис. 2. Линия стены на съемке по программе “Geocentre Consulting 2011”.

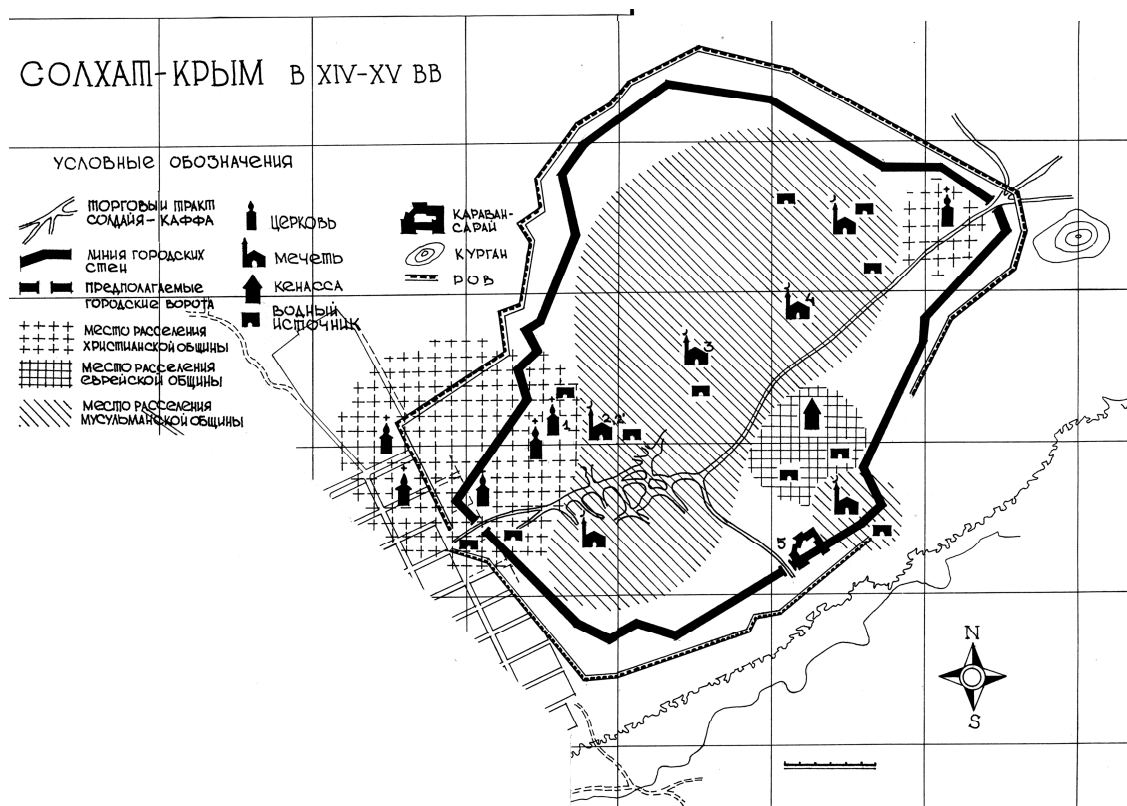

Рис. 3. План-схема Солхата в XIV-XV вв. (по М. Г. Крамаровскому).

СКАЭГЭ-2011
Солхат. Раскоп XXXV
Слой 4

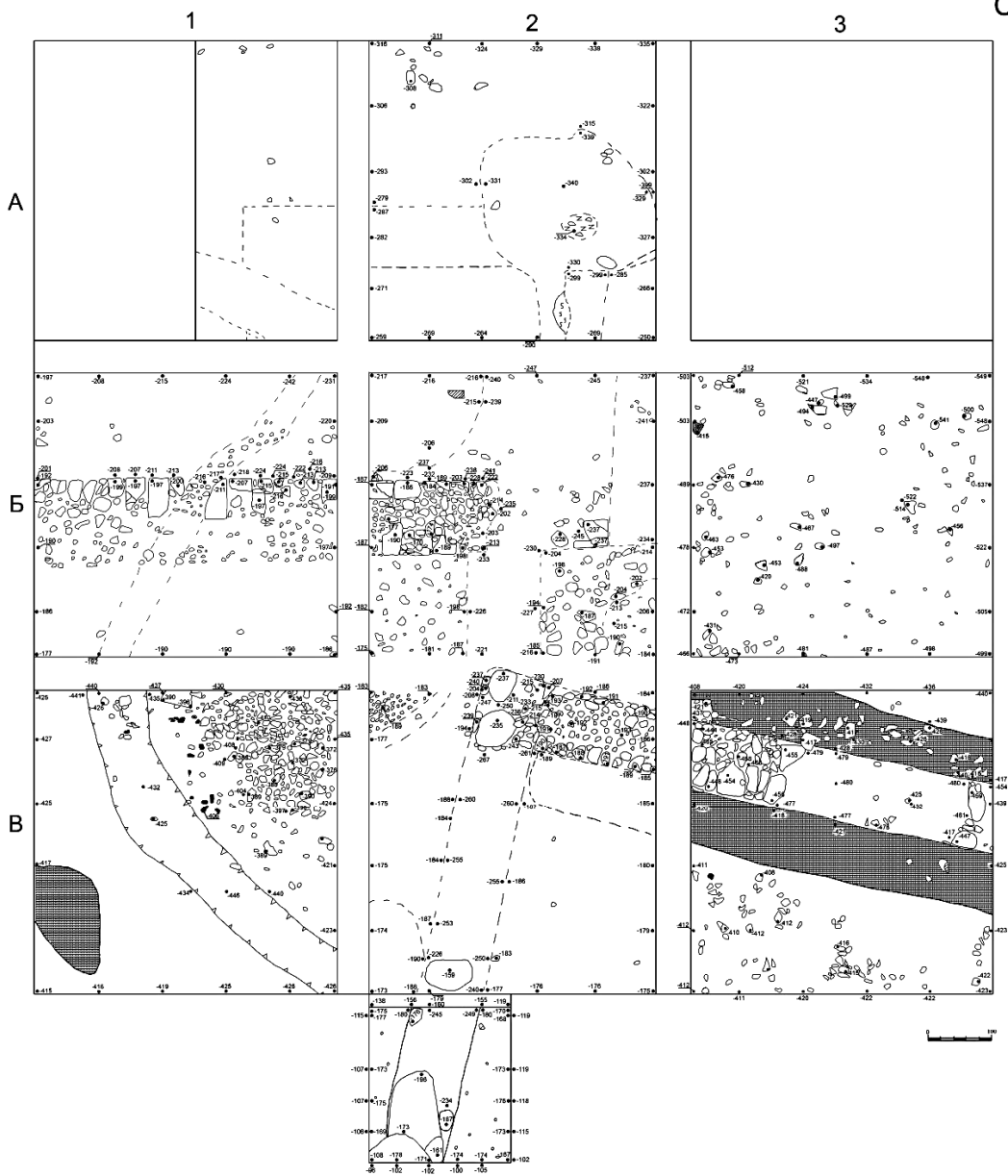

Рис. 4. Общий план раскопа 35.

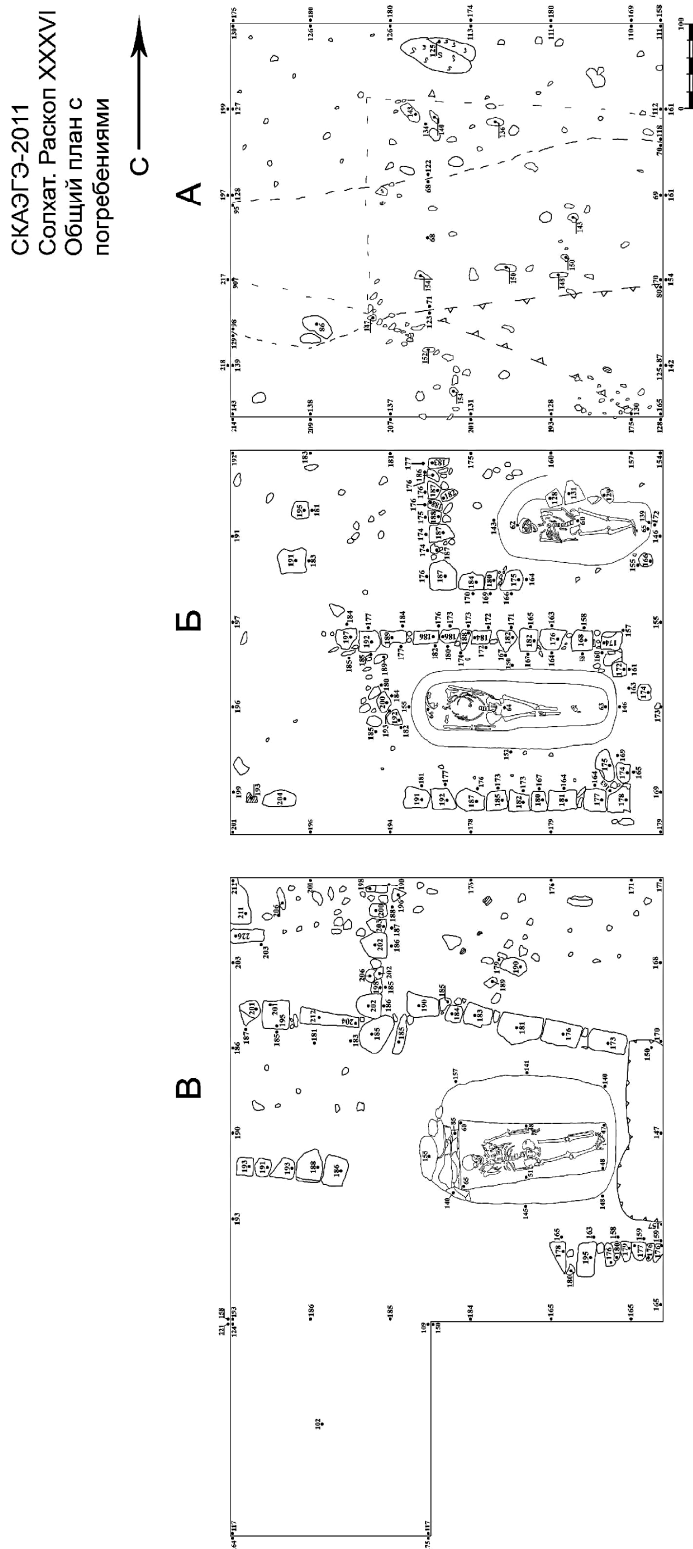

Рис. 5. Общий план раскопа 36.

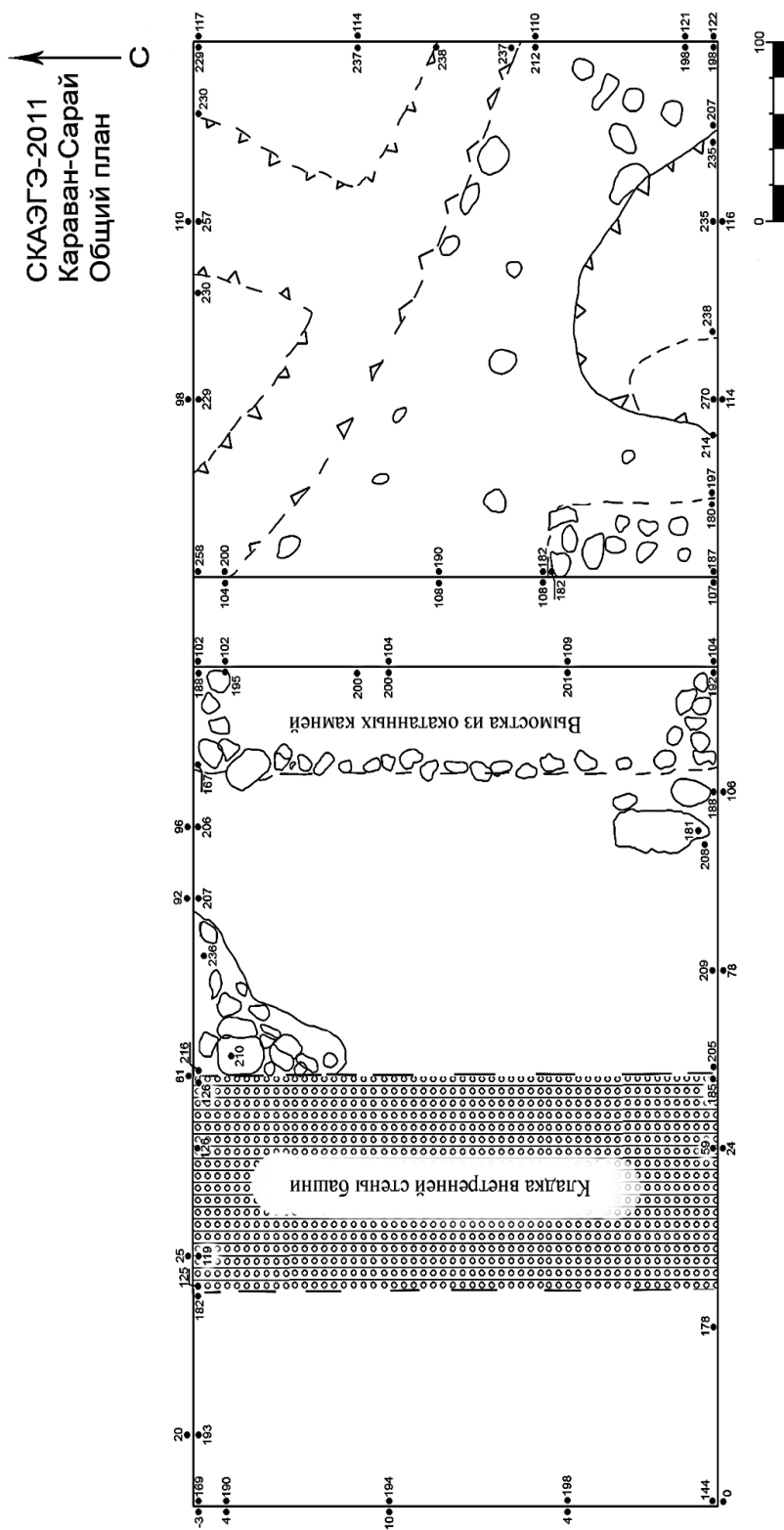

Рис. 6. Общий план раскопа “Караван-сарай”, шурф КС/011.

УДК 930 (477)

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ МІСТА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я: СТУПІНЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михайло ЕЛЬНИКОВ (Запоріжжя)

Публікація присвячена вивченню відомих за писемними та матеріальними джерелами золотоординських міст Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я.

Ключові слова: *Золота Орда, місто, городище, джучидські монети.*

Публикация посвящена изучению известных по письменным и материальным источникам золотоординских городов Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Приазовья.

Ключевые слова: *Золотая Орда, город, городище, джучидские монеты.*

The publication is devoted to studying famous for the written and material sources of the Golden Horde cities of Lower Dnieper and Northwest Azov.

Key words: *Golden Horde, city, town, Mongol coins.*

Важливе місце у функціонуванні транснаціональної ділянки Великого шовкового шляху за часів Золотої Орди посідав “Кримський улус”, куди, окрім Кримського півострова, входили землі від Нижнього Подніпров'я до Нижнього Дону [48, с. 59]. Саме тут утворюється дві чорноморських латиноординських буферних зони – кримська (під контролем Солхата) і приазовська (під контролем Азака). Але якщо значення італійських і золотоординських міст Криму в міжнародній торгівлі добре відоме [42, с. 166 – 172; 26, с. 39 – 41; 25], то аналіз характеру етнокультурних зв'язків населення золотоординських міст Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я лишається мало дослідженим.

Особливістю Нижнього Подніпров'я до створення Каховського водосховища була наявність Великого Лугу, перевози та броди через який сприяли виникненню поселень, мешканці яких виступали в якості провідників-перевізників. Північно-Західне Приазов'я охоплює Дніпро-Молочанське межиріччя, де розташовані блюдцеподібні пониження – поди, що були своєрідними колекторами талих і дощових вод [27, с. 14]. Південним кордоном регіону є Молочний лиман, поблизу якого розташовувався важливий перевіз – Овечий брід, у його окрузі виявлено два монетних скарби – у с. Веселе і біля Кизіярської балки [50, с. 49 – 50, 145], багате поховання з монетами поблизу с. Радивонівка [46, с. 191 – 192; 50, с. 91]. Уздовж р. Молочної проходила меридіональна магістраль, відома з XVI ст. як Муравський шлях; у її долині знаходилась велика кількість колодязів з артезіанською водою [37, с. 45], на її притоці – р. Чингул було знайдено багатий половецький комплекс золотоординського періоду [31, с. 14 – 36].

На ступінь збереженості золотоординських міст регіону вплинули як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До перших слід віднести повені в зоні Великого Лугу, які знищують значні площі пам'яток, лише деякі зі знахідок з цих об'єктів стають відомі науковим колам, зокрема пайза хана Абдуллаха [1, с. 79 – 80]. Найбільш суттєвим для руйнування пам'яток виявився суб'єктивний (антропогенний) фактор. З 1770 р. для прискорення будівництва фортець Нової Дніпровської укріпленої лінії на Великому Лузі розбиралися споруди з випаленої цегли й мармуру, залишені “колишніми Татарами”. 1772 р. Новоросійським губернатором В.О. Чертковим було видано наказ про

грошову винагороду солдатам і офіцерам за знахідки цегляного або вапнякового “запасу”. Запорозькі козаки добре знали про “турецький вапняк, цеглу і тесаний камінь, а також залишки давніх споруд і мечетей”, та самі планували використати цей матеріал для спорудження церкви [40, с. 128 – 130]. У подальшому будівництво гілок Катеринославської залізниці (з 1884 р.) і спорудження Каховського водосховища у 1955 – 1958 р. зруйнували значну частину пам’яток, у тому числі й часів Золотої Орди.

Описи золотоординських міст у XVI – першій половині XIX ст. містили дуже суперечливі свідчення [15, с. 41]; археологічні дослідження, розпочаті наприкінці XIX ст., були незначними, а їхні результати видані частково. В. Л. Єгоров у межах лівобережжя Дніпра виділяє чотири міста – Кучугурське, Тавань, Тягин і Кінське (Кінські Води). Інші поселення регіону, на яких зафіксовані вали, виключені ним із числа золотоординських [10, с. 12, 84 – 87]. Г.О. Федоров-Давидов фіксував на Нижньому Дніпрі одне або два міста чи городища – Запорізьке (Кучугурське) та Кінські Води (іноді замість останнього – Таваньське) [52, с. 235, рис. 96.67; 59, р. 15, рис. 1; 51, с. 40 – 41; 53, с. 88]. За А.О. Козловським, який відзначає відсутність городищ в регіоні у IX – XIV ст. [23, с. 6], умовно поселення часів Золотої Орди в пониззі Дніпра поділяються на два типи. Перший з них представлений поселеннями, на яких зафіксовані будівлі з цегли й каміння: Кучугурне і Кам’янка-Дніпровська. До другого типу дослідник відносить поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами [22, с. 10 – 13; 24, с. 130 – 133]. Аналіз нових археологічних, картографічних і писемних джерел дозволяє збільшити число золотоординських міст в означеному регіоні.

Найпівнічнішим є місто Кінські Води, що отримало свою умовну назву у 1977 р. в роботі В.Л. Єгорова [11, с. 121]. Місто виокремлено на основі аналізу свідчень “Книги Большому Чертежу”, однак без точної прив’язки [10, 1985, с. 86]. Відзначимо, що першим звернув увагу на цю пам’ятку запорізький краєзнавець В.Г. Фоменко ще в 1968 р. [13, с. 237 – 239]. За писемними свідченнями, у 1680 р. повз Кінські Води (р. Конку) проходили послы, де бачили напівзруйновані будівлі “Кримського Хана Мамає” [28, с. 573 – 574]. У 1774 р. тут, на місці колишнього “татарського” аулу чи якихось “татарських” споруд, виникло поселення, що носило до середини XIX ст. назву Аул. У праці єпископа Гермогена вказується, що з південно-західної сторони до села Аул примикав “пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю” [4, с. 222].

Значно розширюють джерельну базу з локалізації Кінських Вод мапи XVI – XVIII ст., зокрема на карті Г. Меркатора “Тавріка Херсонеська...” (фрагмент карти Європи 1554 р.) на лівому березі Конки відзначено якесь місто під назвою “Nigroron”. На мапі 1751 р. Д. де Боскета “Генеральная карта по реке Днепру...” на правому березі Кінських Вод, біля місця впадіння в Конку р. Жеребець (на мапах – Мечетна) позначено чотири мечеті. Єдиною мапою, де вказано три “мечеті” на правому та ще одна на лівому березі Конки, є “Операционная карта 1769 г.”. 1774 р. датується карта “План Конских Вод и Мечетной, называемой речкой Жеребець”, де позначено десять “мечетей” [14, с. 107 – 108].

Місто Кінські Води частково досліджувалось у 1993 р. експедицією ЗОКМ. Планомірні дослідження розпочаті в 2008 р. Запорізьким національним університетом, у ході яких досліджено частину мечеті, цегляні стіни були оздоблені рослинним і геометричним поліхромним орнаментом. Форма глазурованих кашиних мозаїк і ганчу з мечеті знаходить аналогії серед архітектурного декору столичних золотоординських центрів. Мозаїчний декор має іранські й середньоазіатські корені, рослинні мотиви архітектурних

деталей – вказує сельджуцьке походження, характерне для пам'яток Криму першої половини XIV ст. [16, с. 59].

Друге місто знаходилось на лівому березі р. Конка, біля с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії, досліджувалось Д.І. Яворницьким у 1903 – 1905 рр. та визначено як “тюрксько-татарське” городище XIII – XIV ст. [58, с. 146 – 147]. Опис пам'ятки відсутній, знахідки склалися з кам'яних плит, квадратної цегли, фрагментів поливної та неполивної гончарної кераміки, речей спорядження коня. Серед нумізматичного матеріалу – монети ханів Кільдибека і Мухаммед-Булака карбування міст Азака та Орди [18, с. 97 – 99]. Пам'ятка позначена на мапі 1751 р. Д. де Боскета і “Пограничної карте Российской и Турецкой империй...” 1769 г. Я.Ф. Шміта. Точне знаходження міста до цього часу лишається не визначеним.

Неодноразово привертало увагу дослідників городище Великі Кучугури (Кучугурське, Запорізьке). Недостатнє введення в науковий обіг матеріалів пам'ятки, особливо її нумізматичної частини, породило багато дискусій стосовно часу його функціонування й співвідношенням з ним міста Орду. А.П. Григор'євим ще в 1983 р. була висунута ідея про ототожнення городища з м. Орду; емісія монет з легендою Орду тривала з 1363 по 1437 р., а у 1501 – 1502 рр. тут розташовувалась ставка Менглі-Гірея [8, с. 117 – 122]. Г.О. Федоров-Давидов вважав, що в другій половині XIV ст. орда, яка стала кочувати у Північному Приазов'ї, із кочової ставки перетворилася в центр мамаяєвих володінь і прийняла ряд атрибутів міста, де карбувалась монета [51, с. 11 – 12]. У Орди, карбування монет якого тривало до початку XV ст., було декілька епітетів: Орда ал-Джедід, Орда ал-Муаззам і Орда ал-Султані [50, с. 16, 48, 57]. Є.Ю. Гончаров розглядає існування декількох Орд, карбування Орди (ал-Му'аззам) безперервно відбувалося в Подніпров'ї з 765 по 860 – 870-ті рр. За Тохтамиша стара ставка була переведена до Нижньої Волги, де почалося карбування монет з епітетом Орду ал-Джедід. У Подніпров'ї залишився населений пункт під назвою ал-Му'аззам і ал-Махруса. За Улу-Мухаммеда на нижньому Дніпрі монетний двір іменувався просто Орда [5, с. 99 – 101].

В.Й. Довженком була досліджена лише незначна частина урочища (Великі Кучугури), при цьому роботи велися вибірково на всіх ділянках для визначення загального характеру міста [9, с. 5 – 7]. Е. Ляссота, проходячи в 1594 р. вздовж Конки повз Аталикову долину, бачив на одному з островів Великого Лугу городище “Kurzemal” [56, с. 264]. Аталикову долину зустрічаємо на мапі Р. Заноні 1767 р., а вище, між Конкою і її правою притокою р. Янчекрак, розташоване городище Актар-мечеть. Д.І. Яворницький наприкінці XIX ст. відзначав, що в урочищі Кучугури знаходяться залишки міста, відзначені на мапі Р. Заноні як Актар-мечеть, перекладаючи назву як “пуста мечеть” [57, с. 158, 165 – 166]. На карті Р. Заноні у верхній частині урочища Кучугури фіксується ще один пункт. За Д.І. Яворницьким, вище устя Конки, на лівому її березі, знаходиться велике городище, де зустрічаються “різні залишки старовини”, серед яких посуд, зброя, бронзові дзеркала. Дослідником розкопано тут одне поховання в ящику “типа гробу”, серед знахідок – залишки головного убору [57, с. 166].

Я. П. Новицький в урочищі Кучугури також розрізняв два “турецьких” городища – Велике і Мале, перше з яких він оглянув у 1901 р. За його спостереженнями, Велике городище на чверть зменшилося після повені 1845 р. На Малому було також місто, де знаходили випалену цеглу, кам'яні фундаменти будівель, монети й посуд. Окремі знахідки з Малого городища, знайдені ним, потрапили до Катеринославського музею ім. А.Н. Поля [30,

с. 195 – 197, 201]. Неодноразово відвідував (з 1882 по 1916 р.) Велике і Мале городища А.Ф. Кащенко, вказуючи, що будівельний матеріал з них широко використовувався поміщиками для своїх “економій” [19, с. 410 – 413].

Ці факти потребують подальшого дослідження, особливо нумізматичної колекції і можливості присутності на пам'ятках декількох будівельних горизонтів. У 1950 – 1951 і 1953 рр. О.В. Бодяньський і В.Ф. Пешанов зібрали тут 44 монети [9, с. 1], у 1951 – 1952 рр. Д.Т. Березовець знайшов ще 38 монет. При розкопках В.Й. Довженка виявлено 224 монети. Всього до фондів ІА НАН України потрапило 262 монети. Після створення водосховища в 1964 – 1965 рр. запорізьким нумізматом В.М. Шовкуном на Великих і Малих Кучугурах було зібрано близько 3700 джучидських монет. Найбільш вагомим серед них була колекція періоду “великої замятні” – ханів Абдуллаха (6 типів) і Мухаммад-Булака (9 типів), найбільш ранніми – дирхеми Узбек-хана 715 Р.Х. Частина цих монет (близько 2000) поступила до фондів ЗОКМ. Нумізматом був також виявлений скарб з п'яти злитків – саумів лад'євидної форми; усі екземпляри одношарові “волзького типу”.

У 1977 – 1981 рр. співробітниками ЗОКМ було зафіксовано залишки двох будівель (о-ва Утиний, Квакі), підйомний матеріал мав аналогії серед городищ Поволжя другої половини XIII – XIV ст. [55, с. 398 – 399]. На о. Рибачий І зафіксовані залишки споруд, які дозволили виділити три будівельні горизонти кінця XIV – початку XV в. [35, с. 308 – 309; 45, с. 10 – 11].

Два міста розташовувались на лівому березі р. Конка, поблизу важливої стратегічної ділянки – Микитинського перевозу через Дніпро. Це вузьке місце для переправи до 1770 р. називалося на мапах Крименді-Базар [40, с. 91 – 92]. Перше з них – Білозерське городище розташоване безпосередньо в межах Кам'янського городища скіфського періоду, першу згадку про яке знаходимо в Е. Лясоти, за яким поблизу озера Білозерка знаходиться городище й фортечний мур давнього міста [56, с. 263 – 264]. С.І. Мишецький першим передає легенду, згідно з якою на цьому місці колись знаходилося місто Білозерка, де правила франкська цариця. Білозерка була зруйнована Мамаєм, а сам він побудував місто на р. Мамай-Сурка [29, с. 28]. У подальшому легенду про Сурку-Білозерку переказували А.О. Скальковський, Н. Вертил'як, О.С. Афанас'єв-Чужбинський [15, с. 41]. За свідченнями А.А. Русова, у степовій Україні йому були відомі сліди двох міст, одне з яких Білозерка зруйноване “татарським князем Мамаєм” [36, с. 65].

За О.С. Уваровим, “це татарське місто стояло на місці грецького” [49, с. 21 – 25], О.В. Терещенко вказував, що “тут було татарське городище, яке за своєю будовою і предметам, схоже з відкритими мною у руїнах Сараю, колишньої столиці Золотої Орди...” [44, с. 15, 31 – 32]. У 1888 р. Білозерське городище обстежив геолог В.Д. Соколов, зафіксував знахідки споруд з “тонкої квадратної цегли, бутового каміння” [41, с. 233 – 234]. Йому вдалося виявити залишки ливарної майстерні, колекція речей (більша частина – зі знахідок Д.Я. Сердюкова, який збирав їх протягом 16 років) була передана в дар Імператорському Історичному Музею у Москві [41, с. 237 – 238]. На підставі знайдених монет – “грецьких, римських, татарських і турецьких” він зробив припущення, що пам'ятка являє собою “археологічний конгломерат” [41, с. 238, 242].

Археологічними дослідженнями Д.Я. Сердюкова (1899 – 1900) і Ф.М. Кіранова (1929) на Кам'янських кучугурах (сучасна пристань м. Кам'янка-Дніпровська) виявлені залишки будівель з цегли “татарського типу”, джучидські монети [38, с. 28 – 37; 39, с. 31 – 33; 7, с. 42]. У 1952 р. Е.О. Симоновичем біля зовнішнього валу був досліджений ґрунтовий некрополь XII – XIV ст., датований попередньо X-XII ст. [43, с. 99 – 106]. У

2002 р. поблизу пристані були випадково відкриті залишки горнів по виплавці чавуну [3, с. 80 – 85].

Місто Мамай-Сурка розташовувалося в межах Знам'янського городища скіфського періоду. Уперше пам'ятку згадує Е. Ляссота як “старе городище або місто, з фортечним муром старого замку” [56, с. 263]. За О.В. Терещенком, поряд із “колонією грецьких поселенців” тут існувало татарське городище Мамай-Сурка, побудоване темником Мамаєм [44, с. 33 – 34]. Л.В. Падалка дійшов висновку, що Білозерське городище й городище Мамай-Сурка – дві частини одного городища [32, с. 387]. В.Д. Соколов городище Білозерське й Мамай-Сурку також вважав єдиною пам'яткою [41, с. 235]. За Н. Вертильяком, у центральній частині в один ряд стояло чотири “кургани” значної висоти, що розривалися місцевими мешканцями для добування випаленої цегли й тесаного каміння. За переказами, колись тут були великі будівлі, біля самої р. Конки знаходилось глибоке місто – руїни палацу, яке мешканці називали Кремлем [2, с. 144].

У 1940, 1952 – 1953 рр. на городищі проводила дослідження Скіфська степова експедиція на чолі з Б.М. Граковим. 1940 р. досліджувались укріплення пам'ятки, верхня частина внутрішнього валу була укріплена цеглою-сирцем, за розмірами характерними для часів Золотої Орди. Як вказував Б.М. Граков, “цегла-сирець незвична для Степової Скіфії” [7, с. 48 – 51]. Посилаючись на свідчення Н. Вертил'яка він зауважував, що місцеве населення добувало аналогічну цеглу з чотирьох курганоподібних пагорбів на акрополі [7, с. 63 – 64], три з яких були досліджені в 1952 р. Н.М. Погребовою [33, с. 2, 6]. На розкопі I-a (V) відкрита частина цегляного будинку, культурний шар було насичено червоноглиняним гончарним посудом. На розкопі I був відкритий фундамент споруди розмірами 20 x 10 м, з виступами до північного сходу. Будівля не була повністю досліджена, тому що “затримувало дослідження шарів скіфського часу” [33, с. 17]. За знайденим на рівні фундаменту пулом хана Абдуллаха всі цегляні споруди віднесено до 1360-х рр. [33, с. 19]. Залишки будівель зафіксовані також на розкопах III і III-a. Незначна насиченість культурного шару обумовила висновок, що в золотоординський період на цьому місці знаходились поодинокі будівлі, а в цілому городище не було заселене. Погоджуючись з поглядами Б.М. Гракова, дослідниця вказувала, що ці залишки відносяться до сторожового пункту, спорудженого монголами для охорони переправи через Дніпро [34, с. 15 – 16, 21]. Поблизу міста досліджений однойменний могильник, який є одним із значних у регіоні за кількістю поховань.

Крайнє південне місто – Тягинське городище розташоване на острові висотою 7-8 м від рівня правого берега Дніпра. За С.І. Мишецьким, тут знаходився кам'яний замок, побудований франками [29, с. 32 – 33]. В.П. Семенов-Тянь-Шанський пов'язував заснування фортеці з татарами і відносив до 1491 р. [37, с. 148]. У 1914 р. В.І. Гошкевичем тут була досліджена одна з двох будівель, серед знахідок – червоноглиняний тарний і поливний посуд. За 1,8 км на північний схід В.І. Гошкевич розкопав мусульманський курганний могильник XV ст. Дослідник датував весь комплекс XIV – XVI ст., вважаючи його відомою за писемними свідченнями “Вітовтовою банею” [6, с. 5 – 11]. У ході робіт 1992-1993 рр. Тягинською експедицією були зроблені висновки, що городище побудовано на початку XV ст. за Вітовта, на кордоні Великого князівства Литовського й татарських володінь [54, с. 186]. Розвідки на пам'ятці співробітниками Національного заповідника “Хортиця” в 2009 р. дали змогу дійти висновку, що місто-фортеця Тягинь-Семимаяк було побудовано литовцями й безперервно існувало з 1363 по 1484 р. [17, с. 308 –

312]. Недостатня інформація викликає розбіжності, які потребують подальших досліджень для з'ясування часу функціонування й характеру пам'ятки.

Таким чином, на нижньому Дніпрі і у Північно-Західному Подніпров'ї можемо виділити три мікрорегіони, де сконцентровані адміністративно-політичні центри. Перший з них охоплює урочище Кучугури й місто у с. Веселе. Тут відомі Новогригорівський курганий могильник, поховальний обряд якого характерний для кочівників Поволжя й мусульманський ґрунтовий некрополь з цегляних склепів, що притаманні містам Золотої Орди [12, с. 96 – 98]. У другий локальний район входило місто Кінські Води і ділянка приток Молочної – р. Куркулак і Чингул, на останній з яких відкрите багате половецьке поховання. На сході від міста в 1851 р. на р. Гайчур виявлений один з найкрупніших монетних скарбів – Катеринославський.

Третя ділянка – район Микитинського перевозу, де розташовано два міста – Білозерське і Мамай-Сурка. На особливу роль цього мікрорегіону вказує знахідка пайзи хана Абдуллаха й два великих ґрунтових могильники – Кам'янський і Мамай-Сурка, небіжчиків з яких можливо віднести до населення цих міст. Викликає незрозуміння співвіднесеність населення, що залишило некрополь Мамай-Сурка, з напівосілим [47, с. 221], або навіть з кочовим [20, с. 389; 21, с. 120].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Банзаров Д. Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов / Д. Банзаров // ЗСПАНО. – 1850. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 72 – 94.
2. Вертильяк Н. Описание Белозерского городка / Н. Вертильяк // ЗООИД. – 1858. – Т. IV. – Отд. I. – С. 143 – 45.
3. Гаврилюк Н.О. Участок черной металлургии на Каменском городище / Н.О. Гаврилюк, В.И. Маничев, Д.П. Недопако // АБУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. пр. – Київ : ІА НАН України; Шлях, 2003. – Вип. 5. – С.80 – 85.
4. Гермоген. Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген. – Псков, 1887. – 524 с.
5. Гончаров Е.Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов / Е.Ю. Гончаров // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах. – М. : Нумизматическая литература, 2005. – С. 97 – 102.
6. Гошкевич В.И. Летопись музея за 1914 год / В.И. Гошкевич. – Херсон, 1916. – Вып. 6. – 48 с.
7. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // МИА. – 1954. – № 36. – 246 с.
8. Григорьев А.П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименование // Тюркологический сборник. 2006. – М. : Восточная литература РАН, 2007. – С. 117 – 168.
9. Довженок В.И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище “Большие кучугуры” в Днепровских плавнях Запорожской области / В. И. Довженок // НА ІА НАНУ. – № 1953/2, ф.е. № 2217. – 44 с.
10. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды XIII – XIV вв. / В.Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 246 с.
11. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. – 1977. – № 1. – С. 114 – 125.
12. Єльников М. Зміни в поховальному обряді населення Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди / М. Єльников // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – С. 92 – 99.
13. Єльников М.В. В.Г. Фоменко – першовідкривач городища Кінські Води / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 10. – С. 237 – 246.
14. Єльников М.В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 103 – 111.

15. Єльніков М.В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї / М.В. Єльніков // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 4. – С. 40 – 55.
16. Єльніков М.В. Трансцивілізаційні зв'язки Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я за часів Золотої Орди / М. В. Єльніков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 58 – 62.
17. Ильинский В.Е. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе (историческая справка) / В.Е. Ильинский // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнар. науково-практич. конференції “Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці”. – Запоріжжя : A&V.Art.GROUP, 2010. – С. 308 – 313.
18. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав : Типография Губерского земства, 1910. – 426 с.
19. Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове / А. Кашенко / Дніпропетровськ : СІЧ, 1991. – 494 с.
20. Квитницький М.В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы с. Ковалёвка / М.В. Квитницький // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр.: зб. наук. праць. – Київ : ІА НАН України; Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – С. 389 – 392.
21. Квітницький М.В. Кочовики південноруського степу за доби розвиненого середньовіччя (історіографія, стан та перспективи дослідження) / М.В. Квітницький // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : Інститут археології НАН України, 2010. – С. 116 – 123.
22. Козловський А. Південне Подніпров'я в до козацьку добу / А. Козловський // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 9 – 14.
23. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А.О. Козловський; АН України, Ін-т археології; від. ред. О.П. Моця. – К. : Наукова думка, 1992. – 184 с.
24. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва / А.О. Козловський // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 298 – 304.
25. Крамаровский М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия / М. Г. Крамаровский. – СПб. : ЕВРАЗИЯ, 2012. – 496 с.
26. Крамаровский М.Г. Северное Причерноморье, Лигурия и Латинская Романия в XIII – XV вв. К вопросу о латинском компоненте в культуре Золотой Орды / М.Г. Крамаровский // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье. Тез. докл. междунар. науч. семинара. – Донецк, 1992. – С. 38 – 42.
27. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация) / Б.Д. Михайлов. – Запорожье : Дикое Поле, 1999. – 240 с.
28. Мурзакевич Н. Список с Статейного списка Великого Государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. Т. 2. – С. 568 – 658.
29. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.И. Мышецкий // ЧОИДР. – 1847. – № 6. – С. 4 – 35.
30. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький. – Запоріжжя : ПП “АА Тандем”, 2007. – Т. 2. – 510 с.
31. Отрощенко В.В. Половецький комплекс Чингульського кургану / В.В. Отрощенко, Ю.Я. Расаммакін // Археологія. – 1986. – Вип. 53. – С. 14 – 36.
32. Падалка Л. Каменный Затон и Белозерское городище на Днепре / Л. Падалка // КС. – К., 1891. – Т. XXXV (декабрь). – С. 384 – 390.

33. Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году / Н.Н. Погребова // НА ІА НАН України / №1952/436, ф.е. № 1929. – 36 с.
34. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра / Н.Н. Погребова // КСИА. – 1962. – Вып. 89. – С. 15 – 21.
35. Попандопуло З.Х. Исследования Запорожского краеведческого музея / З.Х. Попандопуло, И.Р. Тихомолова // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 308 – 309.
36. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А.А. Русов. – Киев, 1876. – 151 с.
37. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отчества. Т. 14. Новороссия и Крым / В.П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб., 1910. – 983 с.
38. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке / Д.Я. Сердюков // ОАК за 1899 г. – СПб., 1902. – С. 28 – 37.
39. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // ОАК за 1900 г. – СПб., 1902. – С. 33 – 36.
40. Скальковский А. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1846. – Ч. III. – 302 с.
41. Соколов В. Белозерское городище на Днепре / В. Соколов // КС. – К., 1892. – Т. XXXVIII (август). – С. 225 – 245.
42. Старокодомская М.К. Солхат и Кафа в XIII – XIV вв. / М.К. Старокодомская // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 162 – 173.
43. Сымонович Э.А. Погребения X – XII вв. Каменского могильника / Э. А. Сымонович // КСИИМК. – 1956. – Вып. 65. – С. 99 – 106.
44. Терещенко А. Очерки Новороссийского края. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах / А. Терещенко // ЖМНП. – 1853. – Часть LXXX. – Отд. II. – С. 24 – 34.
45. Тихомолова И.Р. Отчет о раскопках городища Большие Кучугуры в Васильевском районе Запорожской области в 1981 году / И. Р. Тихомолова // Архів ЗКМ. – Д. 2234. – 32 с.
46. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 200 с.
47. Тощев Г.М. Археологічній лабораторії ЗНУ – 25! / Г.М. Тощев, С.І. Андрух // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 11. – С. 219 – 223.
48. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / В.В. Трепавлов. – М. : Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
49. Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / А.С. Уваров. – СПб., 1851. – Вып. 1. – 34 с.
50. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды / Г.А. Федоров-Давыдов. – М. : ПАЛЕОГРАФ, 2003. – 352 с.
51. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1994. – 232 с.
52. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г.А. Федоров-Давыдов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. : Наука, 1981. – С. 229 – 239.
53. Федоров-Давыдов Г.А. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге / Г.А. Федоров-Давыдов // Татарская археология. – Казань, 1997. – № 1. – С. 88 – 100.
54. Черная Е.Д. Коллекция поливной керамики Херсонского краеведческого музея / Е.Д. Черная // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тез. докл. науч. конф. – Симферополь, 1998. – С. 186 – 189.
55. Шаповалов Г.И. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры / Г.И. Шаповалов, В.Е. Борисов // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 398 – 399.
56. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / під ред. А. Л. Сокульського // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя, 2003. – С. 222 – 277.

57. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1898. – 405 с.
58. Эварницкий Д.И. Дневники раскопок / Д.И. Эварницкий // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. I. – С. 118 – 157.
59. Fedorov-Davydov G.A. Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga / G. A. Fedorov-Davydov / Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München, 1984. – Band 11. – 131 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ельников Михайло Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Наукові інтереси: імперія Джучидів, середньовічний період в історії Нижнього Подніпров'я і Приазов'я.

УДК 930.1

ЕТНОГЕНЕЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XIII - XV СТ.)

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ (Черкаси)

Дослідження присвячене проблемам взаємовідносин кримської та української етносоціальних спільнот за доби середньовіччя та раннього нового часу.

Ключові слова: середньовіччя, новий час, етнічна спільнота, історіографія, кримський етнос.

Исследование посвящено проблемам взаимоотношений крымской и украинской этносоциальных общностей в эпоху средневековья и раннего нового времени.

Ключевые слова: средневековье, новое время, этническая общность, историография, крымский этнос.

The research is devoted to the problem of relations between the Crimean and Ukrainian ethno-social communities in the Middle Ages and early modern times.

Key words: medieval, modern times, ethnic community, historiography, the Crimean ethnicity.

У вітчизняній історіографії практично не приділяється увага міжспільнотним взаєминам українців з населенням одного із найбільш в етноісторичному контексті відмінним регіоном сучасної Української держави – Кримом. Становище, в якому опинилася ця сфера вітчизняної гуманітаристики, засвідчує, наскільки фрагментарно, а подекуди й контрверсійно аналізуються питання міжспільнотних взаємин середньовічних України та Криму. Втім, як засвідчує історія їхніх взаємовідносин, саме тоді розпочався конструктивний діалог між українцями та кримськими татарами як в етносоціальному, так і, що найголовніше, – в етноконфесійному вимірах.

В історичному часі та просторі України етнічно не-українські політичні структури з'являлися, взаємодіяли з українцями, подекуди й занепадали, наприклад, як Половецька держава або Кримське ханство. Їхні колишні мешканці увійшли цілком або значною мірою в український етносоціальний простір. Разом із тим, мирне співжиття зокрема української та кримськотатарської спільнот було буденною справою на Великому Кордоні. Причому, механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно, що свідчить про його чітку

відпрацьованість. Взаємонеобхідність спільнот як у геополітичному, так і в економічному контекстах змушувала обидві сторони йти на компроміс, який вів до переймання багатьох елементів із “центральної зони культури” обох типів цивілізацій, що контактували. Водночас тісний діалог і переплетення спільних інтересів України та Кримського ханства примушували їх спільно вирішувати свої геополітичні завдання, що виявилось, на нашу думку [17], найбільш яскраво у військово-політичних союзах українців і кримських татар, дослідження яких становить не менш цікаву й поки ще малоз’ясовану сторінку історії взаємин двох етносів.

Не можна не погодитись з О. Прицаком, що українська історіографія, як і кожна інша історіографія, повинна вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, які проживали на теперішній своїй (українській) етнічній території, а не обмежуватися тільки державами “свого”, тобто сьогодишнього, українського етномовного кола [25, с. 56]. Тим більше Україна є цікавою насамперед для світового історика територією, оскільки була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінійного думання. Стосовно недослідженості власне етнічної історії Кримського ханства, зокрема проблеми його становлення, цілком слушно висловився І. Курас: “Серйозні узагальнюючі дослідження з питань етногенезу та історії кримського народу поки що відсутні. У зв’язку з цим постає невідкладне завдання щодо підготовки всебічної і об’єктивної історії кримськотатарського народу від найдавніших часів і до наших днів. Без такого синтетичного дослідження важко уявити шляхи становлення національної самосвідомості кримськотатарського народу, неможливо повною мірою реалізувати великі комплексні програми НАНУ по створенню багатотомних видань з історії українського народу, як і фундаментальних досліджень з історії розвитку етносу” [21, с. 3]. Спроба проаналізувати хоча б частково ці питання й становить мету пропонованої розвідки.

Етногенетичні процеси, у ході яких формувалася кримськотатарський етнос, відбувалися на основі симбіозу індигенного населення Криму та тюркомовного допливу з причорноморських і приазовських степів, який хвилеподібно позначився на всьому населенні півострова. Майже цілковита його географічна ізоляваність від сусідніх територій фактично перетворила його в унікальний тигель, де змішувалися не одиниці – десятки етносів, через що його інколи називають “концентрованим Середземномор’ям” [11, с. 3]. Внаслідок цього виникали, змінюючи один одного, усе нові й нові етносоціальні утворення – кожне з власними особливостями та власною історією. Це дозволяє кваліфікувати Крим і як класичну/хронічну етномаргінальну зону, що зовсім не означає “потворність” його етнічних конгломератів, а лишень засвідчує еластичність/відкритість спільнот для етноконтактних процесів. Треба однак погодитися й з Я. Дашкевичем, що “стонаціонального” Криму, про який залюбки досі трубить прихована компартійна і посткомпартійна пропаганда, ніколи не було” [14, с. 23].

Лише на початку II тис. в Криму виникла етнічна мозаїчність, передусім у гірських районах і торговельних центрах-факторіях. Водночас більшість учених вважає, що достатньо датувати “початок” формування кримськотатарського етносу першою третиною XIII ст. – періодом переселення в межі Тавриди з Азії кочовиків хана Батия. Така жорстка “нижня межа” зумовлює ще один не зовсім коректний висновок – теперішні кримські татари є прямими нащадками монгольських орд (степовики) та османських турок (гірські татари) [11, с. 13]. Втім, безсумнівно, що кримськотатарський етнос утворився на основі злиття давніх автохтонних етносів Криму з

допливами як “європейськими”, так і “азіатськими”, що переміщувалися на територію півострова на різних історичних етапах.

Відсутність моноетнічності можна також пояснити важливістю геополітичного простору, котрий Крим зберігає й до нині. Етнічна палітра півострову змінювалася не один раз. У різні періоди тут мешкали до 40 етносів. У результаті виняткового геополітичного розташування Крим з ранніх часів перебував на історичній арені. Однак, перебуваючи в складі декількох великих держав (Понтійське царство, Римська імперія, Візантія, Хазарський каганат, Золота Орда), він залишався маргінальною територією, що позначалося на специфіці місцевих спільнот у господарському, духовному, етносоціальному контекстах.

Серед протоетнічних кримськотатарських спільнот, які ще до нашої ери утворили своєрідну кримську етнічність, були таври, кіммерійці, скіфи, сармати, сінди, меоти, кельти, а згодом алани, греки, римляни, євреї, готи, гуни, булгари, хазари, караїми, мадяри, руси. Причому науці невідомі факти переселення цього автохтонного населення Криму, а тому всі допливи не могли залишитися тут із домінуючою ідентичністю, хоча й мали потужний етносоціальний вплив на подальші етногенетичні процеси. В. Возгрін визначає етнічну специфіку Криму так: “Безпосередньо антропологічно кримські татари чітко розділялися ще у XVIII ст., тобто до першого великого вмішування в їхнє життя північних сусідів, на два етнотипи: з вузькими очима – яскраво вираженого монголоїдного типу – і гірських татар з характерною європеїдною будовою тіла та рисами обличчя” [11, с. 14].

Із тюркомовних етносів, які позначилися на етногенезі кримських татар, були булгари, хозари (з VII ст.), печеніги, кипчаки (половці), окремі групи монголо-татарського етносу (з XIII ст.), ногайці. Це відобразилося й в топоніміці Криму. Характерною рисою старої кримської ойконімії є те, що багато назв населених пунктів співпали з найменуваннями таких великих племен і родоплемінних об’єднань, як конграт (конрат), кипчак, кіят, китай, найман, кенегес тощо [28, с. 94]. Пояснюється це тим, що в силу свого окраїнного розташування, Крим був тим місцем, де осідали уламки розбитих родів, окремі родини, котрі за певних обставин відділилися від основного потоку чергової хвилі кочовиків. Оскільки процес осідання кочового населення на певній території відбувався в Криму значно швидше (внаслідок обмеженості випасних площ), склад і приналежність початкових родів, а відповідно й родові назви, були поступово забуті.

При цьому “вторгнення” монгольського загону в 1223 р. відбулося на етапі процесу посиленої тюркізації гірської частини Криму, де мешкали нащадки “тавро скіфів”, сармато-алан і готів, що являло собою центр етногенетичних процесів утворення кримськотатарського етносу. У цьому ж році монголо-татари розгромили Судак (Сугдею), знищили значну кількість половців і відійшли знов у степи. Залишатися ж у Криму вони почали лише під час наступного походу в Південно-Східну Європу 1237 р. Безумовно їх закріпленню сприяло створення Золотої Орди, у якій Крим набув статусу улусу. У свою чергу це також позначилося на формуванні кримськотатарського етносу. Хоча стверджувати, що саме з цього часу починається цей процес, не зовсім правильно. Щоправда відтепер з’являється новий етнонім, який принесли з собою переселенці, – “татари”. Причому в тогочасних джерелах зовсім не вживається етнонім “монголи”. Так, китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від тогочасного Китаю, у Великому степу, називали всіх степняків одним ім’ям – “татари”, подібно до того як ми, говорячи “європейці”, називаємо цим словом і шведів, й іспанців, але насправді етнонім “татари” був назвою лише одного з багаточисельних

племен [12, с. 92]. Згодом цей етнонім поширився на всіх етнофорів, які стали “державотворчим етносом” Улуса Джучі – у межах держави світового рівня – Золота Орда [29, с. 100].

Поступово етнонім “татари” переймає більшість кримських тюркомовних етносів, у тому числі й кипчаки, котрі згодом асимілювалися з самими татарами. Мешканців же гірської частини улусу, що прийняли назву “готалани”, й будучи нетюркськими предками кримських татар, степняки іменували “татами”. Проте за межами півострова й перші, і другі все частіше починають називати себе однаково – “к’иримли” (“кримчак”).

На цьому етапі формується й відчутна субетнічність кримськотатарського етносу. Одночасно з “татаро-монголами” до Криму з Півдня проникають генуезці, котрі, просуваючись вздовж узбережжя, відтіснили греків у гірські райони півострову. З XIII ст. починається й найбільш інтенсивний період вірменської колонізації насамперед південно-східної частини Таврії. Внаслідок цього формується етноконтактна зона між степовим Кримом, у якому домінували “татаро-монголи” та кипчаки, і гірським, узбережним Кримом, де мешкали переважно греки, вірмени, слов’яни, генуезці. Хоча спостереження антропологів засвідчують, що “татари” гір і південного узбережжя не мають нічого спільного зі степовими татарами. Зокрема це спростовує гіпотезу про домінування в кримськотатарському етносі малоазійських турків-сельджуків, які, начебто в силу осілості, як твердять окремі дослідники, виступили ще й основним державотворчим компонентом кримськотатарської народності.

Справді, татари як етнос поділяються на значну кількість субетносів, але, як правило, дослідники виділяють три основні субетноси кримських татар: південнобережні (яли бойлю), гірські (тат) й степові (ног’ай). Характерним можна вважати процес асиміляції татарами італійців (генуезців). Згідно спостережень Мартина Броневського, кримські хани використовували їх для відносин з християнськими державами, а в столиці генуезців Сюрташ часто мешкали литовські та московські послы [10, с. 345 – 346]. Натомість Дортеллі д’Асколлі констатував, що в “Сівурташе” залишилося лише 12 будинків, які сповідували католицизм. Більше того, і серед їхніх мешканців не спостерігалось рідної мови, а лише татарська й черкеська. Одружувалися вони на черкеських жінках, ходили з ханом у походи, приводили полонених і примушували обробляти їх поля [13, с. 128].

По суті, відбувалася фактична асиміляція разом з етносоціальними трансформаціями серед місцевих не-татарських мешканців Криму. Про це свідчить і той факт, що з першої половини XVI ст. фіксуються перші згадки етноніму “кримські татари” (С. Герберштейн, М. Броневський). До цього мусульманське населення півострову, як правило, називалося просто “татари”. Із цього часу все чіткіше простежується й кримськотатарська етносоціальна ідентичність.

Не останню роль в етногенезі кримських татар відіграв і безпосередньо український етнічний масив як у самому Кримі, так і за його межами. Причому, як в антропологічних характеристиках, так і на рівні суб’єктивних етнічних ознак. Не викликає сумнівів і зворотний вплив – кримських татар на українців. При цьому потрібно застерегти, що мова не йде про взаємні асимілятивні процеси, чи про онтологічне домінування одного з цих двох етнічних масивів. Хоча антропологічні дослідження свідчать, що монголоїдні елементи в антропології українців представлені значно меншою мірою, ніж елементи центральноукраїнського (динарського) антропологічного типу в їхніх тюркських сусідів, зокрема кримських татар. На небезпідставну думку Л. Залізняка, “це свідчить про давній і потужний вплив осілих землеробів-праукраїнців на тюркських скотарів Північного Надчорномор’я” [16, с. 25].

Таким чином, можна відзначити, що кримськотатарський етнос не є тільки уламком тюркських племен, які становили Золоту Орду. Він є результатом багатоміжового етнічного життя Кримського півострову. Тому в етнічності кримських татар, безсумнівно, мають місце й давніші предки, скажімо, таври, скіфи, готи, греки, і більш сучасні – хазари, половці, італійці, турки, українці. Складність же етногенетичних процесів робить практично невидимими ті грані, котрі роблять етнос специфічним і неповторним. Однак заперечувати вплив інших етносів у цьому процесі буде неправильно. Водночас специфіка етногенезу позначається й на етносоціальних процесах у межах кожної спільноти. Стосовно кримськотатарської спільноти, вона виражалася в політичному, економічному, демографічному, конфесійному розвитку й представлена на історичній арені кримськотатарською народністю як етносоціальним організмом. Це вимагає певного теоретичного пояснення.

Етносоціальні організми становлять собою основні таксономічні одиниці етнічної структури людства, що утворилась у ході історичного розвитку [18]. Безпосередньо поняття “етносоціальний організм”, як і теоретично-методологічні, а також термінологічні й таксономічні проблеми типологізації, що з ним пов’язані, були об’єктом дослідження переважно радянської етнологічної науки. Тому в сучасній етнології ці погляди більше критикуються, ніж коректуються, що істотно гальмує розвиток цієї сфери. Однак досліджувати етносоціальні організми потрібно, хоча й з новими теоретично-методологічними підходами. Певною мірою етносоціальний організм можна охарактеризувати як “колонізований етнічністю соціум” [27, с. 12]. При цьому не варто переоцінювати роль самого соціуму, оскільки серед специфіки етносоціального організму потрібно виділяти дві основні його риси. По-перше, його “зовнішній вигляд” (специфічні особливості), що визначаються, головним чином, відповідними властивостями етносу. По-друге, культурі кожного етносоціального організму властивий нерозривний зв’язок двох тенденцій, що відбиває основні закономірності її розвитку: спадкоємність і оновлення [9, с. 67].

На теперішній час тип етносоціального організму, котрий має назву “народність”, є одним із найсуперечливіших у теоретично-методологічному відношенні, що пов’язано з термінологічними труднощами застосування цього поняття. Крім цього, у стадіальному контексті ця категорія охоплює значний проміжок часу та характеризує значну палітру етносоціальних спільнот. У той же час більш вдалого терміну для позначення етносоціальних організмів між плем’ям і нацією поки що немає. Внаслідок цього ми теж змушені вживати це поняття й насамперед для того, щоб не заплутувати ще більше етнотермінологічну ситуацію, котра й без того досить складна.

Яким же чином утворюється народність як етносоціальний організм, і що він собою являє в типологічному відношенні? На думку Ю. Бромлея, “одним із факторів, який сприяв консолідації племінних етнічних спільнот у народності, було посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної чисельності населення”, а також “масові переселення, що супроводжувалися завоюванням одних груп іншими” [7, с. 70 – 71]. Отже, політичні фактори так чи інакше мали чимале значення для формування ранньосередньовічних регіональних народностей. Ці фактори особливо дали про себе знати в умовах “розвиненого феодалізму”, для якого характерна ієрархічна політична структура та гостра боротьба тенденцій централізації та децентралізації [8, с. 284]. Тому залишається справедливим висновок стосовно того, що лише в межах держав відбулося завершення формування ранньосередньовічних народностей як “сталих етносоціальних едностей і становлення їх етнічної самосвідомості” [22, с. 237].

Цілком можна погодитись і з С. Арутюновим, що “народності виникають у процесі консолідації багатьох споріднених племен, а також асиміляції різних чужорідних, іномовних племен і груп” [3, с. 27]. Значну роль у формуванні народності відіграє й держава. При цьому роль держави “особливо помітна в тому випадку, коли народність формується з різнорідних етнічних компонентів, мовно-культурне злиття котрих можливе лише за умови тривалого сумісного життя їх у одній державі” [20, с. 64]. Причому остання виступає як потужна сила, що цементує народність.

Одним із головних механізмів формування кримськотатарської народності як етносоціальної спільноти стало прийняття мусульманства та перехід до осілого способу життя, що безсумнівно виступило потужним етноконсолідаційним фактором, який позначився й на етносоціальній самосвідомості кримських татар. Оскільки етногенетичні й етносоціальні процеси не можуть бути інертними/сталими, постільки можна стверджувати, що вони тривають і сьогодні, виявляючись у різних етносоціальних трансформаціях цієї спільноти. Враховуючи ж вищезгадану політичну та субетнічну диференціації, слід очікувати й подальших етногенетичних трансформацій у межах кримськотатарського етносу.

Вагоме значення для еволюції кримськотатарської народності мав безпосередньо іслам. Фактично, Кримське ханство, з’явившись у XV ст., було від початку ісламською державою з досить давніми традиціями. За переказами кримських татар, іслам у Криму поширили соратники Мухаммеда – Малік Аштер і Газі Мансур у першому столітті Хіджри (VII ст.). Щоправда й “османський іслам” теж помітно вплинув передусім на татарське міське населення. Суфійські шейхи користувалися величезним авторитетом. Часто вони, поза духовним керівництвом, володіли військовою владою й перебували на чолі племінних загонів. Сучасники ж називали кримських шейхів “однаково аскетами та моджахедами”. Проте й улеми (офіційне духовенство) не відставали від шейхів у войовничості [5, с. 42].

Не менше значення для консолідації народності мало й поширення татарської мови в межах Кримського ханства. Одночасно потужним етнодиференціюючим чинником виступила релігія, що на той час відіграла взагалі найпомітнішу роль в етносоціогенезі всіх євро-азійських спільнот. Зокрема в Криму, послідовників християнства почали називати в цей час “урумами”, іудеїв – “караїмами”, мусульман – “кримськими татарами”. Таке становище позначалося й на соціальному укладі народності.

Політично й культурно Кримський улус був ще тісно пов’язаний із Золотою Ордою, тому на ранніх стадіях формування народності (передусім у Північному Криму) татари вели напівкочовий спосіб життя. Соціальна стратифікація виділила землевласників, духовенство, простий народ (татари) та рабів. І хоча народ не мав прав, юридично був незалежним, при цьому мусульманин ніколи не був рабом. Проте соціальна залежність простого населення (чорних татар) від заможних феодалів усе ж таки існувала. Зокрема чорні татари сплачували десятину від врожаю, віддавали частину худоби, сплачували податки, виконували різні повинності.

Досить потужним етноконсолідаційним чинником для кримськотатарської спільноти стало все помітніше осідання її кочових та напівкочових частин. Водночас це відобразилося в історичній пам’яті татар, котру в середині XVII ст. частково занотував у своєму творі турок Евлія Челебі. Він оповідає, що коли татари підкорили Крим, то невдовзі так намножилися в Саладжицький ущелині, що вже не поміщалися там і тому заснували Бахчисарай. На думку В. Панашенко, саме забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини

татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [24, с. 64]. Кочівництво залишалось домінуючим переважно серед ногайців, хоча й серед них все помітнішим протягом XV – XVII ст. стає землеробство.

Простежується в цей час і досить чітка етносоціальна самоідентифікація, заснована на стереотипному сприйнятті себе “через сусідів” і засобом “національної” міфології. Зокрема в творі Е. Челебі відзначено: “Іжею їм (кримським татарам. – К. І.) слугує пшоно, а одягом – шкіри, їхні будинки – з очерету, а самі вони – негідники”, – існує [у них] таке прислів’я” [30, с. 183]. Далі турецький мандрівник дає власний етносоціальний стереотип: “Всі татари багато палять тютюн. Вони зовсім не виходять з клубів диму. Від [цього] диму вони відразу п’яніють і говорять: “Есірік олганмиз”, тобто “ми сп’яніли”. У згаданому “Літописі” помітні такі ендоетноніми, як татар таїфесі (татарське плем’я); ширін беглері (ширінські беї); татар мірзалари; кірим мірзалари (татарські (кримські) мірзи); черакесе бахадурлари (черкеські молодці); нога і гузиделері (відбірні ногайці) [15, с. 23] тощо.

Самоідентифікація кримських татар на цьому етапі характеризується й сегментом етноісторичної міфології. Так, у їхній самосвідомості чітко простежується пам’ять про скіфів. Перекази щодо останніх призвели татар до власної етногенетичної міфологеми, що полягала у вірі про походження їх спільноти та культури саме від скіфів. Наш співвітчизник XVI ст. Михалон Литвин, який добре був обізнаний із кримськотатарськими справами, буваючи послом князівства до ханства, зафіксував наступне: “Хоча ми й вважаємо татар варварами та злидарями, але вони пишаються стриманістю свого життя та стародавністю свого скіфського походження” [23, с. 6]. Зрештою, поки що ніхто не довів, що скіфи мігрували з Кримського півострова, а отже, ця міфологема може бути не такою вже й фантастичною.

З’являється й етнотериторіальна ідентифікація кримськотатарської народності. Свідченням цього може бути етнополітичне визначення території кримських татар у “Літописі Кипчакського степу”: “Отже, не буде тепер приховано, що те, що називають Дешт-і-Кипчак, є обширною країною (ця фраза, до речі, нагадує і текст формули Алі-ефенді, наведений В. Смірновим: “Володіння Дешт-і-Кипчак становлять одвічно приналежну татарському племені... державу. – Прим. А. З.), що здавна належить татарському племені, столиці її [міста] Крим та Багче-Сарай, і області Сара[й]чик, Алма-Сарай, Газан і Азак, фортеця Ор, Хаджи-Тархан і Аждирхан” [15, с. 15]. Процес осідання кримських татар позначився й на посиленні в сенсі історичної пам’яті фактору етнотериторіальної диференціації. Так, і перекази стосовно цього, занотовані Е. Челебі, свідчать, що історична традиція кримських татар пов’язувала початок їхньої державності з ущелиною Ескі-Саладжик, тобто районом, де в XIV ст. зародилося незалежне (від Золотої Орди) Кримське ханство (бейлік роду Сулеш) [6, с. 35 – 36].

Можливо, і деякі елементи скіфської державності мали місце в кримськотатарській етнополітичній свідомості. Хоча не викликає сумнівів і те, що “національна” державність кримських татар сягає своїми джерелами до прагнення Кримського улусу стати незалежним від Золотої Орди. Внаслідок цього Кримський юрт поступово перетворюється на самостійну державу на чолі з ханом. Першим офіційно визнаним володарем у Криму й фактичним засновником Кримського юрта вважається Орам-Тімур, що отримав у другій половині XIII ст. уділ від свого дядька, хана Менгу-Тімура. Із татарської знаті Криму, що називала себе емірами, беями, згодом мурзами, час від часу висуваються лідери, котрі також прагнуть самостійності. Одним із перших у такій іпостасі виступив темник Ногай, який намагався заснувати нову державу,

центром якої повинен був стати Крим. Втім, після загибелі Ногая в 1300 р. Крим залишився улусом Золотої Орди.

Постійні “замятні” в останній впродовж першої половини XIV ст. значно послабили її позиції в Криму. Кримські еміри все настирливіше прагнули повної самостійності. І хоч хан Тохтамиш на короткий час відновив єдність татарської імперії, після поразки від Тамерлана його сини та союзні з ним клани в західних степах відновили боротьбу за титул Улуг Хана. Протягом усього цього часу Кримський півострів, відокремлений від континентального степу вузьким перешийком, давав притулок політичним невдахам, які зазнавали поразок у борні за Сарай.

Близько 1440 р. один із онуків Тохтамиша Хаджі Гірей, який “окопався на цьому багатому півострові, спромігся утворити самостійний ханат. Він став карбувати срібну монету від власного імені, що було ознакою незалежності, та прибрав собі титул Улуг Хана” [19, с. 119]. У середині XV ст., коли влада в Криму зосереджується в руках роду Гіреїв, політичне життя півострову стабілізується.

Першим кримським ханом із цієї династії став Хаджі-Гірей. Обставини його появи на троні невідомі, але найбільш важливим результатом його внутрішньої та зовнішньої політики було досягнення цілковитої незалежності від Золотої Орди. На сьогодні версія про те, що Хаджі-Гірей був нащадком Тука-Тимура, тринадцятого сина Джучі, є найбільш достовірною. Хоча відомості щодо виникнення цієї династії та діяльності її засновника Хаджі-Гірея б. Гіяс ад-діна б. Таш-Тимура, царевича із Золотої Орди, недостатні та суперечливі. Проте незаперечним є факт, що своїм володарюванням у Криму він завдячує допомозі великих князів литовських, підтримкою яких користувався до самої смерті в 1466 р.

Через свою спорідненість із колись великим ханом Тохтамишем, династія Гіреїв, здавалося, мала найкращі шанси відродити Золотоординську імперію під власною рукою. Хани, що належали до іншої гілки Джучидів, розпочали тривалу боротьбу проти Гіреїв за володіння Сараєм і задля цього пішли на союз із литовсько-польськими Ягеллонами. Тим часом Гіреї, у свою чергу, уклали союз із великим князем московським, щоб протистояти могутній коаліції супротивників. І в цей момент з’явилася Османська держава, щоб підтримати кримсько-московську вісь проти могутньої литовсько-золотоординської коаліції [19, с. 120].

Немає єдності поглядів і стосовно імені династії – “Гірей”. На нашу думку, воно має генонімичне походження, тобто від імені роду. Підтвердженням цьому можуть бути схожі імена родів на цьому етапі, скажімо, “керейт” у казахів, “керейт” в узбеків, “керейт” у киргизів, а також назви племен – “керей” у казахів та узбеків, “кірей” у монголів [28, с. 102]. Швидше за все у Хаджі-Гірея ще не було наміру передавати цей додаток до імені своїм нащадкам. З його синів лише Менглі, який не був ні найстаршим, ні безпосереднім спадкоємцем, взяв додаток “Гірей”, але з часу його правління це ім’я почали давати кожному царевичу з династії [4, с. 522].

Не можна сказати й про міцність молодого кримськотатарської держави. Стосовно певної слабкості ханства початкового періоду свідчать, зокрема, ярлики ханів Хаджі- та Менглі-Гіреїв. У них проводиться традиційна до золотоординського періоду формула “Кримський тумен”, що свідчить про визнання династичного старшинства золотоординського престолу. Водночас написи на тамгах Хаджі-Гірея обґрунтовують законність і святість його державної влади, а також підтверджують її юридичне оформлення [26, с. 200]. Остаточно цей хан утвердив свою владу в 1449 р., що слід визнати за початок держави Кримське ханство. Після смерті Хаджі-Гірея залишилося дванадцять

синів “придатних на царство” [15, с. 17]. У 1466 р., після тривалої боротьби зі своїм братом Нур-Девлетом, престол зайняв згадуваний уже один із синів Хаджі-Гірея – Менглі-Гірей.

У цей час внутрішньополітичне життя кримчан було більш складним, порівняно із зовнішньополітичним. На думку В. Возгріна, саме “внутрішньополітична боротьба Менглі-Гірея, котрого іноді небезпідставно називають “головним творцем могутності Криму”, перетворилася на зовнішньополітичну проблему – як тепер доведено, турки згодилися на вторгнення до Криму не без сподівань на відверто закликавщиків їх сюди беїв, розлючених ханом” [11, с. 147]. Взагалі ж до початку XVI ст. Кримське ханство відчутно розширило свої кордони й перетворилося на державу, що відіграла активну і впливову роль у міжнародних відносинах країн Центрально-Східної Європи. У стратегічно важливих місцях Менглі-Гірей побудував декілька фортець: Очаків у гирлі Дніпра та Іслам “на Таванском перевозе”. До того ж своїми руйнівними військовими походами на Велике князівство Литовське й королівство Польське він не тільки ослабив ці країни, а й зміцнив економіку Кримського ханства, зробивши однією з головних статей прибутку держави реалізацію ясиру [31, с. 4].

Щоправда серед самого роду Гіреїв не було єдності. Кожний із його членів мав право на частину влади, улусів і прибутків. І хоча принцип старшинства повинен був визначати відносини між членами роду й ступінь прав кожного з них, цей принцип не завжди дотримувався, особливо в часи найбільшого впливу на Кримське ханство Туреччини [2, с. 92]. Крім цього, незважаючи на незалежність хана, фактично юридично самодержавним волею Аллаха, а практично – “конституційним”, оскільки він обмежувався організованою аристократією. Хан верховний головнокомандуючий і суддя, але він не може й кроку зробити без згоди “ради п’яти” (дивану). Причому беки, еміри, мурзи в своїх “уділах” часто незалежні, нерідко з правом мати власні війська, відносини з іншими країнами, суди й розправи, збори мита тощо. Зовнішні риси деспотичного режиму хана, звичайно, існували – до нього сходилися всі шляхи управління країною та підданими, йому підкорялася вища духовна влада, вся мусульманська громада й хан не ніс ніякої відповідальності за свої дії перед співвітчизниками. І все ж таки це була не деспотія, оскільки влада хана обмежувалася диваном.

Внаслідок перемоги Хаджі-Гірея над ордами Сеїд-Ахмеда і Махмуда територія держави розширила свої володіння. Із цього часу вони остаточно формуються й майже не змінюються до кінця XVIII ст., коли держава, інтернована Російською імперією, припинила своє існування. На Сході кордон сягав Молочних вод, а от північні кордони, що є вельми промовистим, демаркував київський князь Семен Олелькович у третій чверті XV ст. Зокрема за його словами цей кордон мав такий вигляд: “...от Мурафы речки, которая впадала в Днестр, где аж Днестр упал в море, а оттоль до устья Днестрова лиманом пошли границы мимо Очакова аж до устья Днепра, а от устья Днепра до Тавани и по той стороне... у верх Самары аж до Донца и от Донца по Тихую Сосну” [1, с. 98].

Таким чином, основним фактором утворення кримськотатарської народності стало, безсумнівно, утворення та розвиток самостійного Кримського ханства як могутньої етнополітичної структури, що увібрала в себе традиційне для Кримського півострову поліетнічне населення. Крім політичної консолідації, помітними факторами кримськотатарського етносоціогенезу стали релігійні процеси (посилення ролі ісламу як державної ідеології), формування єдиного лінгвістичного простору – кримськотатарської

мови, відчутне осідання колишніх кочовиків і посилення тенденції землеробства в економічному просторі держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной Руси. – Т. 2. – СПб., 1851.
2. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961.
3. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989.
4. Бартольд В.В. Гирей // Бартольд В.В. Сочинения. – М., 1968. – Т. 9.
5. Бахревский Е.В., Ефимов А.В., Золотарёв Д.Ю. Ислам в Крыму: история, современность, перспективы // Профи. – 2000. – № 2.
6. Бахревский С. Традиційні історичні уявлення кримських татар середини XVII ст. (за матеріалами “Книги мандрівок” Евлії Челебі) // Східний світ. – 1995. – № 1.
7. Бромлей Ю.В. Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. – 1972. – № 5.
8. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
9. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
10. Броневский М. Описание Татарии (Tatarice descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Т. VI.
11. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
12. Гумилёв Л.Н. От Руси до России: Очерки этнической истории. – СПб., 2002.
13. Д’Асколли Эмидио Дортелли. Описание Черного моря и Тартарии // ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. XXIV.
14. Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4.
15. Зайончковский А. “Летопись Кипчакской степи” (Теварих-и Дешт-и Кипчак) как источник по истории Крыма // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. 2. – М., 1969.
16. Залізник Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004.
17. Ивангородський К.В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI – XVII ст. // Вісник Черкаського університету. – 2006. – Вип. 90. – С. 35 – 49.
18. Ивангородський К.В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. / За ред. Г. Скрипник. – Вип. 8 (11). – К.: ІМФЕ, 2009. – С. 307 – 314.
19. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400 – 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
20. Козлов В.И. Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы). – М., 1969.
21. Курас І.Ф. Крим і Україна: нова сторінка історії // Київська старовина. – 1994. – № 6.
22. Литаврин Г.Г., Наумов Е.П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI – XII вв.). – М., 1991.
23. Литвин М.О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890.
24. Панашенко В.В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1989. – № 1.
25. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1.
26. Смілянський Ю.В. Становлення Кримського ханства за правління Хаджи-Гірея // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – № 5.
27. Соколовский С.В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2.

28. Суперанская А.В., Исаева З.Г., Исхакова Х.Ф. Топонимия Крыма. – Ч. 1. – М., 1995.
 29. Татары / Под ред. Р. Уразманова, С. Чешко. – М., 2001.
 30. Челеби Э. Книга путешествий. – Симферополь, 1996.
 31. Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві й боротьба Іслам-Гірея за владу в 20 – 30-х рр. XVI ст. // Історія України. – 2001. – № 4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Івангородський Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія України.

УДК 94 (477.65) “1362”

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА ТА ЇЇ МІСЦЕ У ВОЄННІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ігор ПЕЧЕНЮК, Сергій СОКОЛЮК (Київ)

У дослідженні автори торкаються стану відображення подій на Синіх Водах 1362 року у вітчизняній історичній літературі в контексті воєнної історії України.

Ключові слова: Синьоводська битва, Золота Орда, Велике князівство Литовське, воєнна історія, історіографія.

В исследовании авторы касаются состояния отображения событий на Синих Водах в 1362 году в отечественной исторической литературе в контексте военной истории Украины.

Ключевые слова: Синеводская битва, Золотая Орда, Великое княжество Литовское, военная история, историография.

In the research the authors reflect the state of the affecting events in Sunya Voda in 1362 in the Soviet historical literature in the context of the military history of Ukraine.

Key words: Synovodska Battle, the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania, military history, historiography.

Славні сторінки воєнної історії українського народу, вочевидь, мають об'єднувати націю на сьогоднішньому непростому етапі її існування, сприяти позбавленню комплексу меншовартості і визначити подальші, єдино правильні шляхи свого розвитку. Серед таких подій, мало відомих широкому загалу, особливе місце посідає битва на Синіх Водах 1362 року.

Битва на Синіх Водах (Синьоводська битва) – вірогідно між 24 вересня – 25 грудня 1362 року [16] – битва, що відбулася на річці Сині Води між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича (1345 – 1377) [13, с. 9] та ордами монголо-татарських правителів. Тут війська литовського князя Ольгерда здобули перемогу над татарськими військами, золотоординського очолювані трьома татарськими князями – Бек-Ходжі, Кутлу-Бугою (намісники хана) і Дмитрієм (християнин, правитель князівства Феодоро), що керували Подільською землею. Військо князя Ольгерда, який особисто брав участь у битві, складалося не тільки з його лицарів, а й із загонів боярства Київщини та Чернігівщини, відділів Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля [2].

Збереглося тільки декілька літописних звісток про битву. Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних володарів Подільської землі, військом великого князя литовського Ольгерда в битві біля Синіх Вод уперше

згадується в літописній оповіді “Про Поділля”, датованій початком 1430-х років, автор якої залишився невідомим. Рогозький літопис, складений в остаточній редакції восени 1396 року, повідомляє про битву на Синій воді. Про ті ж події, але дещо в скороченому вигляді повідомляється в Никонівському літописному зводі кінця 1520-х років. І, нарешті, Густинський літопис повідомляє вже більш докладно про те, що літа 6870 князь Ольгерд Перемиг трьох царьків татарських з їх ордами – Котлубаха, Качзея, Дмитра, і визволив від їх влади Поділля, а потім посадив на князівство у Києві свого сина Володимира [8].

Започаткував розгляд питання про Синьоводську битву польський історик XVI століття Мацей Стрийковський у 1577 р. (за іншими даними – 1582 р. [14]). Він коротко висвітлив битву й датував її 1329 роком. У праці “Хроніка польської, литовської, жмудської і всієї Русі”, виданій 1582 року в Кенігсберзі, історик детальніше висвітлив битву на Синіх Водах, а датував її вже 1331 роком [2].

Предметом дискусії істориків XIX – початку XX століття були час (між 24 вересня – 25 грудня 1362 р. чи 1363 р.) і місце битви (у тому, що битва була, сумнівів не було). Згідно хроніки Бихівця, битва відбулася в 1351 році, “коли князь Ольгерд, зібравши свої сили литовські, пішов і побив татар на Синіх Водах – трьох братів – Хачибєя, Кутлубугу і Дмитрія – трьох правителів Кримської, Перекопської і Ямбалуцької орд, від яких на Поділлі були призначені отамани, котрі відали всіма прибутками” [16].

Володимир Антонович у “Нарисі історії Великого князівства Литовського до середини 15 століття” (Київ, 1878) зазначив, що “1362 року Ольгерд здобув рішучу перемогу над трьома татарськими князями: Кутлубугою, Хаджибєєм і Дмитром на берегах ріки Сині Води. Залишки розбитої ним Орди відійшли частково в Крим, а частково на Добруджу – і Поділля перейшло під владу Литовців”. Антоновича підтримали історики права Михайло Ясинський у праці “Статутні земські грамоти Литовсько-Руської держави” (Київ, 1889) і Федір Леонтович у праці “Нариси з історії литовсько-руського права. Утворення Литовської держави” (Санкт-Петербург, 1894) [2; 13 с. 9].

Іншу думку щодо дати Синьоводської битви мав Матвій Любавський, котрий у розвідках “Обласний поділ і місцеве управління Литовсько-Руської держави до часу видання першого Литовського статуту” (Москва, 1892) і “Нариси історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно” (Москва, 1910) указав, що великий князь Ольгерд побив на Синій воді татарських ханів 1363 року [2]. Михайло Грушевський теж вважав, що битва відбулася 1363 року, про що він писав у четвертому томі “Історії України-Руси” (друге видання, Київ – Львів, 1907) [6, с. 83].

У цілому, в історіографії і для широкого загалу явно недооцінено історичне значення Синьоводської битви. Адже вперше в польовій битві були розгромлені ординські війська, з-під влади татар звільнилися великі території (хоч певна залежність залишалася відповідно до сили конкретних ханів). Відтак, ця битва весь час залишалася в тіні Куликовського бою [8].

З набуттям незалежності в суспільстві збільшилася зацікавленість до історії України, а особливо до маловідомих її сторінок. Синьоводській битві було присвячено дві наукові конференції, які відбулися 1997 та 1998 року в Кіровограді. 2005 року за матеріалами цих конференцій Інститут історії України НАН України видав збірник статей “Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях” [13, с. 6]. 2009 року за сприяння Міністерства оборони України та Посольства Литовської Республіки в Україні у Національній академії оборони України відбулося засідання “круглого столу” на тему: “Україна – Білорусь: до 650-річчя битви Великого Князівства Литовського на

р. Снивода в урочищі Лозна – Воронівці – Уланів 15 вересня 1362 року” [14]. 20-го червня 2011 року відбувся “круглий стіл”, організатором якого виступив Європейський координаційний офіс (Бельгія), який у рамках проекту “Мости між Сходом і заходом” прагнув зібрати експертів, представників державних структур, громадських організацій та інших потенційних учасників для організації співпраці з підготовки й відзначення 650-річчя Синьоводської битви [10]. 2 листопада того ж року в Національному університеті оборони України відбулася Всеукраїнська наукова конференція на тему: “Локалізація місця Синьоводської битви 1362 року: Синюха чи Снивода?”. Проте й до сьогодні питання місцезнаходження битви остаточно не визначене. Отже, проведення конференції сьогодні є більш ніж актуальним.

У першій половині XIV ст. внаслідок гострих внутрішніх суперечностей Галицько-Волинська держава, єдиний на той час відносно незалежний спадкоємець земель Київської Русі, почав поступово занепадати. Цим негайно скористалися сусідні держави, під ударами яких перше українське королівство (Данило Галицький був коронований у 1253 р.) припинило своє існування, а галицькі і волинські землі внаслідок безвладдя, що утворилося після загибелі останнього правителя Галицько-Волинської держави Юрія II, стали легкою здобиччю сусідніх Литви, Польщі, Угорщини та Молдавії. У той же час Київ, який залишався важливим державно-політичним осередком на території Південно-Західної Русі, з XII ст. став об’єктом постійної боротьби і чвар між князями, що, у свою чергу, поряд із ослабленням Києва внаслідок розорення земель після взяття його у 1240 р. монголо-татарськими ордами, сприяло здійсненню литовської експансії українських земель [14].

Литва запозичувала кращі зразки соціально-політичного устрою Київської Русі, асимілювалася до звичаїв і порядків і тим самим привертала до себе місцеве населення. Протягом кількох поколінь значно переплелися український та литовські етноси [5, с. 92]. Тож не дарма в Україні стільки Литвинів та Литвиненків!

На 1362 р. литовці приєднали до своїх володінь, крім Волині, частину земель Чернігово-Сіверщини й таким чином безпосередньо вийшли на кордони Золотої Орди. На думку українського історика Фелікса Шабульдо, подальший наступ литовського війська на землі, підвладні Золотій Орді, був реалізований у двох походах литовських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського Межиріччя аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра та Південного Бугу під час якого і відбулася Синьоводська битва [13, с. 12].

Чисельність військ, які брали участь у цій битві, не встановлена, хоча за приблизними оціночними даними, які потребують уточнення, золотоординське військо нараховувало близько 25 тисяч воїнів, приблизно стільки ж було в складі війська князя Ольгерда. Сильною стороною армії Великого князівства Литовського була наявність постійного кінного війська, служба в якому була обов’язковою для кожного феодала-землевласника. Багаті ж феодали повинні були озброїти за свій рахунок також кінний загін під власним прапором (корогвою). Тому ординці не змогли скористатися своєю перевагою – численною кіннотою, оскільки литовці мали як легку, так і важкоозброєну, на кшталт лицарської, кінноту. Причому литовці становили приблизно половину своїх кінних військ. Другу половину кіннотників і майже всю піхоту склали війська українських та білоруських удільних князів, які й керували своїми полками під час походів та боїв [14].

З точки зору воєнного мистецтва, на думку Ф. Шабульдо, взяті сукупно звістки Рогозького літописця, “Списку руських міст далеких і близьких” та “Хроніки” Мацея Стрийковського переконують, що відтепер буде дійсно

науковим вести мову (звичайно, якщо стару синьоводську проблему розуміти не традиційно, а широко і в цілому) не лише про похід Ольгердового війська на Поділля і його кульмінацію – битву біля Синіх Вод, а про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави в лісостеповій зоні й степах Північного Причорномор'я по обидва береги Дніпра. Цей наступ склав головний зміст усієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. й операційно був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону й Азова (рухаючись тільки за таким маршрутом і можна було прогнати ординців “аж до Волги”, Азова і в Крим, про що виразно свідчить “Хроніка” Мацея Стрийковського і обережно натякає Рогозький літописець), і другому, що досяг гирла Дніпра й Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва [13, с. 23].

З точки зору стратегії, для нанесення удару великий князь литовський Ольгерд обрав надзвичайно вигідний момент, коли боротьба із Золотою Ордою значно полегшувалась феодалними усобицями поширеними наприкінці 50-х років XIV ст. “И бысть брань и замятня веліа во Ордѣ. И бысть въ нихъ гладъ велій и замятня многа и нестроение всегдашее и не перестаяху межи собою ратующесе и біющесе и кровь проливаю ще”, – зазначав Никонівський літопис [8]. Так, після вбивства хана Бірдибека в 1359 р. загострилася збройна боротьба між претендентами за владу. Тільки за один 1361 р. на золотоординському престолі змінилося п'ять ханів [5, с. 92]. Очолив повстання могутній темник Мамай, який прикривався ефемерною фігурою шостого хана – Абдулаха. У результаті – Золота Орда розкололася на два табори. Практично одночасно з Києвом та Поділлям влади Золотої Орди позбавились Молдавія і Хорезм [8].

Здобувши в 1359 р. Брянськ, Ольгерд вийшов на кордони Чернігово-Сіверщини й Київщини. Його підтримували місцеві бояри, київський князь Федір і митрополит Роман. Наприкінці 1361 – на початку 1362 р. київський князь і місцеве боярство добровільно визнали владу Ольгерда. Поповнені київськими воїнами русько-литовські війська влітку 1362 р. вирушили на схід. У той же час орда кримського хана Мамаю, який виступив проти тих претендентів на ханський престол у Сараї, чий володіння лежали між Дніпром і Доном, вирушила з Криму. Таким чином, у боротьбі із золотою Ордою литовський князь, українські бояри й кримський хан стали союзниками. З допомогою місцевої знаті русько-литовські війська швидко визволили територію колишнього Чернігово-Сіверського князівства до Дону з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. За однією з історичних версій, на зворотньому шляху були звільнені землі Переяславщини [5, с. 92]. У цей час на Правобережжя увійшли війська трьох татарських ханів: Кутлубуги-хана, Хаджибея-хана й Дмитра-хана, які підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою [5, с. 93].

Недостатність джерел, а також суперництво різних національних шкіл в їх інтерпретації, завадили науковому розв'язанню багатьох питань, починаючи від датування окремих політичних подій і закінчуючи їхніми наслідками. Через ці причини в історичній науці виникли й усталилися нерідко суперечливі, а то й деформовані уявлення про місце й значення самої битви біля Синіх Вод. Науковий інтерес до цієї проблематики тривалий час стримувався надто ревним ставленням до литовської експансії з боку радянської історіографії, яка, по суті, монополізувала трактування історії Східної Європи, що, на жаль, заважало проясненню багатьох аспектів тих подій [13, с. 3].

На сьогодні існують дві версії місця проведення Синьоводської битви. За однією з них (М. Карамзін, М.С. Грушевський, Ф. Шабульдо, І. Козир та ін. [6; 13; 16]), вона відбулася на річці Синюха, лівій притоці Південного Бугу, поблизу замку Сині Води (тепер смт. Торговиця Ново-Архангельського району Кіровоградської обл.) між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича та ордами монголо-татарських правителів.

За іншою (В. Антонович, М. Дорош, В. Тимошенко та ін.), ця битва відбулася на Поділлі на р. Снивода (Сниводь), що плине значно далі на північ, на прикордонні Волині, Київщини і Поділля в урочищі Лозна – Воронівці – Уланів поблизу сучасного м. Хмільник на Вінниччині [7; 13, с. 14; 15], де залишилися старовинні могили – поховання, які мають назви “Руська”, “Литовська” і “Татарська” [7].

Але ж трохи вище за течією – приблизно за кілометрів 50-60 від гирла Синюхи – у Південний Буг впадає невеличка річка Синиця, яка починається під Уманню у селі Синиця (!). А чи вона не може бути третьою “Синьою Водою”?

На нашу думку, визначення точного місця битви, або хоча б району її проведення – це питання часу. Головне, що ця вікопомна битва відбулася й мала в подальшому величезне геополітичне та історичне значення, визначивши подальший напрямок розвитку тогочасного суспільства на теренах сучасної України.

На підставі джерел і матеріалів можна дійти висновку, що великий князь литовський Ольгерд застосував у цій битві нові на той час елементи тактики.

Досить докладно описує Синьоводську битву Мацей Стрийковський у своїй хроніці (переклад Ф. Шабульдо): “Ольгерд, уклавши на два роки угоду про мир з пруськими і ліфляндськими хрестоносцями, виправився у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини новгородського князя Коріата, княжичі Олександр, Костянтин, Юрій та Федір. І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер. Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами. Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А Литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів[2; 4]”. Історик Олексій Брайченко зазначив, що зазначені в описі дії військ Ольгерда й татарських князів відповідають рівню воєнного мистецтва тієї доби [13, с. 37].

З вищенаведеного випливає, що Синьоводська битва у своєму перебігу мала два етапи.

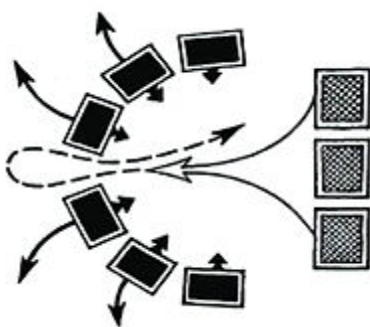

Рис. 1. Перший етап битви на Синій Воді

Примітка: литовсько-руські війська подані затушованим зображенням, татарські - заштрихованим

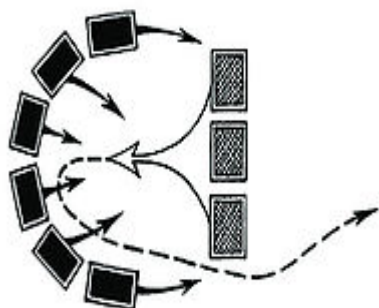

Рис. 2. Другий етап битви

Отже, литовський князь застосував досить нову тактику для боротьби з кіннотою татар: литовсько-руське військо вишикувалося не в лінію або кілька ліній, як зазвичай, а півколом, коли кожен з полків прикривав того, що стояв перед ним. У результаті татарам не вдалося завдати відчутних втрат війську Ольгерда стрілами, а також здійснити маневр охоплення.

У підсумку війська князя Ольгерда ще тривалий час переслідували противника, який рятувався втечею, і остаточно розбили його.

Таким чином, під час Синьоводської битви 1362 р. спільними зусиллями литовців, українців (більшістю полків командували київські, переяславські і путивльські князі, що становило основну частину військ Ольгерда) та білорусів було завдано нищівної поразки потужному золотоординському війську. Ця битва мала велике значення для розвитку воєнного мистецтва. Вона стала місцем застосування новітньої тактики дій сил у бойовому зіткненні тих часів на українських землях. По-перше, князь Ольгерд використав нове розташування литовсько-руського війська, що у підсумку суттєво поліпшило маневрування силами на полі бою, а також прикриття полками флангів і тилу, що убезпечило від проведення татарами маневру охоплення й позбавило їх можливості оточити військо князя. По-друге, це дало можливість вести перехресну стрільбу з флангів русько-литовським лучникам, що значно підвищило її ефективність і позбавило противника можливості маневру та змішало його бойові порядки, що, у свою чергу, дозволило майже повністю оточити його і розбити.

Визволена спільними зусиллями Русь-Україна об'єдналася з Литвою в одній державі на досить рівних засадах. Самі литовці називали цю державу Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським, що найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави. У складі

цього державного утворення було відновлено адміністративно-територіальний устрій, типовий для його попередниці Київської Русі [5, с. 92].

Загалом, перемога литовсько-руського війська в Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди й поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга. Унаслідок переможної битви на Синій Воді до Литовської держави остаточно відійшли Київщина та Поділля. Витіснення татарських ханів сприяло поступовому приєднанню до складу Литовської держави, починаючи з 1362 р. земель Київщини, Переяславщини та Поділля далі на південь регіон Причорномор'я до нижньої течії Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Відбулося закріплення нових земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської під владою литовських князів. За межами союзницької держави опинилися тільки окремі регіони – Галичина в складі Польщі, Північна Буковина – Молдавського князівства, Закарпаття – Угорщини. Крим перетворився на окремий татарський улус, який щодалі більше віддалявся від Золотої Орди [5, с. 93].

За своїм значенням битва на Синіх Водах не поступається ні Бувінській битві 1214 р., яка вважається символом народження єдиної Франції і французької нації, ні так званій битві “золотих шпор” біля Куртре (1302 р.) – символу фламандської нації [10]. Відтак, у 1362 р. на Поділлі відбулось одне з найбільших бойовищ середньовіччя. Дещо пізніше трохи далі на схід відбулася так звана битва на Білобережжі [1].

У політичному аспекті битва на Синіх Водах стала вище, ніж битва на Куликовому полі 1380 р. адже Великий князь московський Дмитрій Іванович за розпорядженням правителя Золотої Орди хана Тохтамиша пішов на Куликове поле для того, щоб привести до покори темника Мамай, який незаконно взяв собі право призначати на трон верховного хана Золотої Орди угодних йому претендентів. За це він і був покараний вірнопідданим хану князем Дмитрієм. Проте, надалі це не врятувало Москву в 1382 р. від облоги та спалення військами Тохтамиша. Ще ціле століття (до 1480 р.) землі Великого князівства Московського перебували під владою Золотої Орди. Литовці ж витіснили ординців за межі приєднаних українських земель безповоротно [2]. І хоча золотоординські хани ще здійснювали набіги на українські землі, і деколи доводилося виплачувати їм данину, проте політичну владу на цих територіях вони втратили.

Звичайно, ця перемога мала й інші, не менш важливі, наслідки. Так, успішна експансія Литви на південь, розпочата перемогою на Синіх Водах, відіграла вирішальну роль у подальшій історії України та Східної Європи в цілому, оскільки з нею пов'язане поширення землеробства в степу, осідання на землю (та українізація) кочовиків, повстання українського козацтва, утворення Кримського ханату. У цілому, перемога Ольгерда на Синіх Водах 1362 р. була лише початком подальшого просування Великого князівства Литовського на південні землі й виходу до Чорномор'я [13, с. 147]. Ця дата стала по суті поворотною в історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багацький Л. Зустрічі цивілізацій. Північне Причорномор'є // Електронний ресурс: <http://www.vechirka.ua/for.net/history/bxxcen/3008142304.php>.
2. Битва на Синіх Водах // Електронний ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%96%D1%85_%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%85.
3. Битва на Синіх Водах // Електронний ресурс: <http://bwb650.org/index.php/historical-information/36-historical-information/650-battle-of-blue-waters.html>.

4. Битва на Синих Водах (1362) // Електронний ресурс: <http://www.belskarb.by/forum/viewtopic.php?f=48&t=1469>.
5. Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993.
7. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця: Вид. О. Власюк, 2009.
8. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва ХІІІ – серединиХVІст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996. – 272 с.
9. Історія українського війська. Т.І. / Упорядкування Б. З. Якимовича. – 5-е вид., змін. і доп. – К.: Варта, 1994. – 384 с.
10. Круглий стіл з приводу підготовки відзначення 650-річчя битви на Синіх водах (НПУ ім. Драгоманова) // Електронний ресурс: http://www.iio.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=394%3Akругlij-stil-z-privodu-pidgotovki-vidznachennja-650richchja-bitvi-na-sinih-vodah&catid=2&Itemid=36&lang=uk.
11. Мыц В.Л. Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 106 – 111.
12. Панченко В. Битва на Синіх Водах: початок кінця Золотої Орди? // День. – 1998. – 6 листопада.
13. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / Ф.М. Шабульдо (наук. ред.), О.Д. Брайченко (упоряд.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 172 с.
14. Сокаль І. Битва на Синіх Водах: велика “шахівниця” князя Ольгерда // Військо України. – 2009. – № 4.
15. Тимошенко В. Битва на Синей Воде // Електронний ресурс: http://novokozachin.at.ua/publ/bitva_na_sinej_vode/1-1-0-431. Хроника Быховца. – М., 1966. // Електронний ресурс: http://krotov.info/acts/14/3/byhov_01.html.
16. Козир І. Синьоводська битва 1362 року у світлі археологічних джерел // Науковий збірник “Воєнна історія Північного Причорномор’я та Таврії” (м. Севастополь, 6 – 7 жовтня 2011 р.). – С. 54 – 59.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Печенюк Ігор Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії кафедри воєнної історії Національного університету оборони України, полковник запасу, старший науковий співробітник.

Наукові інтереси: історія та археологія Русі, давньоруська зброярська справа.

Соколюк Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри Військово-Морських Сил Національного університету оборони України, капітан 1 рангу запасу, член Національної спілки журналістів України.

Наукові інтереси: воєнна історія України.

УДК 94 (477.65) “1362”

К ВОПРОСУ О МЕТОДИКЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ЗАВЯЗКИ, ВЕДЕНИЯ И ИСХОДА СИНЕВОДСКОЙ БИТВЫ

Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ (Киев)

Стаття присвячена поетапній реконструкції подій на Синій воді 1362 року, заснованій на історичних фактах та теорії військової історії.

Ключові слова: Синьоводська битва, джерела, експериментальна реконструкція, методика, теорія.

Статья посвящена возможной поэтапной реконструкции событий на Синей воде 1362 года, основанной на исторических фактах и теории военной истории.

Ключевые слова: Синеvodская битва, источники, экспериментальная реконструкция, методика, теория.

The article is devoted the possible reconstruction of the events staged at the Sinyaya Voda in 1362, based historical facts and theories of military history.

Key words: Sinevodskaya battle, the sources, an experimental reconstruction, technique, theory.

За последние годы накоплен обширный материал по Синеvodской битве. Какие-то ее аспекты изучены лучше, какие-то хуже, но в целом имеющаяся информация позволяет перейти к реконструкции этапов этой битвы.

Методы экспериментальной реконструкции, хотя и не являются новыми, но в практике историками, в т.ч. военными и археологами, используются нешироко. В основном их применяют археологи для реконструкции исторического вооружения или элементов фортификации (Ю.С. Худяков, Д. Баяр, 1992; В.В. Горбунов, 1995; Г.В. Кубарев, 2002; М.В. Горелик, 1993; А.И. Соловьев, 2004 и др.). На сегодня имеется солидная база, специально посвященная различным реконструкциям (А.М. Савин, А.И. Семенов, 1990; С.П. Нестеров, И.Ю. Слюсаренко, 1993; В.В. Горбунов, 2005; Н.П. Матвеева, Т.М. Потемкина, 2004 и др.). Действительно, реконструкция предметов материальной культуры прошлого является важным инструментом для адекватного восприятия и интерпретации древних вещей.

В данном же случае нужно реконструировать не материальный объект, а событие – битву. Собственно, сам термин “реконструкция” обозначает воссоздание первоначального облика какого-либо объекта, явления или процесса по сохранившимся частям различных памятников (Красовский В.П., 1975, с. 615 – 616; Клейн Л.С., 1992, с. 89 – 94).

Понятно, что любая реконструкция должна проводиться на научной основе, т.е. снабжаться системой доказательств. Однако это, конечно же, полностью не исключает присущего ей гипотетического характера.

Для успешного осуществления процедуры реконструкции, конечно, необходимо привлечение максимального числа разнообразных известных источников: вещественных, изобразительных, письменных. Понятно, что степень их информативности неодинакова. Поэтому основными в данном случае являются письменные источники при кажущейся недостаточности других. Но ведь они не обязательно должны напрямую иметь отношение к этой битве. Вооружение “литвинов”, “русинов” и золотоордынцев, элементы их боевых порядков, динамика ведения других боев, родовой состав воинских контингентов, преобладание отдельных видов вооружения с их влиянием на вычленение, например, подразделений “родов оружия” и многое другое – это

все то, что могут прояснить именно вещественные и изобразительные источники того времени вообще, предшествующего древнерусскому времени, а конкретно периоду кочевничества.

Этапами такой, экспериментальной, реконструкции битвы могут быть:

1. Описательная реконструкция. Ее возможности далеко не исчерпаны. До сих пор отсутствует подробное, детальное описание всех этапов битвы. Казалось бы, в источниках, в частности у М. Стрыйковского, написано все, что известно о ходе битвы. Но это далеко не так. Подобных описаний аналогичных битв и боев “русы – кочевники” более, чем достаточно. Нужно поставить вопрос: что из них применимо к Синим водам? Метод аналогий еще никто не отменил.

Описание битвы М. Стрыйковским просто требует детального разбора и толкования. И не нужно стесняться ставить перед собой самые различные вопросы. Именно ответы на них и помогут грамотно описать этапы битвы. Такими вопросами, например, по М. Стрыйковскому могут быть:

– В поход Ольгерд и татары шли откуда (район, пункты, города), как (пеше, конно, комбинированным способом, по рекам), сколько времени (элементы маршрута передвижения от исходного пункта до конечного), сколько километров, где были пункты сбора войск, места дневок, ночевок?

– Что вообще представляли собой воинские контингенты “русинов” и татар: состав, вооружение, снаряжение, численность, управление (командование), организация, деление на роды войск и оружия и пр.

У Стрыйковского у золотоордынцев – одна “большая орда”, правда с тремя князьками и поделенная на 3 отряда. Численность одной орды известна еще от С.А. Плетневой. Мобилизационные возможности и “кочевников” и “русинов” тоже. “Под ружье” они могли поставить соответственно $\frac{1}{4}$ и от $\frac{1}{5}$ до половины и более своего населения. Путем несложных расчетов можно выйти и на вопрос численности, не забывая оценить жизненную необходимость мероприятий – наступление, захват или оборона, выживание для разных сторон. Цель со стороны “русинов” – утереть нос исследователям поля Куликова, понятно, сюда не вписывается.

Стоит, вероятно, сказать, что вопрос о численности вообще – это вопрос опять же **реконструкции военной мощи** сторон, первый этап ее реконструкции – определение количественных сторон военного потенциала. Второй (технологический) – реконструкция (определение) эффективности и степени совершенства вооружения; третий (организационный) – слаженность, дисциплина, обученность и моральный дух войск, а также эффективность командования и управления; четвертый этап (общественный) – определение способности и желания общества эффективно применять военную силу. Прекрасный, на мой взгляд, пример подобной, подчеркиваю, научной, реконструкции численности и всего военного потенциала Крымского ханства имеется в работе В.В. Пенского (Пенской В.В., 2010, с. 56 – 66).

Не нужно забывать, что у разных исследователей одна большая орда Стрыйковского трансформируется просто в три орды. Численность тогда разная, все разное.

Зная численность орды, можно выйти на максимальную численность ее войска при тотальной мобилизации (все мужское население от 15 до 70 лет). каждые 7 чел., выставляли одного воина и 2 лошади (Крадин, 2002, с. 71 – 72; Плетнева, 1990, с. 79, 114). Можно выйти и на число строевых лошадей (“боевых” коней). У каждого татарского воина их было 3 – 4. В бою человек сидел на одной лошади, а остальные были сзади, под охраной определенного числа коневодов (1 чел. на приблизительно 10 лошадях). Кстати, именно эти

лошади входили обычно в число трофеев победителей. Вместе с заводными лошадьми был и обоз. Это 1 телега на 5 чел. (Пенской В.В., 2010, с. 62).

Далее – что означает у Стрыйковского “быстрое маневрирование” “русов” и “танцы полукругом” ордынцев. Со вторым понятно, но не всем. Можно предположить, что второе – это хорошо известная (по М.Г. Горелику в т.ч.) “карусель”, “хоровод” кочевников, целью которого было не сделать “дырочку” в боевом построении противника из 2-3-х человек (по Б. Черкасу), а вывести его из равновесия, расстроить его строй. Одним словом это называется завязка боя. Ее цель – определить место главного удара (если он планируется), в чем, зная тактику кочевников, есть сомнения. Лобовые удары – не из арсенала тактических средств ордынцев, даже при их 5-кратном превосходстве.

Известно, что татарские военачальники, если уж и решались на сражение, то в основном тогда, когда перевес был на их стороне (без данных хорошо поставленной разведки они вообще не принимали решения на бой) и есть высокие шансы на победу (если же противник вынуждал татар принять бой). Но и в этих случаях они стремились действовать так, чтобы с наибольшей эффективностью использовать свои главные козыри – скорость, маневр и массированную стрельбу из луков (но не непрерывную: всего 30 стрел в колчане). По словам Герберштейна, “Они очень смело вступают в битву с врагом издали, – это, однако ж, бывает непродолжительно: они обращаются в притворное бегство и, улучая удобную минуту, пускают стрелы назад в преследующих неприятелей, потом, внезапно повернув коней, снова делают нападение на рассыпанные ряды врагов. Когда им доводится сражаться в открытом поле и неприятель находится на расстоянии полета копья, они вступают в битву не стройными рядами, а кружатся около неприятельского войска, обхватывая его со всех сторон, чтобы вернее и свободнее метать в него копья. Они наступают и удаляются в удивительном порядке... Этот род сражения по своему сходству с танцами называется у них пляской...” (Герберштейн, 2002, с. 251 – 258). Вот еще один тактический прием в дополнение к “хороводу”, “карусели” – “танец”, “пляска”.

Встает новый вопрос – какими основными тактическими приемами пользовались в это время противостоящие стороны? Битву нужно рассматривать в контексте других боев (битв) золотоордынцев, в первую очередь в 1350 – 1370 гг. Здесь уместно будет поставить вопрос, могли ли стороны использовать резервы – засады (считается, что только гениальный полководец мог в это время выделять резервы, но ведь у кочевников он был всегда, во все времена, только с непонятным для многих названием – “засада”), притворные отходы – заманивания, обходы с флангов и т.д.

Г. де Боплан хорошо подметил, что в войне с татарами побеждал более хитрый, а не более сильный, а соревноваться в хитрости и умении вести войну с татарами было трудно (Боплан, 2004, с. 249). Не стоит забывать и о том, что противостояние татар с русами и литвой носило еще и религиозный характер. В исходе же битвы, судя по источникам, сомневаться не приходится. Как отмечал известный военный теоретик и историк Н.П. Михневич: “... войны однокультурных народов всегда более или менее нерешительны; войны разнокультурных – всегда роковые...” (Михневич, 1911, с. 38).

Другими вопросами из Стрыйковского могут быть:

- Что такое построение “6-и выгнутых” (не вогнутых!) отрядов?
- Что означает стремление татар “окружить в обычных столкновениях (сутьчихах)”? Кого? Часть? Всех “русинов”?
- Что такое “правильное построение” по-литовски?
- Что значит “с самострелами со стрелами наскочить с боков”? На все войско, на фланги отдельных отрядов?

Много значит упоминание Стрыйковского о том, что основной удар был совершен “русинами” с длинными копьями. Поневоле возникает ассоциация с таранным ударом.

“Поля и реки” на месте боя, Стрыйковского тоже, вероятно нельзя игнорировать. Не поле и река, а поля и реки.

Важно уяснить, что при описании битвы эти вопросы должны иметь отношение именно к битве, как таковой, а не быть просто размышлизмами. Что мы знаем и чего не знаем для описания битвы вообще? Можно посмотреть в военных энциклопедиях, что это за круг вопросов. Для составления этих вопросов нужно привлекать не тех, кто может задать столько вопросов, что 1000 умных не ответит, а людей компетентных в военной истории, знающих, чем драка отличается от боя, битва от сражения и т.п.

Каждый вопрос должен быть четко и грамотно сформулирован. Круг таких вопросов обобщается, сужается по-возможности и структурируется, в т.ч. по принципу – важный, второстепенный, другой (вспомогательный). Вопросы эти ставятся перед людьми, способными дать на них вразумительные ответы. А после их получения следует собственно описание битвы, ее описательная реконструкция уже без гипотез и допусков, отсеянных в процессе работы.

Разумеется, что к описательной реконструкции этой битвы нужно привлекать людей, имеющих базовое историческое и военное образование, занимающихся подобной проблематикой. Пока множество попыток описания грешит дремучей некомпетентностью, непониманием азов тактики, истории, археологии. Трудно ожидать достоверных результатов в вопросах военной организации, численности войска, тактики боевых действий, вооружения от любителей древностей, местных краеведов, журналистов, не в обиду им сказано. Какой уровень подготовки исследователя – такой и уровень реставрации.

Нужно абстрагироваться от ущебного принципа “поиска предков – родственников”, деления противостоящих сторон на “наши – ваши”. Ведь и среди исследователей битвы могут встретиться люди с фамилией Мамай, а не только Голопупенко или Чеснюлявичюс, например.

2. Графическая конструкция – является вторым этапом экспериментальной реконструкции битвы. Она станет наглядным элементом информации о боевом составе, боевом построении, составе и элементах боевого порядка, вооружении и тактике сторон. В демонстрационном плане она может использоваться самостоятельно, но в аналитическом отношении составляет равноценную пару с текстом. Основывается она на выводах и итогах описательной реконструкции, не стоит заниматься графической реконструкцией раньше описательной, переделывать придется.

Графическая реконструкция может включать в себя 3 основных элемента – схемы, рисунки-схемы и художественные рисунки. Все они представляют интерес, но наиболее насыщенной в информационном плане является схема.

Рисунки-схемы представляют собой изображения, близкие к чертежу. Просто рисунки хорошо передают детали, не затененные фактурой. Они могут выполняться в масштабе и снабжаться разрезами. Художественные рисунки обладают уже эстетикой и “живостью” восприятия.

Комплекс вооружения конкретных воинов, их воинский костюм, технику боевого применения отдельных видов вооружения и даже тактические элементы и приемы можно изобразить как раз на рисунках-схемах или художественных рисунках. Примеров подобных реконструкций сегодня множество и в литературе, и в интернете. Некоторые из них не отвечают требованиям, демонстрируя батальные сцены, в результате чего возникает перегруженность рисунка-схемы или художественного рисунка.

Перегруженність таких видів графічної реконструкції частіше вредить, ніж сприяє досягненню їх головної мети – наочно зобразити етапи битви.

Для складання схеми битви потрібно спочатку подивитися в літературі, бажано військово-історичній, як вона складається, які елементи включає, що подається в так званій “легенді” – короткому усному викладі подій або в справочному матеріалі про чисельність, озброєння і т.д. В підручниках тактики різного рівня, справочній літературі (книжки “Карта командира”, “Робоча карта командира” і т. п.), коментаріях до атласів карт і схем по військовій історії (Л.Г. Бескровного, наприклад, 1947 г.), академічному “Атласі офіцера” і додатках до нього з комплектами різних справочних таблиць і вказувачів географічних названь не підготовлений до цієї роботи дослідник знайде дуже багато нового для себе і навіть несподіваного, а під час і цікавого. Наприклад, він з дивинням виявить, що для позначення різних елементів бойового порядку (групування сил і засобів, розгорнутої для ведення бою) мають свої тактичні позначення (причому для різних історичних періодів різні), розроблені військовими людьми ще за 2 – 3 століття до народження дослідника. Він дізнається, що частини війська не обов’язково позначати заштрихованими або чистими квадратами зі стрілками, що, виявляється, і піхоту, і кінноту, і відділи лучників, арбалетчиків, копійщиків і т.д. можна зобразити спеціально розробленими (для зручності і розуміння всіма) знаками. В кінці-кінців він зрозуміє, що для того, щоб щось зобразити графічно, потрібно чітко представляти, що це таке (бойовий порядок, наприклад), з яких частин, елементів він складається, як позначається на схемах в стабільному положенні і як в динаміці.

Якщо ж його огорчить наявний у нього рівень знань і навичок подібної реконструкції, можна звернутися за допомогою до будь-якого офіцера – командира, бажано общевойськового, а краще оператору – офіцеру оперативного відділення, відділу або управління штабу відповідного рівня, який всю життя тим і займається, що “рисує карти”, виконує подібну роботу на професійному рівні.

Вовірно зрозуміло, що для занять графічною реконструкцією потрібні спеціальні здібності, одних знань мало. Як мінімум – це так звані в армії “штабна культура” – вміння малювати, чертити, писати, оформляти документи відповідно до пред’являваних до них вимог. Не кожному людині це під силу.

Навіть “схеми” битв в відомій, чудово виданій книжці пошанованого Н.Ф. Котляра про військову справу Давньої Русі, співробітника не менше пошанованого інституту історії НАНУ під час нагадують не графічну реконструкцію, а малюнки для заставок до мультимедіа (так гарячо любимою нашої наукової в т.ч. молодіжню і не тільки нашої), в чому-то перекликаючись з художніми заставками його іншої книжки для дітей “Полководці Давньої Русі”, до того ж носящими явно виражений “західно-український стиль” графічного зображення, але зробленими “за всю Україну – Русь”.

Ілюстрування всіх цих питань при складанні графічної реконструкції схеми Синеводської битви привело до появи декількох, буквально 2 – 3-х схем за все велике час її дослідження. Поки що з розряду “доморощенності” вони не виростили. В кожній з них присутні і недоработки, і помилки, і навіть “ляпи”, не говорячи вже про ступінь завершеності цієї графічної реконструкції.

Само составление схемы битвы еще не является окончательным завершением графической реконструкции. Потом эту полученную условную (экспериментальную) схему нужно наложить на схему предлагаемой местности. Именно схему, а не панораму, топосъемку, карту, аэрокосмический снимок и т. д. Получится более или менее достоверная графическая реконструкция битвы, с ее этапами: завязка, ход и исход – преследование и уничтожение отходящего противника.

Понятно, что эта реконструкция не может быть ни единственной, ни окончательной. Для того она и создается, чтобы с получением новых знаний дополняться и совершенствоваться, выходя на новый уровень понимания изображенного на ней события.

3. Моделирование битвы – третий этап экспериментальной реконструкции. Это – высшая ступень реконструкции. Изготовление реальной модели битвы в различном виде (компьютерном, мультимедийном, на ящике с песком, на местности и др.) помимо приобретения определенных навыков, позволяет выяснить многие вопросы, например, особенности и динамику взаимодействия отдельных частей реконструкции как системы и др. При проведении серии экспериментов с моделью определяются ее возможности и функциональные качества, правильность других видов реконструкции.

Другими словами, с помощью моделирования проверяются другие виды реконструкции. Удачными примерами работы по такой реконструкции могут служить, например, фильмы В. Загорулько по военно-исторической тематике, работы группы киевских исследователей по компьютерному моделированию Корсунь-Шевченковской битвы и др. А ведь битвы Второй мировой войны и битвы XIV в. далеко не равнозначны по сложности реконструкции.

В целом же методика реконструкции Синеводской битвы должна основываться на комплексном подходе, заключающемся в сопоставлении всех имеющихся источников, при определяющем значении тех, в которых уже содержатся элементы ее реконструкции, а также привлечении к этой работе подготовленных людей, способных решать поставленные перед ними серьезные научные задачи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Атлас офицера. – М.: Генеральный штаб ВС СССР, 1984. – 396 с.
2. Бережинский В.Г. Методология военно-исторического исследования. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, 2001. – 33 с.
3. Бережинский В.Г. Структура и уровни военно-исторического исследования. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, 2002. – 40 с.
4. Бескровный Л.Г. Атлас карт и схем по русской военной истории. – М.: Военное издательство Народного комиссариата Вооруженных Сил Союза ССР, 1946. – 192 с.
5. Боплан Г.Л. де. Описание Украины. – М.: Древлехранилище, 2004.
6. Герберштейн С. Записки о московитских делах // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев. – Смоленск: Русичи, 2003.
7. Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III – XIV вв.: В 2 ч. – Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2003. – Т. 1. – 174 с.; Т. 2. – 232 с.
8. Горелик М.В. Степной бой (Из истории военного дела татаро-монголов) // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск: ИИФФ СО АН СССР, 1990. – С. 155 – 160.
9. Горелик М.В. Армии монголо-татар X – XIV веков: Военное искусство, снаряжение, оружие. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с.
10. Крадин Н.Н. Империя хунну. – М.: Логос, 2002.
11. Михневич Н.П. Стратегия. – СПб., 1911. – Кн. 1.

12. Пенской В.В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // Восток (Oriens). – 2010. – № 2. – С. 56 – 66.
13. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990.
14. Помбрик И.Д., Шевченко Н.А. Карта офицера. – М.: Воениздат, 1985. – 176 с.
15. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград: Учитель, 2006.

ІНФОРМАЦІЯ ОБ АВТОРЕ

Бережинский Владимир Григорьевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, заместитель председателя правления Украинского института военной истории.

Научные интересы: военная история Украины.

УДК 902 (477.41) “13”

ПІВДЕННІ КИЇВСЬКІ ПЕРЕДМІСТЯ В ЕПОХУ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

(на прикладі селища Ходосівка-Рославське)

Ігор ГОТУН, Мар'яна ГУНЬ, Андрій СУХОНОС (Київ)

У дослідженні на прикладі археологічних матеріалів з селища Ходосівка-Рославське проаналізовано наслідки історії південних київських території середини XIV ст.

Ключові слова: битва на Синіх Водах, Київ, Велике князівство Литовське, археологія, соціально-економічні процеси.

В исследовании на примере археологических материалов из поселка Ходосовка-Рославское проанализированы последствия истории южных киевских территории середины XIV в.

Ключевые слова: битва на Синих Водах, Киев, Великое княжество Литовское, археология, социально-экономические процессы.

In the research on the example of archaeological materials from the village Hodosivka-Roslavske the effects of the history of the southern territory of Kiev mid XIV century are analyzed.

Key words: Battle of Suni Vodu, Kyiv, Grand Duchy of Lithuania, archeology, socio-economic processes.

Значення битви на Синіх Водах, у результаті якої Київщина й Поділля увійшли до складу Литовської держави, непересічне. Новітні дослідження констатують, що ця подія відіграла значно більшу роль, порівняно з пізнішою битвою на Куликовому полі. Але надзвичайно важливі політичні наслідки перемоги відтісняють на другий план те, що золотоординським силам нищівна поразка була завдана литовсько-руським військом зі значною кількістю жителів сучасних українських і білоруських земель у його складі. А можливість протистояти такому грізному супернику, як орди монголо-татарських правителів, була зумовлена, передусім, рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Цей рівень за браком письмових джерел можна охарактеризувати за допомогою аналізу археологічних матеріалів, що активно накопичуються. Таке дослідження дозволить певною мірою підійти до реалізації сформульованого свого часу підходу “відтворення історичного процесу в усій його повноті і різноманітті немислиме без урахування основних закономірностей розвитку суспільства, найважливішою з яких є функціональний зв’язок між матеріальною культурою, матеріальними умовами життя і соціально-економічними структурами” [43, с. 5], який не втратив актуальності й сьогодні.

Своєрідний вакуум у студіях з археології другої половини XIII – XIV ст. відзначавсь у багатьох публікаціях, при чому це стосується як українських земель, особливості розвитку яких після Батієвої навали практично не досліджувалися [19, с. 3], і Русі загалом. Щодо останньої неодноразово наголошувалось на труднощах для сучасної археології, у датуванні багатьох культурних явищ другої половини XII – першої половини XIV ст. [29, с. 5]. Це передусім зумовлено руйнаціями, завданими в результаті монгольської навали. З одного боку воно було масштабною одноразовою подією, з іншого – тривалою і з негативними наслідками. Проте міста, як підкреслювали фахівці, продовжували існувати як великі центри [20, с. 61, 63; 45, с. 14]. Теорія російських дослідників другої половини XIX ст. М.П. Погодіна та О.І. Соболевського про ніби повне запустіння Середнього Подніпров'я після навали Батія і заселення регіону вихідцями із Заходу загальновідома. Її антинауковість доведена М.О. Максимовичем, А.Ю. Кримським, М.С. Грушевським, М.Ю. Брайчевським та ін. У той же час підкреслювалось загальне хибне уявлення про відсутність нашарувань XIV – XIV ст. навіть у Києві, яке з'явилося у публікаціях численних комплексів 1240 р. і підтримувалось авторитетом їх дослідника М.К. Каргера, а аткож про невизначеність критеріїв виділення хронологічних індикаторів II половини XIII – XIV ст., через які: навіть кераміка не вирізнялась з-поміж давньоруського матеріалу. Та і загалом про матеріальну культуру другої половини XIII – XIV ст. знали мало, оскільки неофіційно період вважався постархеологічним, а у зв'язку з національним питанням в Україні розробки проблематики даної епохи були невігідними з наукової точки зору і небезпечними з політичної [20, с. 60]. І хоч недостатня увага до часів після нашестя Батія підкреслювалась ще в 50-х роках минулого століття [7, с. 71], а на необхідності їх вивчення акцентувалось у 70-х [17, с. 76 – 82; 49, с. 31], навіть у фундаментальних працях період висвітлювався лише стосовно Причорномор'я і Криму [2; 3]. Низка питань вказаної епохи залишається недостатньо розробленою і зараз. Присвячені монгольсько-литовській добі книги – скоріше виняток [4; 5; 19 та ін.], статті чи порівняно нечисленні, публікації матеріалів не висвітлюють всіх аспектів соціально-економічного та культурного розвитку. Не дивно, що і в наші дні вивчення східнослов'янської культури в середні віки та ранній новий час визначене як один із пріоритетних напрямів досліджень [39].

Зміни у соціально-економічному житті внаслідок нашестя Батія добре простежуються на матеріалах сільських поселень Середнього Подніпров'я. Так, досить детально вивчений мікрорегіон – межиріччя Дніпра і пониззя Десни – дозволив відзначити 126 поселень, які існували у XII – на початку XIII ст., причому 26 із них виникли саме в зазначений період. Поодинокі матеріали другої половини XIII – XIV ст. простежені лише на 5 з них (у різних джерелах авторами наводяться різні цифри, ймовірно, відповідно до етапів досліджень, але тенденція залишається сталою). У той же час, 16 датованих останнім хронологічним відрізком (причому – малодворних) селищ виявлено у зовсім інших топографічних умовах: віддалік доріг, у глухих місцях, здебільшого на підвищеннях біля боліт та у заплавах річок. Поселенська структура XVI – XVIII ст., як правило, продовжувала існувати на цих же місцях із незначними змінами до сьогодення, тому пам'ятки XIII – XIV ст. перекриті сучасною забудовою [47, с. 106; 48, с. 114, 115]. Правильність останнього спостереження не лише для чернігівського регіону (чим пояснюється простежена на сьогодні відносно менша кількість сільських поселень післямонгольських часів) підкреслювалась О.П. Моцею, який ілюстрував це явище ситуацією у Софіївській Борщагівці, де на р. Нивка

зафіксовано і частково досліджено поселення XII – XIII ст. з горілим шаром на одному березі й відкрите поселення XIII – XIV ст. без слідів пожежі на іншому [31, с. 96, 97]. На останньому зафіксовано свідчення інтенсивного життя упродовж короткого історичного періоду [11, с. 77 – 80]. Варто відзначити, що і в інших регіонах старожитності XIII – XIV ст. кількісно значно поступаються давньоруським. Так, за спостереженнями Ю.М. Ситого, у Чернігівському Задесенні в X ст. з'явилося 13 поселень – 22 % від усіх, що існували у XIII ст., у XI ст. – 25 (або 42 %), у XII – XIII ст. – ще 21 (або 36 %) і лише на трьох селищах трапляється кераміка другої половини XIII – XIV ст. [42, с. 94].

У ході розробки підходів до вивчення середньовічної поселенської структури та її розвитку за монгольсько-литовської доби, В. Й. Довженок пропонував виділяти з числа давньоруських пунктів 1) повністю зруйновані нападом орд Батия; 2) такі, що скоро відновились чи виникли поруч з попереднім місцем розташування; 3) уцілілі у ході навали [17, с. 76 – 82]. Контекст даної публікації передбачає розгляд двох останніх категорій, а конкретика щодо певних пунктів дозволяє констатувати наявність навколо Києва як перших, так і других.

Уже згадувалась пам'ятка в Софіївській Борщагівці, де навпроти давньоруського селища виникає поселення другої половини XIII – XIV ст. Зв'язки з матеріальною культурою Русі підтверджують замки, вироби з овруцького шиферу, а керамічний комплекс відноситься до монгольсько-литовського періоду, указаним часом датуються і деякі з речей. Подібна картина спостерігається й на інших, більш віддалених від Києва, пунктах. Зокрема, поселення другої половини XIII – початку XV ст. в Комарівці було розташоване там, де й селище доби Київської Русі, але займало значно меншу площу. У процесі його досліджень зібрано численний керамічний матеріал, сільськогосподарський та побутовий інвентар. Біля вивчених жител – наземних чи слабкозаглиблених, деяких – на підклітах, знайдено і побутово-господарські приміщення і ями, чорнометалургійні споруди, ямами для випалювання вугілля [5, с. 38 – 45]. Значно менше порівняно з давньоруськими виявлено знахідок другої половини XIII – XIV ст. і на 3-гектарному поселенні біля с. Томашівка [6, с. 151 – 154]. На багатошаровій пам'ятці біля с. Озаричі давньоруські матеріали залягають на площі близько 1 га, знахідки другої половини XIII – XV ст. – на площі біля 0,3 га. Житла тут також наземні, деякі – на підклітах, біля них фіксувались господарські споруди, одна з них – із глинником. Речовий інвентар репрезентований предметами озброєння, сільськогосподарськими, дерево- і металообробними інструментами, знаряддями рибальства, предметами побуту. Керамічний комплекс, крім місцевих форм, включав фрагменти візантійських амфор [5, с. 56, 63 – 80]. Співіснування матеріалів давньоруської та монгольсько-литовської доби простежене і при розкопках в Обухові [21, с. 184 – 192; 22, с. 150 – 153], Григорівці – ур. “Попове поле” і “Дякове поле” та Бучаку – ур. “Під Понятовським” і “Рожана криниця” [34, с. 113 – 115; 139 – 142, 148 – 151; 35, с. 58, 161 – 169], Монастирку [9, с. 10, 11], Малополовецькому [1, с. 95, 98, 99; 12, с. 19 – 21; 28, с. 273, 274]. Тобто, наявні археологічні матеріали дозволяють констатувати продовження досить напруженого ритму життя і господарської діяльності.

Повертаючись до ближчих Київських передмість, варто звернути увагу на те щодані щодо наявності в регіоні матеріалів того чи іншого періоду залежать від ступеню вивченості території. Так, роботи в Гатному дозволили зафіксувати матеріали як давньоруського, так і монгольсько-литовського періоду у межах однієї ділянки багатошарового поселення, причому таких пунктів налічується два [14, с. 83; 27, с. 254 – 256]. Аналогічна ситуація

відзначена після проведення розвідок у селищі Крюківка [33, с. 7, 37, рис. 2], поселенні Лісники-Ферма [36, с. 94], Іванковичі-Маєток [15, с. 37]. У Мархалівці кераміка середини – другої половини XIII ст. зібрана у місцях, де наявність давньоруських матеріалів не простежена [33, с. 21, 48, рис. 14].

Кілька відкритих поселень з поєднанням матеріалів давньоруської та монгольсько-литовської доби відомо і в складі Ходосівського археологічного комплексу, розташованого в південних Київських передмістях. Це – багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками [36, с. 198 – 200 та ін.], Ходосівкою-Рядківщиною [13, с. 49, 50], Ходосівкою – Москалевою долиною [33, с. 26, 27, 52, рис. 18], Ходосівкою-Рославським [16, с. 100 – 108]. На останній із перерахованих пам'яток, відкритій у 2007 р. Північною експедицією ІА НАНУ, щороку ведуться стаціонарні роботи. За цей період розкрито 1.040 м², простежено два основні горизонти: давньоруського та монгольсько-литовського періоду (на селищі також присутні поодинокі матеріали доби палеометалів та нечисленні неолітичного часу) з відповідними об'єктами, речовими та керамічними знахідками. Пам'ятка, на жаль, не стратифікована, і виникають певні труднощі при віднесенні низки речей до того чи іншого періоду. Така ситуація називалась фахівцями однією із загальних проблем археології золотоординського часу і була викликана відсутністю чіткої системи хронологічного визначення речей означеної епохи [37, с. 275]. Але наявні розробки дозволяють виділяти матеріали монгольсько-литовського періоду та такі, що побутували й за давньоруських, і за золотоординських часів і, як результат – намагались простежувати особливості розвитку селища.

Завдяки своїй масовості надійним показником розвитку селища Ходосівка-Рославське за післямонгольської доби слугують уламки посуду. Особливості керамічного комплексу поселення стосовно означеного періоду можна проілюструвати матеріалами 2011 р. досліджень. Вони становлять 21 % від загальної кількості колекційних одиниць (близько 1000 фрагментів). Ще 7 % складають уламки горщиків, що мають широкі межі побутування (XII – XIV ст., XII – XV ст.). Характеристики тіста та специфіка обробки поверхні дозволяють дійти висновку, що цей посуд побутував на поселенні не раніше другої половини XIII ст. У той же час кераміка другої половини XIII ст. з досліджуваної пам'ятки не зазнала кардинальних морфологічних чи технологічних змін унаслідок монголо-татарської навали. Вона зберегла особливості попереднього періоду, поступово набуваючи нових ознак.

Досліджуване селище мало значний асортимент столового посуду, представленого переважно полив'яними виробами, наявні також фрагменти кількох тарних посудин. Але нестратифікованість пам'ятки не дозволяє вичерпно характеризувати хронологію столового і тарного посуду. Аналогії вказують на побутування переважної більшості керамічних знахідок у XII – першій половині XIII ст., оскільки, на думку дослідників, столовий посуд у післямонгольську добу представлений поодинокими фрагментами. Так, його кількість у колекціях поселень Комарівка та Озаричі не перевищує 1 %, а зменшення його відсотку в складі комплексу почало простежуватись з XIII ст., і лише в XV ст. дана категорія знахідок повертається до асортименту [4, с. 77]. Більш впевнено можна говорити про кухонний посуд, тому саме його варто розглядати ґрунтовніше. Верхні частини та вінця горщиків золотоординського часу з поселення Ходосівка-Рославське можна розділити на п'ять груп (рис. 1). Охарактеризуємо кожну з них.

Група 1: вінця слабопрофільовані, з невеликою підокруглою внутрішньою закраїною та спрямованим донизу дзбьобоподібним зовнішнім краєм. Шийки високі, майже циліндричні або ж низькі і ввігнуті, що плавно переходять у

плічко. Тісто світло-сірого, сіро-чорного кольорів, щільне, не завжди добре випалене, містить домішки дрібнозернистого піску. Аналогічна кераміка відома за дослідженнями В.А. Лапіна, час її побутування – кінець XII – XIV ст. [26, с. 100]. М.Д. Полубояринова датує такий посуд більш широко: XII – XIV ст. [38, 1992, с. 137].

Група 2 включає масивні вінця сіро-цегляного чи коричнево-цегляного кольору. При формуванні гончарна маса спочатку виводилася до зовнішнього краю, а потім різко спрямовувалась досередини, надаючи профілю характерної підквадратності. Шийки низькі, майже циліндричні, перехід у плічко плавний або яскраво виражений. Серед домішок – крупнозернистий пісок, залізисті включення та значна кількість карбонатних. Тісто грубе, шарувате, але випалене рівномірно. При виготовленні використовувався однотонний ангоб. За матеріалами урочищ Гончарі та Кожум'яки дана група датується в межах XIV – XV ст. [19, с. 159]. М.Д. Полубояринова відносить її до посуду, що має широкі хронологічні рамки побутування: XII – початок XV ст. [38, 1992, с. 136].

Група 3: вінця із сильно вираженою внутрішньою підокруглою закраїною, спрямованою вгору й дещо менш вираженим дзьобоподібним зовнішнім краєм. Шийка висока – 2– 3,5 см, середнього ступеня відігнутості. Тісто середньої щільності, сіре, сіро-чорне, з домішкою піску. Випал нерівномірний: на зламі черепки триколірні. Аналогічна кераміка відома з території Києво-Печерської лаври, де відноситься до XIII – XIV ст. [10, с. 180].

Група 4: вінця плавно відігнуті назовні, з масивною направленою вгору внутрішньою закраїною; невеликі вінця, що стоять за крок до класичного варіанту грибоподібної форми; масивні грибоподібні вінця, що мають загострений зовнішній край і більш округлу внутрішню закраїну. Шийки високі (близько 3 см), майже циліндричні, з плавним переходом у плічко, або ж низькі й увігнуті з колінчастим переходом у плічко. Тісто щільне, світло-сірого, сіро-рожевого, сіро-коричневого чи коричнево-чорного кольорів, з домішкою великої кількості дрібнозернистого добре просіяного піску, незначними залізистими та карбонатними вкрапленнями, які, ймовірно, могли входити до складу сировини. Частина горщиків має якісний випал, про що свідчить одношаровість черепка на зламі, але іншим фрагментам притаманна дво- і тришаровість. За матеріалами Києва такий посуд датується XII – XIII ст. [32, 1981, с. 299]. Аналогічна кераміка відома з розкопок Києво-Печерської лаври й датована XIII – XIV ст. та XIV – XV ст. [18, с.117; 19, с. 169], як матеріал XIV ст. простежена в заповненні внутрішнього рову Змієвих валів на лівому березі Дніпра біля с. Сушки [25, с.70]. Відповідає групі 2 типу 2б кінця XIII – XIV ст. за С.О. Беляєвою [4, с.76, 77; 5, с. 46].

Група 5: грубі вінця грибоподібної форми зі значним потовщенням у районі увігнутої невисокої шийки. Тісто коричнево-чорне, щільне, з домішками дрібнозернистого піску, дрібними карбонатними та залізистими вкрапленнями. Випал нерівномірний, черепок на зламі двоколірний. За матеріалами Київського Подолу посуд даної групи датується XIV – XV ст. [18, с. 117]. С.О. Беляєва виділяє подібні форми у тип 3б, що відноситься до XIV ст. [4, с. 76, 77]. За С.З. Черновим аналоги побутовали в XIV – середині XV ст. [46, с. 149].

Горщики другої половини XIII – XIV ст. на поселенні Ходосівка-Рославське мали досить стрункі пропорції. Їм притаманна округлобока чи овоїдна форми з покатыми плічками (рис. 2). На поверхні не виявлено слідів витягування гончарної маси, тому поки що немає підстав говорити про використання ножного гончарного кола, але в колекції наявні денця зі слідами зрізування, відповідно, важке ручне коло на досліджуваній пам'ятці мало місце. У другій

половині XIII ст. оздоблення кухонного посуду з поселення зберігає традиції попереднього періоду, включаючи такі композиційні елементи, як врізні прямі та хвилясті лінії, нігтьові вдавлення, різного роду насічки, наколи. Місце розташування орнаменту – верхня частина плічка. Незважаючи на значну фрагментованість колекції, є підстави для припущення про тенденції до спрощення орнаментів на початок XIV ст. Однозначну перевагу отримують візерунки з двох-трьох прямих врізних ліній, розташованих у верхній частині плічка, хоча трапляються поодинокі виключення з композиційними вирішеннями більш складного характеру.

Керамічний матеріал свідчить, що друга половина XIII – XIV ст. стали завершальним етапом в існуванні поселення. Варто відзначити, що посуд із селища несе елементи традиційності та спадковості щодо кераміки південноруського села та знаходить аналоги на значній території північних та західних сусідів. Керамічна колекція досліджуваної поселенської структури доводить, що незважаючи на несприятливі зовнішні фактори, життя продовжувалось, розвиваючись у руслі тенденцій попередньої епохи та видозмінюючись відповідно до вимог нової доби.

У складі керамічного комплексу селища наявні фрагменти довізних посудин. Суттєво, що у той час, як уламки амфор та виготовлене з амфорної стінки пряслице синхронізуються із давньоруськими нашаруваннями (хоч на деяких пам'ятках амфорні матеріали виявлені і у пізніших шарах та комплексах), фрагмент вкритої світло-зеленою поливою ззовні й частково зсередини посудини візантійського походження з добре відмученого дрібнодисперсного тіста, з носиком зливу, за висновками В. В. Булгакова, належить вінцю полив'яного глека судаксько-кафинської групи XIII – XIV ст.

У публікаціях матеріалів з поселення неодноразово підкреслювалась багатоструктурність його економічної діяльності, наявність у нашаруваннях не лише масових, як для селищ, категорій речей: предметів озброєння і спорядження вершника та бойового коня, престижних прикрас, елементів заможного костюма тощо. Непоодинокі фіксація замків та ключів також слугує свідченням високого рівня добробуту мешканців. А такий об'єкт, як майстерня з обробки бурштину та виготовлення з нього хрестиків і прикрас – взагалі винятковий і зустрічавсь виключно в містах, до того ж – центрах князівств. Під час досліджень селища Ходосівка-Рославське виявлено низку віднесених до означених категорій знахідок, побутування яких відзначене не лише стосовно киево-руського періоду, а й щодо пізніших часів.

Зокрема, серед зафіксованих на селищі речей військового призначення – два наконечники сулиць листоподібної форми із зігнутим під прямим кутом черешком (рис. 3: 1, 2). Вироби з більш вираженою ромбічністю у формі вістря й аналогічно загнутим черешком відомі на поселеннях XI – XIII ст. За спостереженням фахівців, у XIII ст. вживання металевих списів почастішало, на це вплинула активізація піхоти й пристосування військ до боротьби в глухих лісах і болотистих районах [23, с. 23, 25, табл. X: 11]. У числі наконечників стріл – теж наявні екземпляри, що могли використовуватись за монгольсько-литовської доби. Один із них (рис. 3: 3) відноситься до розповсюдженого в VIII – XI ст. (хоч дещо вужчі відомі і серед матеріалів XIII – XIV ст.) підтипу 1 типу 61 (типи наводяться за А.Ф. Медведєвим) “гостролисті”. На півдні Русі такі зустрічались рідко, оскільки переважали наконечники з упором; але їм відомі їхні аналогії з Княжої гори, Дівич-гори, Вишгорода та ін. [30, с. 73, 163, табл. 14: 13, 26: 14]. Ще один наконечник (рис. 3: 4) відноситься до поширеного в VIII – XVI ст. типу 2 “втульчасті двошипні” і призначавсь для ураження живої сили без обладунків, а також використовувався при полюванні на крупного звіра; аналогії виявлені

в Києві, Райках, Вишгороді та ін., а загалом подібні йому наконечники найчастіше фіксувались вздовж західних кордонів Русі [30, с. 56, 157, табл. 23:1, 30: 2]. Наступний (рис. 3: 5) мав широкі хронологічні рамки побутування (I – XIVст.), належить до типу 63 “лавролисті” і знаходить аналогії серед матеріалів Колодяжина, Райків, Вишгорода та ін. [30, с. 74, 147, 153, табл. 18:29, 21:10]. Наконечник видовженої ромбічної форми (рис. 3:6), хоч ступінь збереженості виробу не дозволяє дати йому детальну характеристику, міг відноситись до типів 40 та 41 “ромбічні з упором і розширенням у нижній третині довжини”, розповсюдженого у X – XIVст. Подібні відомі з Княжої гори, Дівич-гори та ін. [30, с. 64, 65, 151, табл. 20:31]. До згаданого типу 40 належить ще одна знахідка дещо кращої збереженості, хоч і досить деформована (рис. 3: 8). Наконечник видовженої ромбічно-листоподібної форми (рис. 3: 7), ромбічний у перетині, з упором для древка, дещо схожий на відомі стосовно VIII – XIV ст. [30, с. 151, 152, табл. 20:23; 21: 32, 30Б: 35], але з огляду на стан збереженості проведення конкретних ідентифікацій проблематичне. Роговий наконечник стріли схожий на “кулеподібні конічні”, хоч має більш виражене пірамідальне тригранне вістря та на “томари тупі масивні” (рис. 3: 9). За спостереженнями фахівців, перші досить розповсюджені і побутують з I тис. до н. е. до середини XVI ст., другі, що також зустрічались неодноразово, – у X – XIV ст. Кістяні наконечники використовувались, як правило, для полювання на хутряного звіра, але могли застосовуватись і при бойових діях [30, с. 87, табл. 22:2; 28: 27]. Ще один – черешковий, видовженої листоподібної форми, овально-еліпсоподібний у перетині (рис. 3: 10). Подібні вироби з дещо більше вираженою ромбічністю перетину і ближчими до асиметричного ромба зовнішніми обрисами загалом на Русі відомі серед старожитностей XII та XIV ст. [30, с. 87, табл. 22:27; 28: 34], а серед матеріалів Києва походять з комплексів, для яких не встановлено вузької дати [41, с. 110, 111, 222, табл. 51:13]. Широко датується і наступний роговий наконечник (рис. 3:11) – черешковий, круглий у перерізі.

До речей військового призначення відносяться також уламок клинка, гострий кінчик якого вказує на пізні датування предмета (рис. 3: 17), кольчужні кільця з широкими рамками побутування (рис. 3: 13 – 15), половина шпори з овальною в перетині дугою і підквадратною рамкою петлі (рис. 3: 12). Такі рамки зустрічались серед різних типів цих виробів, а відсутність шипа не дозволяє проводити безсумнівних ідентифікацій, хоч вигин дуги подібний до характеристик шпор типу IV, відомих на Русі у XII – XIII ст. [24, с. 319, 361, табл. 147: 5]. Не виключено, що кістяна гарда ножа (рис. 3: 16) також належала не побутовому виробу. З пам’ятки походила низка речей з широкими хронологічними межами застосування: вудила, збруйні кільця та пряжки, оселки з отворами тощо. З військово-торговим дружинним середовищем асоціюються у дослідників і перевиті кольоровим металом залізни стрижні з кільцем, побутування яких при широких хронологічних межах сягає XIV ст. [8, с.27 – 32]. Показово, що подібний походив з поселення післямонгольської доби в Софіївській Борщагівці, на що вже зверталась увага. Зрештою, виявлені на пам’ятці лодійні заклепки – також показник не селянського побуту.

За монгольсько-литовської доби могли використовуватись і деякі із замків та ключів. Один замок (рис. 4: 1) міг відноситись до типу “Д” (типи характеризуються за Б. О. Колчиним) і, відповідно, з’явиться у XIV ст., хоч стан виробу не дозволяє робити точних ототожнень і можна провести деякі паралелі зі зразками, відомими з XII ст. [44, с. 14, 15, 251, 252, табл. 6]. Денце іншого могло належати виробу типів “Б” та “Г”, які побутували з XII до XV ст.; частини ще кількох знаходять аналогії серед матеріалів, починаючи з домонгольських типів і закінчуючи XIV – серединою XV ст. [44, с. 14, 15, 251,

252, табл. 5, 6]. Наявні ключі (рис. 4: 2 – 5) могли належати замкам типу “Б” XII – середини XIV ст., “В” другої половини XII – початку XV ст. та “В II” XII – XV ст. [44, с. 14, 15, 251, 252, табл. 5, 6].

У числі інших речей, побутування яких сягає другої половини XIII – XIV ст. два уламки металевих дзеркал, низка кресал, причому серед останніх характерні для XIII – XV ст. овальні (рис. 4: 8 – 15) кількісно переважають більш ранні мигдалеподібні та калачеподібні без язичка. Найімовірніше, до цього ж часу відносяться виявлені на селищі фрагменти взуттєвих підківок.

Показовий свинцевий (?) хрестик з мальтійським хрестом у ромбічному середхресті (рис. 5: 1). Подібний цілий виріб, вилитий із олова зі свинцем у двобічній формі, з ромбічним розширенням у центрі із зображенням мальтійського хреста і потовщеними кінцями, за новгородськими матеріалами датується рубезем XIII – XI ст. [40, с. 51, 54, рис. 16: 15].

Аналогії серед знахідок XII – кінця XIII ст. має фрагмент бронзового браслета (рис. 5:2). У похованнях та поселенських шарах останньої чверті XI – другої половини XIII ст. відомі подібні до зафіксованого на селищі бронзового бубонця з потрійним рельєфним пояском (рис. 5: 3); фахівцями такі відносяться до т. зв. грушоподібних з лінійним прорізом [40, с. 156, 157, рис. 62: 6]. Новгородські аналогії виявленому на поселенні бронзовому персняю (рис. 5:4) датуються самим кінцем XII – серединою XV ст.; подібні відносяться до пластинчастих щитковосерединних з овальним щитком [40, с. 128, 135, рис. 49: 11]. Ще одна знахідка, що могла побутувати як за давньоруських часів, так і пізніше – свинцевий виріб зрізано-конічної форми з отвором у центрі (рис. 5: 5). Такі трактуються як пряслиця, важки, пломби, найчастіше – як гудзики і датуються як давньоруською добою, так і періодом до XIV ст., що зафіксовано на пам’ятках Північної Русі [40, с. 156 – 158].

До монгольсько-литовського періоду, у випадку вірної інтерпретації цих знахідок, могли також відноситись фрагмент бронзового казана із заклепкою в одному із отворів (рис. 4: 7) та вушко іншого з частиною рослинного орнаменту на поверхні (рис. 4:6).

Безсумнівно, не лише давньоруським часом датуються і певні побутові предмети, речі універсального використання тощо, які, до того ж, мають численні аналогії на синхронних пунктах. У їх числі – ножі, оселки, уламки жорен, цвяхи, пряслиця, фрагменти скляних браслетів, грузила для рибальських сіток, свинцеві пластини тощо. Зрештою, виявлені на селищі наральники, які відносяться до лопатоподібних черешкових від особливого різновиду рал з полозом також мають аналогії серед матеріалів Райковецького городища, яке існувало на час монголо-татарської навали.

Крім охарактеризованих керамічних та речових знахідок до монгольсько-литовського горизонту відносяться і деякі споруди, більша частина із яких була наземною. Їх характеристика – тема окремої публікації.

Наведені матеріали демонструють особливості досліджуваного соціально-економічного феномену не лише за доби Київської Русі, а й у монгольсько-литовський період. Саме завдяки збереженню, незважаючи на наслідки Батиевої навали, потенціалу подібних пунктів та подальшому їх поступу суспільство змогло не лише успішно протистояти ворогу у битві на Синіх Водах, а й підніматись на нові, вищі щаблі історичного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічна карта Київщини. Фастівський район / І. А. Готун, С. Д. Лисенко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін. – К., 2002. – 246 с. – 26 рис.
2. Археология Украинской ССР в трех томах. – Т. 3 / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 576 с.
3. Археологія Української РСР у трьох томах. – Т. III / В.Й. Довженок, М.П. Кучера, А.Т. Сміленко та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 504 с.
4. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в.: (По материалам археологических исследований) / С.А. Беляева. – К.: Наук. думка, 1982. – 119 с.: ил.
5. Беляева С.О. Поселення Дніпровського лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С.О. Беляева, А.І. Кубишев. – К.: Наук. думка, 1995. – 109 с.
6. Біляєва С. Дослідження давньоруського поселення біля с. Томашівки / С. Біляєва // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. – Наук.-інф. бюлетень “Прес-музей”. – №10 – 11 за 1998 р. – Фастів, 2001. – С. 151 – 154.
7. Брайчевський М. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали / М. Брайчевський // Вісник АН УРСР. – К., 1951 – №10 – С. 64 – 73.
8. Вергун О. Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) / О. Вергун // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст.: М-ли міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 27 – 32.
9. Виногородська Л.І. Охоронні роботи та розвідки у Трахтемирівському заповіднику і с. Германівка Київської області в 1996–97 рр. / Л.І. Виногородська // АБУ 1997 – 1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С. 10, 11.
10. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987 – 1988 рр. / В.М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 167 – 186.
11. Готун І. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) / І. Готун, О. Моця // КС. – 1993. – №5. – С.77 – 80.
12. Готун І. А. Житло та виробничий комплекс з давньоруських поселень на Фастівщині / І.А. Готун, А.В. Петраускас // Фастівський державний краєзнавчий музей. Бюлетень “Прес-музей”. – №2. – Фастів, 1994. – С. 19 – 21.
13. Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, М.В. Квітницький та ін. // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №2004/215. – 342 с.
14. Готун І.А. Розвідкові роботи навколо Ходосівки / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.М. Сухонос // АДУ 2006 – 2007 рр. – К., 2009. – С. 82 – 83.
15. Готун І.А. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу / І.А. Готун, О.М. Казимір // АДУ 2008. – К., 2009. – С. 37 – 39.
16. Готун І.А. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання / І.А. Готун, О.М. Казимір // АДІУ. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 100 – 108.
17. Довженок В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В.О. Довженок // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 76 – 82.
18. Івакін Г.Ю. Дослідження південної частини Подолу 1984 – 1989 рр. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 104 – 133.
19. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін. – К., 1996. – 272 с.
20. Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие / Г.Ю. Ивакин // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 59 – 65.
21. Квітницький М.В. Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова / М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун // АДУ 2004 – 2005 рр.: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле. – 2006. – С. 184 – 192.

22. Квітницький М.В. Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р. / М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун // АДУ 2006 – 2007 рр. – К., 2009. – С. 150 – 153.
23. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – 146 с.: ил.
24. Кирпичников А.Н. Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. / Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах. – М.: Наука, 1985. – С. 298 – 363.
25. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – К.: Наук. думка, 1987. – 205 с.
26. Лапин В.А. Керамическая шкала домонгольского Суздаля / В.А. Лапин // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 90 – 102.
27. Лысенко С.Д. Охранные исследования в Гатном на Киевщине / С.Д. Лысенко, Д.Л. Гаскевич, И.А. Готун и др. // АДУ 2004 – 2005 рр.: 36. наук. праць. – Вып. 8. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле. – 2006. – С. 253 – 257.
28. Лысенко С.Д. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2006 г. / С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко, Л.В. Литвинова, В.Б. Панковский // АДУ 2005 – 2007 рр.: 36. наук. праць. – Вып. 9. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 271 – 276.
29. Макаров Н.А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений / Н.А. Макаров // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 5 – 11.
30. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – 182 с.: ил.
31. Моця О.П. До проблеми заселення середньодніпровського регіону в XIII – XVI ст. / О.П. Моця // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 96 – 97.
32. . Новое в археологии Киева / П.П. Толочко, Я.Е. Боровский, Г.А. Вознесенская и др. – К.: Наук. думка, 1981. – 454 с.
33. Петрашенко В. О. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. – К., 1993. – 56 с. – (Препринт).
34. Петрашенко В.О. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. – К.; 1999. – 248 с. – 96 іл.
35. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с. – 130 ил.
36. Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. – Вып. І: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – 264 с., іл.
37. Позивай Т.Д. Проблема вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні / Т.Д. Позивай // АДУ. – Вып. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 273 – 277.
38. Полубояринова М.Д. Древнерусская керамика Болгара / М.Д. Полубояринова // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 131 – 141.
39. Постанова Президії НАН України від 10.02.2010 р. №36. – Режим доступу: www.nas.gov.ua/.../nas/.../100210_36.pdf.
40. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. (X – XIII вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
41. Сергеева М.С. Косторизна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
42. Ситий Ю.М. Поселення X – XVI ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення / Ю.М. Ситий // Старожитності Південної Русі: М-ли III іст.-арх. семінару “Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”, Чернігів, 15 – 18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91 – 95.

43. Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси / П.П. Толочко // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”, Чернигов, 26 – 28 сент. 1988 г. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 3 – 6.
44. Хорошев А.С. Замки, ключи и замочные принадлежности // Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. / Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах. – М.: Наука, 1997. – С. 14 – 17.
45. Чернецов А.В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа / А.В. Чернецов // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 12 – 17.
46. Чернов С.З. Новые материалы по хронологии московской керамики второй половины XIII – XV вв. из раскопок в районе древнего Радонежа / С.З. Чернов // Древнерусская керамика. – М.: ИА РАН, 1992. – С. 142 – 169.
47. Шекун А.В. Селища IX – XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днестра / А.В. Шекун, Е.М. Веремейчик // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 93 – 110.
48. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12–17 ст. / О.В. Шекун // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 114 – 115.
49. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам’яток України / Р.О. Юра // СВУ. – К., – 1971. – Вип. 1. – С. 31 – 40.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Готун Ігор Анатолійович – керівник Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: археологія та історія давньоруського часу, експериментальна археологія.

Гунь Мар’яна Олександрівна – лаборант Північної експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська археологія.

Сухонос Андрій Михайлович – лаборант 1 кат. Північної експедиції Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська археологія.

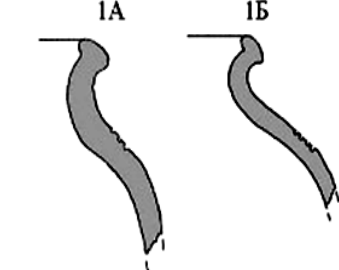
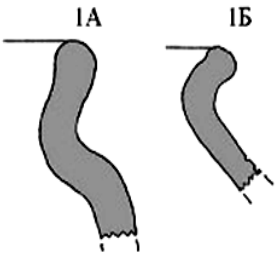

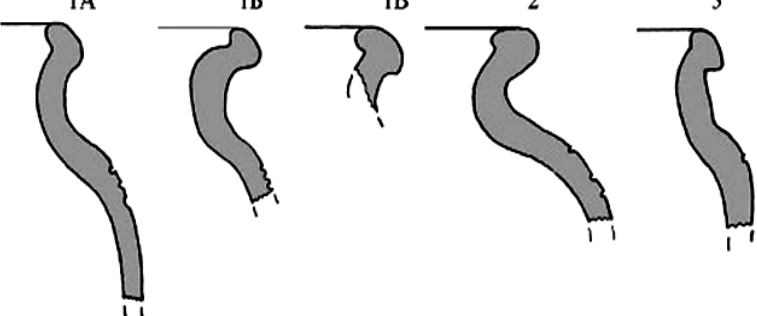

<p>Група 1 (XII-XIV ст.)</p>	
<p>Група 2 (XII-XV ст.)</p>	
<p>Група 3 (XIII ст.)</p>	
<p>Група 4 (XIII-XIV ст.)</p>	
<p>Група 5 (XIV-XV ст.)</p>	

Рис. 1 Групи кераміки з горизонту монгольсько-литовської доби поселення Ходосівка-Рославське.

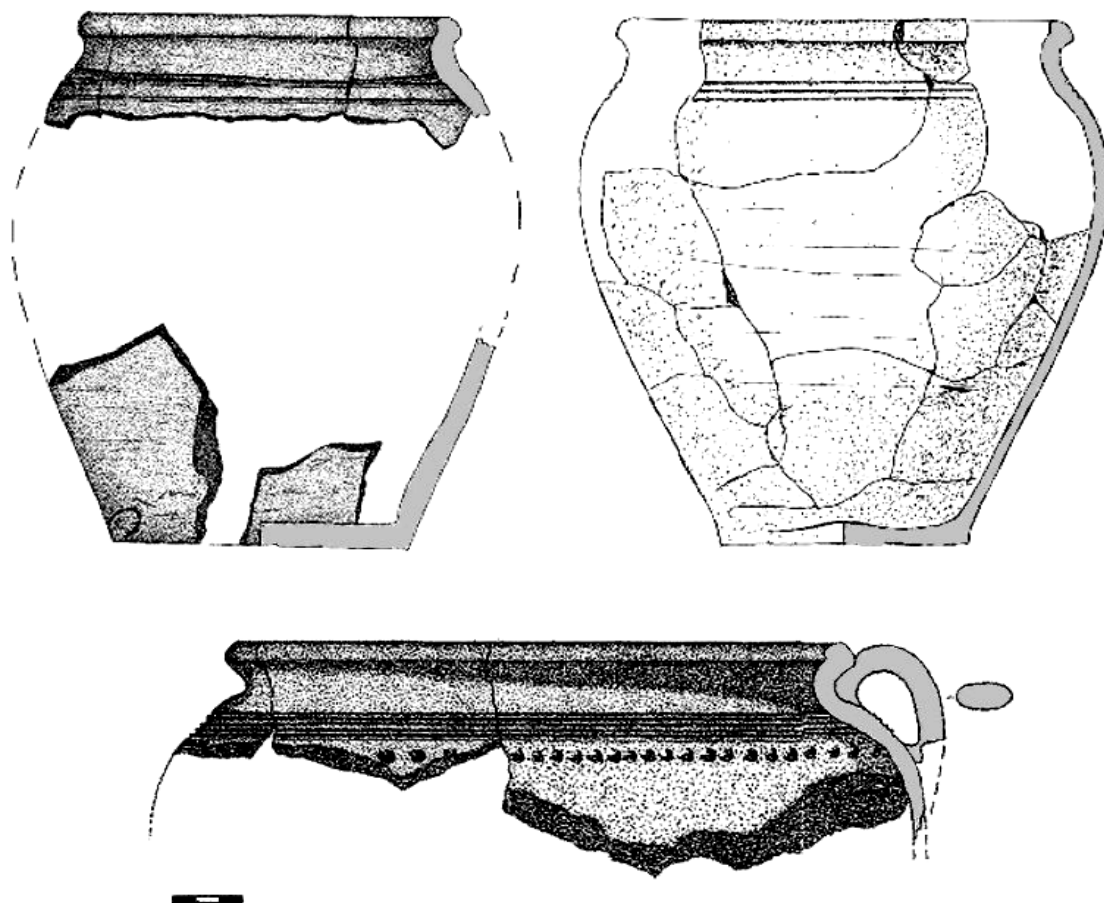

Рис. 2 Фрагментовані горщики з досліджуваної пам'ятки.

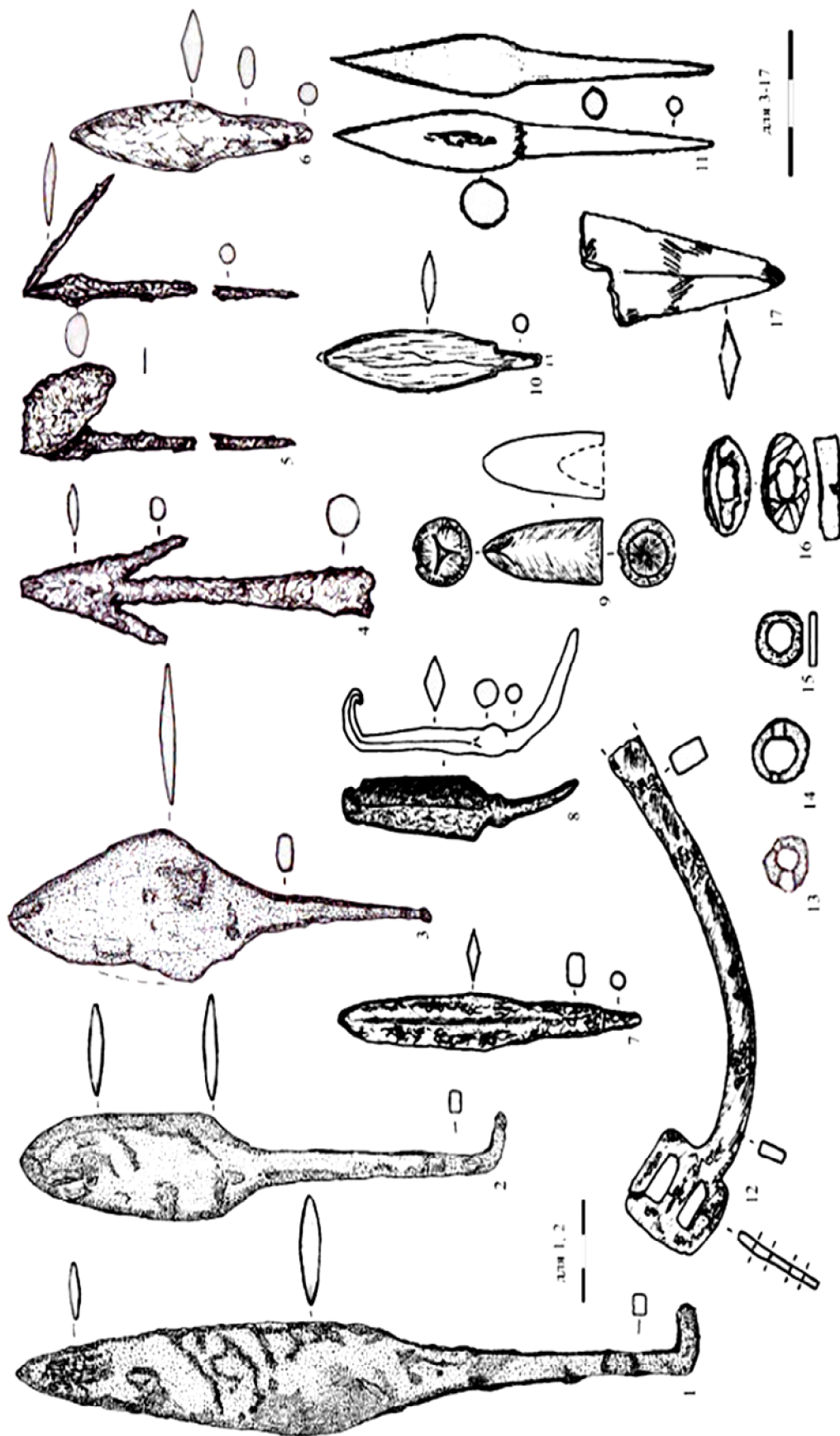

Рис. 3 Наконечники сулиць (1, 2) і стріл (3-11), уламки шпори (12) і клинка (17), кольчужні кільця (13-15) і кістяна гарда ножа (16) з поселення.

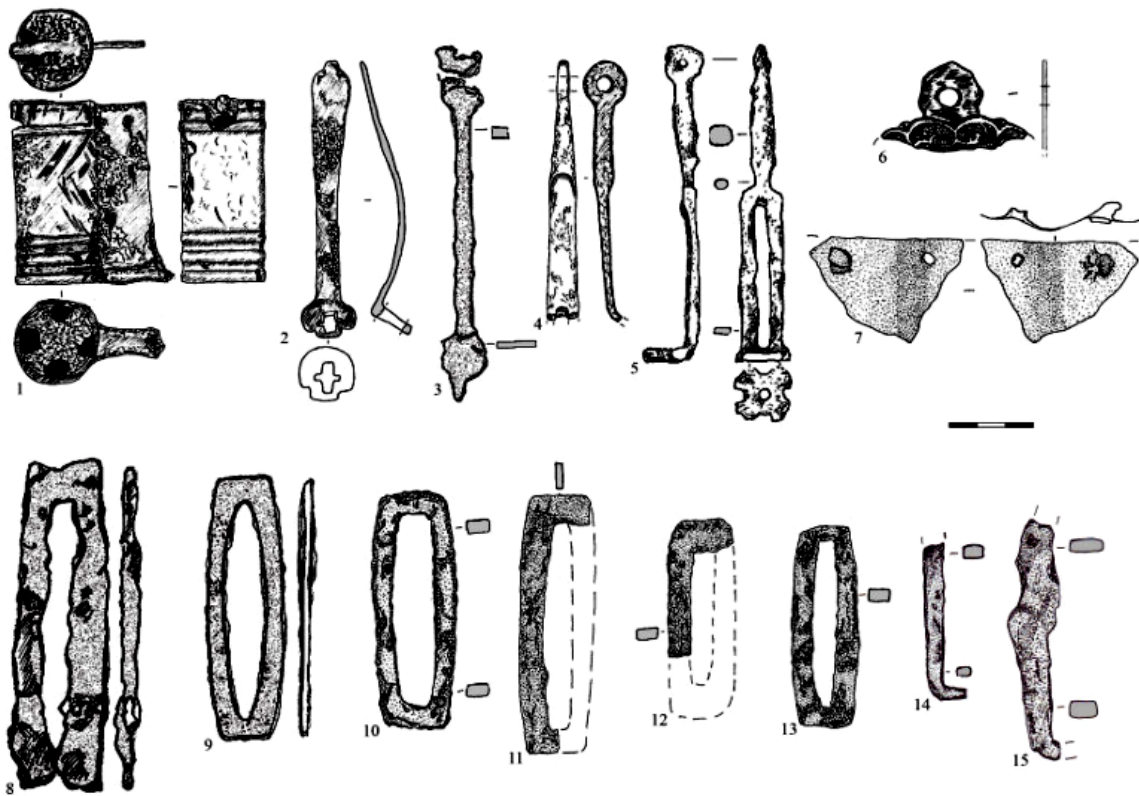

Рис. 4 Корпус замка (1), ключі (2–5), кресала (8–15) та фрагменти казанів (?) (6, 7) із селища

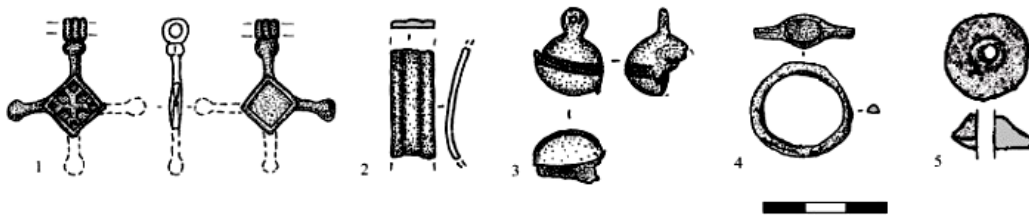

Рис. 5 Фрагментовані хрестик (1), браслет (2) і бубонець (3) та перстень (4) і “гудзик” (5) з пам’ятки.

ЛИТОВСЬКА ДОБА ЗА ДАНИМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

УДК 903.5 (477.41) “12/15”

МОГИЛЬНИКИ КИЄВО-ПОДОЛУ XIII - XVI СТ. ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Всеволод ІВАКІН (Київ)

У дослідженні проаналізовано матеріали з Києво-Подільських могильників XIII – XIV ст., досліджених протягом другої половини XIX – початку XXI ст.

Ключові слова: Київ, Поділ, археологічні дослідження, пізнє середньовіччя, могильники.

В исследовании проанализированы материалы из Киево-Подольских могильников XIII – XIV вв., исследованных в течение второй половины XIX – начала XXI в.

Ключевые слова: Киев, Подол, археологические исследования, позднее средневековье, могильники.

In the research the materials from Kyiv Podolski burials in XIII – XIV century, investigated during the second half of XIX – beginning of XXI century are analyzed.

Key words: Kyiv, Podil, archaeological research, Late medieval, burial grounds.

Історична місцевість Поділ простягається вздовж Дніпра і Київської гавані попід київськими горами: Михайлівською, Старокиївською, Замковою та Щекавицею. Разом з Верхнім містом Поділ становив найдавнішу частину Києва. Лише на початку XIX ст. Поділ, Печерськ і Старий Київ – три історичні частини міста – почали об'єднуватися у єдине місто. До того часу цей район мав певну автономію в київській агломерації, своє громадське та культурне життя, звичаї і традиції. Подільська частина міста завжди викликала інтерес у дослідників київської старовини.

Історія археологічного дослідження території Києвоподолу налічує майже 100 років. З другої половини XIX ст. в державні та приватні колекції почали надходити знахідки давньоруської доби, виявлені в подільській частині міста [42, с. 130]. Розвідки та спостереження, проведені Л. Дмитровим, І. Самойловським в 1920 – 1930-х рр., довели наявність численних культурних нашарувань у цьому районі Києва [14, с. 258 – 260; 40]. Перші стаціонарні розкопки були проведені В. Богусевичем на вул. Волоській, 14 – 16 у 1950 р [6, 42 – 53], а з початку 1970-х рр. розпочалося систематичне археологічне дослідження київського Подолу. Унікальні об'єкти та артефакти, виявлені під час спостережень за будівництвом Оболонської гілки метрополітену, привернули увагу багатьох фахівців-русистів до цієї частини давньоруського міста. Це призвело до заснування в 1984 р. Подільської постійнодіючої археологічної експедиції, яка цілеспрямовано займалася археологічним вивченням Подільського району (М. Сагайдак, Г. Івакін, В. Зоценко, А. Занкін, В. Тимошук, Ю. Башкатов, М. Сергєєва, С. Тараненко та інші) У 1989 – 1993 рр. ділянки, відведені під подільські новобудови, активно вивчають співробітники НВК “Археолог” (В. Бідзіля, С. Полін, А. Калюк, А. Занкін та інші). На базі Подільської експедиції ІА НАНУ у 2007 р. створено Центр археології Києва ІА НАНУ, який зосереджується на рятівних археологічних дослідженнях у м. Києві, передусім на Київському Подолі (М. Сагайдак, В. Івакін, С. Тараненко, Д. Пефтіць та інші).

За всі роки археологічного вивчення району проведено понад 70 стаціонарних розкопів, шурфувань, розвідок та спостережень за земельними роботами. Науковим результатом польового вивчення Подолу стало написання відповідних наукових звітів; виявлені матеріали стали основою для численних робіт, у яких П. Толочко, К. Гупало, М. Сагайдак, Г. Івакін, В. Зоценко підкреслювали важливу роль району у формуванні та розвитку Києва [42, с. 129 – 138; 11, с. 40 – 79; 230, с. 3 – 4; 17, с. 69 – 72; 12, с. 31]. Проте слід відзначити, що основна увага дослідників приділялася вивченню давньоруських пам'яток, у той час як матеріали інших епох розроблялися недостатньо.

Своєрідною лакуною на загальному тлі досить довго виступали подільські старожитності післямонгольської доби та часів Великого князівства Литовського. Численні людські втрати, розгром давньоруської держави, порушення сталих торгівельних зв'язків та постійна експансія спочатку Орди, а згодом і Кримського ханства нанесли суттєвий удар по політичному та економічному потенціалу міста [19, с. 42]. Після монгольської навали 1240 р. Верхнє місто перебувало в руїнах, а центр міського життя зосередився на Подолі. Саме тут у пізньосередньовічну епоху знаходився магістрат та площа Ринок, які уособлювали основу привілеїв та вольностей середньовічного європейського міста.

Слабка вивченість історії цього періоду пояснюється браком археологічних джерел та вкрай лапідарним характером писемних повідомлень. Міські культурні шари XIV – XVI ст. були відчутно пошкоджені інтенсивним будівництвом кінця XIX– XX ст. – тому в археологічній науці досить довго панувала думка про повну руйнацію Києва в 1240 р. [19, с. 246]. Розмах досліджень на Подолі 1970 – 1990-х рр. надав досить різноманітний матеріал і підтвердив наявність активного життя Подолу після монгольської навали. Логічним підсумком археологічного вивчення подільських шарів XIII – XVст. став вихід монографії Г. Івакіна “Історичний розвиток Києва XIII – середини XVстоліть.” В одному з розділів цієї роботи проведено ретельний аналіз археологічних матеріалів Подолу, зібраним на той час. У дослідженні переконливо доведена визначна роль Києво-Подолу в економічному, соціальному та культурному житті Києва даного часу. З моменту виходу монографії минуло 15 років й останні археологічні дослідження повністю підтверджують основні положення роботи Г. Івакіна. У той самий час поступово доповнюється інформаційна база матеріалів, знайдено низку нових об'єктів, серед яких особливий інтерес викликає досить велика серія поховальних комплексів XIII – XVI ст.

Як і в давньоруський час, в епоху пізнього середньовіччя на Подолі розташовувалися кладовища. Процес їх формування та функціонування тісно пов'язаний з історією як вказаного району, так і столиці українських земель у цілому. Дослідження подільських кладовищ неможливе без комплексного аналізу археологічних матеріалів у поєднанні з вивченням письмових документів: літописів, свідчень іноземних мандрівників та місцевих жителів, архівних матеріалів. Дана публікація є першою спробою зібрати археологічні матеріали поховальних пам'яток району, виявлених під час досліджень 1970 – 2010-х рр.

За роки археологічного дослідження району виявлено понад 140 поховальних комплексів, які можна пов'язати функціонуванням ряду міських могильників пізньосередньовічного часу.

Основною проблемою під час вивчення поховальних комплексів XIII – XVI ст. є складність датування подібних пам'яток. Поховальний обряд зазначеного періоду (західна орієнтація, положення кістяка та кінцівок,

незначний інвентар або його повна відсутність) характерний для досить широкого хронологічного діапазону міських християнських кладовищ XI – XIX ст. Ситуацію погіршує також вкрай погана збереженість культурних нашарувань XIII – XVI ст. взагалі та поховальних комплексів зокрема. Поховання, як правило, піддавалися руйнації пізнішими об'єктами: іншими похованнями, житловими та господарськими спорудами, ямами тощо.

Тому датування подільських поховальних комплексів проводилося за допомогою стратиграфічної методики – з урахуванням особливостей розміщення культурних нашарувань у цій місцевості Києва. Наявність численних горизонтів (як антропогенного так і геологічного походження) у Подільських ґрунтах дозволяє атрибутувати деякі культурні нашарування як “закриті комплекси”, що значно полегшує датування безінвентарних поховань, здійснених у рамках однієї поховальної традиції.

Згідно загальнохристиянської традиції, поховання мали здійснюватися на спеціальній території, сакралізованій розташуванням освяченої споруди: церкви, каплички тощо. Цілком вірогідно, що й на території Києвоподолу могильники утворювалися в районі міських храмів.

Люстрація 1552 р. називає вісім подільських православних парафіяльних священників – Успенський (Пирогоща), Притисько-Микільський, Спаський, Воскресенський, Борисоглібський, Набережно-Микільський, Різдва Христова та Опанасівський. Враховуючи силу церковних традицій, можна припустити, що вказані парафії існували й у попередні часи. Більшість церков були дерев'яними і постійно руйнувалися внаслідок численних пожеж, повеней та військових дій. Також дослідники не відкидають існування Флорівського жіночого монастиря вже в XVI ст. [19, с. 156]. З актових документів нам відомо про зведення нових церков на початку XVII ст. – Миколи Доброго, св. Василя, св. Іллі та св. Духа [24, с. 33]. Цілком вірогідно, що й вони зводилися на місці невідомих нам давніх храмів. Окрім православних церков, писемні джерела вказаного періоду згадують вірменський храм та католицький костел.

Під час археологічних досліджень Києвоподолу зафіксовані наступні міські могильники (Малюнок 1).

1. Могильник при церкві Успіння Богородиці Пирогощі. Літопис називає дати її закладення та завершення будівництва – 1131 та 1136 рр. Ще з давньоруських часів Пирогоща розташовувалася на подільському торзі, виконувала роль покровительниці київської торгівлі й перебувала на утриманні купців, що прибували до Києва. Храм продовжував функціонування й після монгольської навали. Пирогоща являє собою міський собор, тут зберігав архів, торгові ваги та міри, ховали подільську аристократію. Повідомлення писемних джерел та архітектурні обміри споруди вказують на те, що переважна частина давньоруського храму збереглася до руйнації 1935 р. [18, с. 168 – 180]. Фундаменти споруди досліджувалися в 1976 – 1980 та 1996 рр. Під час розкопок зібрано різноманітний матеріал XIV – XVI ст.: фрагменти кераміки, нумізматичний матеріал, а також предмети дрібної пластики (сережки, енкалпійон) [19, с. 142 – 143]. З південного боку храму виявлена мурована з валунів прибудова, на фундаментах якої зафіксовані поховання, датовані авторми розкопок XV–XVI ст.* (Примітка: інформація відома зі слів безпосередніх учасників досліджень: Івакіна Г., Сагайдака М.) [9, с. 21 – 26; 22, с. 5 – 23].

2. Вочевидь, міський могильник після монгольської доби функціонував і в районі церкви Бориса та Гліба. У 1955 р. на вул. Борисоглібській, 11 В. Богусевичем було знайдено фундаменти споруди, яку автор розкопок датував часом не пізніше XII ст. і ототожнював з відомою з літописів церквою

Бориса і Гліба (згадується під 1146 р.) [42, с. 135]. Цей храм пережив монгольську навалу, але зазнав пошкоджень та спустошення під час татарського нападу 1482 р., після якого так і не був повністю відбудований. Церковні книги були знищені, священника захоплено в полон, з якого він втік, а потім, за пам'яттю, відновлював помяник [26, с. 178]. На початку XVII ст. церкву перенесено та зведено десь поруч на кам'яному фундаменті католицького костюлу. У 1791 р. її було розібрано, а реманент перенесено до церкви Іоанна Предтечі, розташованої поруч [3, с. 252 – 253]. Після добудови у 1802 р. до Предтечинської церкви Борисоглібського приділу, вона перебрала назву Борисоглібської, проіснувавши до знищення в 1930-х рр. [28, с. 96].

У 1936 р. на садибі №13 на вул. Борисоглібській було виявлено десять середньовічних поховань [39, с. 114]. Під час археологічних спостережень у 2007 р. на вул. Борисоглібська, 13 у стінці траншеї зафіксовані поховання в дерев'яних гробовищах. Умови фіксації не дозволяють чітко визначити їх дату, проте за стратиграфічними позначками вони можуть бути віднесені до XVI – XVIII ст.

3. У 1984 – 1985 рр. Подільська експедиція проводила рятівні археологічні роботи у кварталі між вулицями Братська, Андріївська, Сагайдачного. У садибі на **вул. Андріївська, 7-9** було виявлено великий блок стіни, складеної з плінфи на цем'янковому розчині та потужний шар розвалу будівельних залишків. Аналіз будівельного матеріалу вказував на належність решток невідомої мурованої церкви XII ст., яка була зруйнована під час взяття міста Менглі-Гіреєм у 1482 р. [19, с. 143].

Напевно, з татарським погромом пов'язаний і розташований тут могильник. Під завалом храмових стін розчищено близько 30 поховань XV ст. Деякі з поховань були опущені на незначну глибину 0,2–0,4 м, а іноді просто закидані ґрунтом, битою плінфою, будівельним сміттям. Частина поховань складається з кількох кістяків, трапляються скелети в скорченому стані. Однак більшість померлих поховано, хоча й на скору руку, проте з намаганням виконати основні елементи обряду: випростані на спині, орієнтовані по вісі схід – захід, руки складені на грудях або на животі [21, с. 105 – 109]. Дослідження антропологічного матеріалу з могильника, проведені П. Покасом, виявили низку рис притаманних пізньосередньовічним групам Закавказзя [27, с. 134 – 136].

Нечисленний, проте унікальний супроводжуючий матеріал (фрагменти кераміки, сережка, скарб срібних празьких грошей) дав загальне датування – XV ст. [22, с. 111 – 112].

Враховуючи всі вищеперелічені факти, автори розкопок пов'язують похованих з членами вірменської громади Києва, які загинули під час розгрому міста в 1482 р. [19, с. 145 – 146].

4. У тому ж році, вочевидь загинула й інша вірменська **церква Різдва Богородиці**, яка містилася біля сучасної Покровської церкви. У XIV – на початку XVII ст. тут стояла вірменська церква Різдва Пресвятої Богородиці, яку король Казимир IV дозволив у середині XV ст. побудувати вірменам, які втекли з захопленої турками Кафи (1457 р.) [24, с. 34]. На кам'яних фундаментах вірменської церкви, яка згоріла 1651 р., коштом грецького купця Миколи Тарнавіота споруджено дерев'яну Покровську церкву, що проіснувала до 1766 р. На південь від занепакої дерев'яної церкви за проектом І. Григоровича-Барського споруджено сучасну кам'яну церкву в стилі українського бароко.

Територія навколо сучасної Покровської церкви досліджувалася в 1975 та 1985 рр. Було розкрито фрагменти кам'яної споруди: частину фундаменту, підлогу з полив'яних плиток та з пальчастої цегли. Більшість споруди було

зруйновано перекопами, викликаними пізнішими земляними роботами, пов'язаними функціонуванням церковного кладовища XVIII – XIX ст. та ремонтами Покровської церкви та її дзвіниці. Поруч з фундаментами зберігся невеликий фрагмент культурного шару XIV – XV ст. Археологічний матеріал представлений керамікою та рідкісним скарбом з 40 срібних монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362 – 1394 рр.) [22, с. 113 – 117].

На думку авторів археологічних досліджень, на цьому місці стояло дві церкви київської вірменської громади: кам'яна XIV ст. (проіснувала до 1482 р.) та дерев'яна XVI ст. (згоріла у 1651 р.). Розкопки виявили велику кількість зруйнованих поховань, тому можна припустити наявність кладовища XIV – XVI ст. навколо вірменського храму, зруйнованого більш пізніми об'єктами. На користь цієї думки свідчить велика кількість перевідкладених людських кісток на ділянці [19, с. 149 – 151; 22, с. 116].

5. Кладовище церкви Зішестя Святого Духу. Уперше цей храм згадується під 1632 р. До своєї руйнації в 1811 р. споруда залишалася дерев'яною [28, с. 97]. Після пожежі храмове оздоблення та іконостас Свято-Духівської церкви було перенесено до сусідньої Братської Борисоглібської церкви. Згодом монастирська церква отримала й назву Зішестя Святого Духу [43, с. 163].

Під час земляних робіт, які проходили в 1914 р. на вул. Борисоглібській, 19–21 на глибині 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні знайдені людські поховання в зітлілих дерев'яних трунах. Звісна річ, чіткої дати поховальних комплексів встановлено не було [5, арк. 7 – 11].

Влітку 1998 р. рятувні археологічні розкопки проводилися за адресою: вул. Набережно-Хрещатицька, 21 у межах того самого кварталу. Під час досліджень відкрито могильник XIII – XIV ст. Повністю вдалося дослідити тільки шість поховальних комплексів. Поховання були перекриті шаром, який датувався XV ст.* (Примітка: інформація відома з польової документації та зі слів безпосереднього автора розкопок Ю. Башкатова). Цілком імовірно, що знайдені поховання належали кладовищу церкви Зішестя Святого Духа.

6. Поховання на території Братського монастиря. Братський монастир було засновано 1615 р. на землях міщанки Гальшки Гулевичівни. У 1620 р. було збудовано дерев'яну соборну Богоявленську церкву, 1690 р. на місці старого храму коштом гетьмана Івана Мазепи та за проектом архітектора Осипа Старцева почалося спорудження кам'яного Богоявленського собору, який було завершено 1693 р. Монастирський комплекс знищено радянською владою 1935 р.

Біля Богоявленського собору писемні джерела фіксують численні поховання різних часів. Так, під південною стіною церкви ще на початку XX ст. показували місце поховання Петра Конашевича Сагайдачного [5, с. 142 – 143]. Сучасниками також згадуються гробові плити інших поховань.

У 1987 р. проводилися рятувні розкопки в безпосередній близькості від фундаментів Богоявленського собору 1695 р. Пізньосередньовічні і давньоруські шари були прорізані похованнями XVI – XIX ст. Багато з поховань були пошкоджені й зруйновані ще в XIX ст. під час будівництва кам'яних споруд. Зафіксовано кілька перепоховань (по чотири – п'ять кістяків в одній ямі). Кістки розташовувалися хаотично по всій площі ями. Необхідно відзначити, що всі останки були перепоховані в тильній і південній частинах котловану. У стінах котловану було зафіксовано 12 поховань. Очевидно, що могильник функціонував тривалий час, оскільки окремі поховання перекривали одне одного [33, с. 3 – 4].

У 1992 р. Подільська експедиція провела археологічні дослідження в районі фундаментів пам'ятника XVII – XVIII ст. – будинку поварні Братського монастиря. З боку двору біля фундаментів на глибині 2,0 – 2,2 м від сучасної

денної поверхні виявлено ще два поховання XIV – XV ст. Перше являло собою перезахоронення давнього поховання, інше було наполовину зруйноване пізнішими об'єктами. Обидва комплекси порушені в результаті будівельних робіт на території садиби в кінці XVI – на початку XVII ст. Необхідно відмітити знахідки окремих розрізаних людських кісток. Під час реставраційних робіт 1993 р. у будівлі, яка прилягає до Поварні, було зафіксовано ще два поховання невизначеного часу [32, с. 5 – 6].

Таким чином, археологічними дослідженнями на території колишнього Братського монастиря зафіксовані поховання, що являють собою рештки кладовища, яке могло функціонувати біля невідомого храму – попередника Богоявленської церкви. Після заснування Братського монастиря кладовище продовжує існувати досить довгий період – до початку XIX ст.

7. Під час рятівних досліджень 1991, 1997 рр. співробітники Подільської археологічної експедиції ІА НАНУ у кварталі, утвореному **вулицями Верхній Вал, Межигірська та Хорива** зафіксували частину міського кладовища XIV – XV ст.

Цвинтар відкрито в 1991 р. під час рятівних археологічних робіт на вул. Межигірській, 11. На жаль, повністю дослідити вдалося лише два поховальні комплекси в прямокутних домовинах, орієнтованих головою на південний захід. За характерними особливостями стратиграфічної ситуації на ділянці, а також враховуючи глибоке залягання поховань (2,62 та 2,88 м від рівня сучасної денної поверхні), автори розкопок датують їх XIV – XV ст. [2, с. 13].

Вочевидь, продовження цього ж могильника зафіксовано під час розкопок на новобудові за адресою: вул. Верхній Вал, 34/13 у 1997 р. Вдалося повністю дослідити чотири поховання в трапецієподібних трунах. Могильні ями запуснені з позначок 2,65 – 3,35 м від сучасної денної поверхні. На відміну від поховань 1991 р., вони були орієнтовані головою на північний захід [30, с. 89 – 90].

8. Могильник на **вул. Спаській, 16-в.** У 1992 р. проводилися спостереження за земляними роботами, пов'язаними прокладанням дренажних траншей в районі будинку на вул. Спаській, 16-в – пам'ятника архітектури XVIII ст., відомого киянам як “будинок гетьмана Мазепи”. Під час нагляду зафіксовано 15 поховань XIII – XV ст. Усі поховання орієнтовані головою на захід. Могильні ями прямокутні в розрізі, у плані поховання їх дослідити не вдалося. Усі поховання безінвентарні, слід відмітити добрий стан збереженості кістяків, і, навпаки-поганий стан гробовищ. Верхня хронологічна межа функціонування кладовища визначена часом зведення “будинка Мазепи” – початком XVIII ст. Нижня встановлюється виключно стратиграфічно – часом після XIII ст. [30, с. 61]. Автори досліджень вважають, що саме місцезнаходження міського кладовища може пояснити відсутність на ділянці культурних нашарувань XIV – XV ст. [30, с. 68].

9. **Кладовище на вул. Межигірській, 3/7.** У 2002 – 2004 рр. проводилися археологічні рятівні розкопки на місці новобудови за адресою вул. Межигірська, 3/7. Вони виявили частину міського кварталу XI – XII ст., невідомий за літописними даними дерев'яний храм XII ст. та пізньосередньовічне кладовище, влаштоване на місці давньоруського храму.

Виявлено 95 поховальних комплексів, близько 60 з яких датувалися за стратиграфією та нечисленним інвентарем XIII – XV ст. Усі поховання здійснені в дерев'яних трунах, більшість мало західну орієнтацію. Небіжчики покладені у випростаному стані на спині, руки схрещені на рівні грудей [36, с. 18 – 36; 13, с. 302, 314].

10. Кладовище на вул. Юрківській, 3. Перші поховання за цією адресою були виявлені науковими співробітниками НВК “Археолог” у 1993 р. [4, с. 12 – 13]. У 2003 р. співробітниками Подільської експедиції Інституту археології НАН України було відкрито невідомий за літописними свідченнями давньоруський мурований храм та великий пізньосередньовічний могильник.

Під час розкопок виявлено велику кількість поховань, які розміщувалися в кілька горизонтів. Судячи з речового матеріалу, кладовище існувало досить тривалий час, принаймні з XVI до XVIII ст. Слід відзначити наявність великої кількості перепоховань і безладно розташованих перевідкладених людських кісток, які походили з повністю зруйнованих поховань. Деякі з поховань перекривали стіни давньоруського храму, при цьому порушуючи їх [40, с. 403 – 408]. Поховань раніше кінця XVI ст. не було виявлено, проте археологічні розкопки на ділянці не були закінчені, тому майбутні дослідження можуть призвести до відкриття більш ранніх поховань.

11. Під час розкопок 2008 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9 виявлено два поховання. Перше поховання належить дитині і за стратиграфією та знайденим під головою фрагментом “литовки” може датуватися другою половиною XIII – XIV ст. Другий поховальний комплекс складається з чотирьох людських кістяків і датується XV – XVI ст. Можливо, захоронення теж пов’язане з “Менглі-Гіреєвою ісазюю” [35, с. 6 – 75].

Цілком можливим видається існування кладовищ XIII – XVI ст. в районі подільських церков, які не були достатньо досліджені археологічно (Притисько-Микільської, Різдва Христова, Воскресінської тощо).

Так, К. Шероцький згадує про знахідку поховань під час земляних робіт у районі Поштової станції неподалік від церкви Різдва Христова [43, с. 133].

М. Берлінський згадує про знахідки католицьких поховань у районі храму Миколи Доброго, які могли бути залишками цвинтаря бернардинського монастиря [3, с. 177].

До категорії поховальних комплексів з *недостатнім рівнем інформації* належать також археологічно зафіксовані поховання, які через уривчастий характер польової документації не можуть бути чітко продатовані.

В. Антонович згадує про знахідки поховань на території цегельного заводу Суботіна (вул. Фрунзе, 35 – 49). Під самою горою були знайдені “три гробниці, в них лежали скелети головами к северу; около них черепки глиняных сосудов” [1, с. 40]. У 1925 р. лаборант археологічного відділу ВІМу Кость Куниця звітується до ВУАКу про відкриття трьох поховань, виявлених на великій глибині в районі садиби №11 на вул. Боричів Тік: два кістяка були в дерев’яних домовинах, третій без труни. Автор доповідної записки згадує про наявність інвентаря [25]. У 1936 р. під час зведення будинку на розі вулиць Волоської та Хорива І. Самойловський відкрив низку поховань [38, с. 114].

Повна відсутність польової документації робить неможливим хронологічно атрибутувати вищезгадані комплекси, проте необхідно пам’ятати про подібні знахідки та враховувати їх під час майбутніх досліджень на київському Подолі.

Таким чином, за останні 40 років археологічного вивчення Подолу відкрито низку міських могильників Києвоподолу, які датуються приблизно XIII – XVI ст. Більшість з них може належати подільським парафіяльним храмам (№№ 1 – 6). У районі могильників №7 та №8 ніяких сакральних споруд не виявлено. Можливо, десь поруч розташовувалися невеликі каплички, які не вдалося зафіксувати археологічно. Цікава традиція простежується на прикладі кладовищ №№ 9 – 10. Звичай закладання цвинтаря на місці зруйнованого храму – так званої, “церковщини” – досить розповсюджений у східнослов’янському православ’ї. Він пояснюється намаганням обрати

сакрально чисту територію при виборі міста для поховання. Ділянка освячена колишнім храмом підходить ідеально. Тому в археологічному середовищі подібні християнські могильники вважаються вірним індикатором у пошуках давньої храмової архітектури [23, с. 13 – 14].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – К.: “Изд. имп. Московского археологического об-ва”, 1895. – 139 с.
2. Башкатов Ю.Ю., Зоценко В.Н., Тимошук В.Н. “Отчет Межигорского отряда постояннодействующей Подольской экспедиции о Полевых исследованиях по ул. Межигорской, 11 в 1991 г. и полевых наблюдениях в 1991 – 1992 гг.”// НА ІА НАНУ. – 1992/231. – 69 с.
3. Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего город. – К.: “Наукова думка”, 1991. – 320 с.
4. Бидзиля В.И., Занкин А.Б., Калюк А.П. “Отчет научно-производственного кооператива “Археолог” об охранных археологических раскопках на киевском Подоле в 1993 г.”//НА ІА НАНУ. – 1993/57. – 135 с.
5. Бліфельд Д.І. Матеріали до археологічної карти Києва: Т. II. Подільський район. – НА ІА НАНУ. Ф. 12. – Од. зб. 214.
6. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. – 1954. – Т. 9. – С. 42 – 53.
7. Гупало К.Н. “Отчет о раскопках Пирогощи в 1978–1979 гг.” // НА ІА НАНУ. – 1979/16 “в”. – 36 с.
8. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А., Зоценко В.Н. Исследования Киевского Подола // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 286 – 287.
9. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. “Отчет Архитектурно-археологические исследования церкви Успения Богородицы Пирогощи 1976 – 1977 года”// НА ІА НАНУ. – 1977/9 “б”. – 42 с.
10. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. Раскопки в Киеве // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 323 – 325.
11. Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К.: “Наукова думка”, 1975. – С. 40 – 79.
12. Зоценко В.Н. Скандинавские древности и топография Киева /...// Ruthenica Т. II. – К.: “Інститут історії НАНУ”, 2003. – С. 26 – 52.
13. Зоценко В., Тараненко С. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на Київському Подолі // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. – Львів, “Камула”, 2009. – С. 302 – 332.
14. Івакін В.Г., Івакіна І.Ю. Археологічні дослідження на Київському Подолі у 1920 – 1940-х рр. // Могилянські читання 2009. – К.: “НКПЗ”, 2010. – С. 257 – 264.
15. Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: “Наукова думка”, 1976. – С. 214 – 224.
16. Ивакин Г.Ю. Охранные раскопки на Киевском Подоле // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 251 – 252.
17. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII – XV веках. – К., 1982. – 104 с.
18. Ивакин Г.Ю. О Церкви Успения Богородицы Пирогошей // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: “Наукова думка”, 1989. – С. 168 – 180.
19. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 272 с.
20. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві 1991 року // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 37 – 38.
21. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984 – 1989 рр. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989. – К.: “Наукова думка”, 1993. – С. 104 – 133.
22. Івакін Г.Ю.; Козубовський Г.А.; Козюба В.К.; Чміль Л.В. “Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі в 1996 р.”// НА ІА НАНУ. – 1996/1. – 31.

23. Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси // Успенская церковь в Кондопоге: Сб. научных тр. – Кондопога – СПб., 1996. – С. 4 – 47.
24. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стіло, 2002 – 230 с.
25. Куниця Кость. Доповідна записка // НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАКУ, 1922 – 1923. – Ф. е. 13.
26. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К.: “Типография Императорского Университета св. Владимира”, 1897. – 274 с.
27. Покас П.М. До палеоантропології київського Подолу XV – XVII ст. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989. – К.: “Наукова думка”, 1993. – С. 134 – 137.
28. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття. – К., 2003. – 305 с.
29. Проценко Л.А. Київський некрополь: Пугівник-довідник. – К.: “Укр. письменник”, 1994. – 334 с.
30. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К., 1991. – 168 с.
31. Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Сергеева М.С., Тимошук В.Н., Михайлов П.С., Башкатов Ю.Ю. “Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции Института археологии НАН Украины об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле” // НА ІА НАНУ. – 1997/119. – 22 с.
32. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. “Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов Поварни XVII – XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря” // НА ІА НАНУ. – 1992/30. – 10 с.
33. Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Тимошук В.Н. “Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции” // НА ІА НАНУ. – 1987/26. – 47 с.
34. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3 в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – 2003 /126. – 24 с.
35. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Пефтіць Д.В., Гречко Д.В. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 рр. Том 1. // НА ІА НАНУ. – 2009. – 77 с
36. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Тимошук В.М., Зоценко В.М., Башкатов Ю.Ю., Журухіна О.Ю. “Звіт Межигірського загону Подільської постійно-діючої археологічної експедиції за адресою вул. Межигірська, 3/7 у 2002 – 2004 рр. // НА ІА НАНУ. – 2004/229. – 48 с.
37. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г. Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок, 7/9 Р-1) // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. / за редакцією Н. О.Гаврилюк – Вип. 8. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике поле. – 2006. – С. 123 – 125.
38. Самойловський І.М. Археологічна карта Києва. 1949 – 1954 рр. // НА ІА НАНУ. – Ф. 12/ – № 361. – 157 с.
39. Самойловський І.М. Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1967 р. – НА ІА НАНУ – Ф. 12. – № 110, 269. – 141 с.
40. Сергеева М.С., Ивакин В.Г. Позднесредневековый могильник на Киевском Подоле // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск: “РИО БГУ”, 2010. – С. 403 – 408.
41. Сергеева М.С., Тараненко С.П. Археологічні дослідження на території Києво-Подільського Братського монастиря // Могилянські читання 2009. – К.: “НКПЗ”, 2010. – С. 287 – 293.
42. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва / ІА АН УРСР. – К.: “Наукова думка”, 1970.
43. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель: Репринт. воспр. изд. 1918. – К.: “Книга Роду”, 2008. – 400 с.

УДК 902 (477. 42)

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ БАБИНА ГОРА (за результатами археологічних розкопок 2011 року в м. Олевськ Житомирської області)

Віталій НЕПОМЯЩИХ (Київ)

У публікації підсумовані результати археологічних досліджень в урочищі Бабина Гора на Житомирщині у 2011 році.

Ключові слова: Бабина гора, древляни, оборонні укріплення, археологічні дослідження, Житомирщина.

В публикации суммированы результаты археологических исследований в урочище Бабина Гора на Житомирщине в 2011 году.

Ключевые слова: Бабья гора, древляне, оборонительные укрепления, археологические исследования, Житомирщина.

In the publication the results of archaeological research in the natural Babin Gora in Zhitomir region in 2011 are summarized.

Key words: Babin Gora, drevlyans, fortifications, archeological research, Zhytomyr region.

Вивчення оборонних укріплень городища в ур. Бабина гора є результатом досліджень пам'ятки, що входить до загальної системи древлянських городищ [2, с. 43]. Існують різні думки дослідників щодо хронологічної належності пам'ятки та її конструктивних особливостей. Єдиний, хто зробив уперше власні обстеження в 70 р. ХХ ст., був М.П. Кучера. Він склав глазомірний план городища, виділив та описав його складові елементи: рів, вал, в'їзд на городище, западину колодязя; оглянув і прошурфував майданчик та прилеглий з західного боку посад. За виявленими матеріалами він відніс городище та прилеглий посад до IX – XI ст. Дані, наведені М.П. Кучерою, найбільш повні та інформативні, оскільки, базуються на результатах власного детального обстеження пам'ятки [6; 5, с. 72 – 82; 7, с. 196].

О.В. Куза датує час існування пам'ятки XII – XIII ст., спираючись на повідомлення В.Б. Антоновича та В.Ю. Кухаренко, він стверджував, що городище з усіх боків обнесено валом. Б.А. Звіздецький відзначив, що городище майже “з усіх боків” оточено водами р. Уборть та її притоків [2, с. 126].

З 2009 року археологічні дослідження проводяться в м. Олевськ, зокрема на городищі в урочищі Бабина гора силами Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом к.і.н. А.В. Петраускаса. Городище займає мисоподібний виступ берегової тераси правого берега р. Уборть, який зі східного боку виходить до заплави р. Уборть. З Півночі він обмежується долиною струмка, що впадає до Уборті (рис. 1). З південного боку городище обмежується ярмом зі стрімкими схилами, що виходить до заплави. Південно-західний бік городища відділений від напільної сторони широким сильно запливши ровом. Висота над заплавою близько 5 – 7 м. Сліди рову з напільного боку не прослідковуються. Майданчик городища має підтрикутну форму, що обумовлено природною формою берегової кромки правого берега струмка (п.п.р.Уборть), який утворює північний край майданчика городища, та майже прямою лінією правого корінного берега р. Уборть, що утворює східний край майданчика.

Натомість М.П. Кучера вважав, що воно має “круглу” в плані форму, що передбачає інший спосіб зведення городища та його соціально-політичну й хронологічну належність. Розміри майданчика – 44 x 54 м. Площа майданчика городища становить 0,14 га.

На думку авторів дослідження, штучне втручання будівельників городища до природного рельєфу було лише із південно-західного боку, де викопано оборонний рів, що відокремив мисовидний виступ від корінного берега [11, с. 9]. Земля з рову була, вірогідно, використана для зведення валу, який півколом проходить по південно-західному краю городища. Сторона, звернута в бік рову – більш крута, а звернута до майданчика – більш полого. Верхня кромка вала дуже вузька, майже підтрикутної в перетині форми, особливо в центральній частині. У південній частині верхній майданчик більш плаский через зведення військової траншеї, западина якої добре прослідковується вздовж східного краю майданчика городища.

В'їзд на городище, зафіксований М.П. Кучерою, знаходиться в крайній північно-західній частині городища на місці, де оборонний рів виходить до канйону струмка, що омиває північний край городища. Він ледь вигнутим півколом, оминаючи край валу, піднімається по краю городища. Довжина підйому – 20 м, ширина – 2 м. Вірогідно, що в цьому місці могла, бути дерев'яна конструкція для перетину рову. На майданчику городища впритул до валу знаходиться западина, яка, на думку М.П. Кучери, могла утворитися внаслідок заповнення котловану колодязя. Діаметр западини – 9 м, глибина – 0,3 м. У результаті шурфування для уточнення культурно-хронологічної належності городища було виявлено шматки залізного шлаку від отримання заліза сиродутним способом; фрагментами стінок гончарних посудин давньоруського часу та фрагментом шийки посудини пізньосередньовічного часу [11, 2009, с. 10].

Улітку 2011 року вперше здійснено розріз захисних споруд городища в урочищі Бабина гора. Вал городища вирізняється своїми великими розмірами. На нашу думку, його потужність обумовлена двома періодами будівництва. Перший відноситься до зведення конструкцій у давньоруський час, другий до литовської доби. У засипці тіла вала та рову відсутні матеріали, що стали хронологічним індикатором. Натомість, гіпотеза будівництва захисних споруд базується на знахідках виявлених під час досліджень городища та посада, а також конструктивних особливостях валу аналогії, яким відомі вже для згаданих періодів. З огляду на все вище сказаного ми репрезентуємо свою спробу реконструкції оборонних укріплень.

У 2009 році співробітниками Житомирської експедиції було знято топографічний план городища та обміри валу і рову. Рів завдовжки 70 м, ширина його коливається від 9 до 20 м, з замитим ґрунтом його глибина 0,7 м. Вал з боку майданчика 2,4 – 3,4 м заввишки, 66 м завдовжки та 14 – 20 м завширшки [11, 2010, с. 9 – 10]. Зовнішній схил за рахунок насипу валу утворює крутий кут нахилу і переходить у рів. Очевидно, що природний вигляд цього боку городища мав дещо інший вигляд. Його схил до зведення оборонних конструкцій в давньоруський час був достатньо пологим і таким чином легко долався для сходження на майданчик. Археологічними розкопками в 2011 році було досліджено систему захисних укріплень. Першою оборонною лінією та перешкодою для ворога став рів, його глибина в місці розрізу 2 м від сучасної поверхні, а ширина 9 м. Дно рову заокруглене, укіс внутрішньо стінки городища складає 20 є, а на підйомі до валу – 45 є. У результаті розрізу валу встановлено, що край майданчика городища ескарповано. У такий спосіб утворено невелику берму 0,6 м завширшки, що ускладнювало будову схилу та утворювало більш крутий кут, який далі

продовжувала зрубна конструкція. Вона зведена була в два ряди городень на заздалегідь підготовленій рівній площадці майданчика 10 см завтовшки. Дерев'яні конструкції склалися з навіл розщеплених колод (плах) товщиною 0,2 м рублених вобло. Зафіксовано їх згорілі залишки (рис. 2, 1). Він мав вигляд, вочевидь, конструкції квадратної форми, ширина – 2 м, довжина, яку вдалося зафіксувати, – 1,6 м, висота – 1,2 м. Після зведення вони забутовувались суглинком темно-жовтого кольору, який отримували під час копання рову. До неї з боку майданчика городища примикала друга городня. На відміну від першого, цей зруб було забутовано піском, здобутим з викопаного рову та підрізаного краю схилу городища. Він також складався з плах рублених вобло, довжина, яку вдалося зафіксувати, – 1 м, висота – 1,6 м та ширина – 2 м. Зруби були з'єднані між собою спільною поперечною стінкою та розташовувались окремо від наступного поперечного ряду городень на відстані одного метра. Ні зовнішня стіна першого ряду городень, ні вся представлена конструкція не була засипана зверху ґрунтом. Таким чином, на городищі в ур. Бабина гора в давньоруський час було збудовано дерево-земляну конструкцію у вигляді стіни, а не вал.

У даному випадку ми розділяємо думку Ю. Ю. Моргунова, який говорив, що не має сенсу з інженерної точки зору створювати дубову стіну, щоб її основу потім засипати ґрунтом. За розподілом навантаження технічні зруби не придатні для скріплення насипу і не мають впливу на крутизну схилу. Коли частина городні горіла, то інтенсивніше згорала її верхня частина, забутовка ґрунту осипалася і засипала нижні вінці, що створювало ілюзію внутрішніх конструкцій валу [10, с. 54; 1, 1987, с. 181].

Отже, у результаті сильної пожежі зовнішній зруб згорів, частина плах, вочевидь, впала на схил та на штучно зроблену берму, а ґрунт забутовки осипався утворивши стрімкий схил, що створює начебто тіло валу з дерев'яною конструкцією (рис. 2, 2).

Зверху зрубна конструкція мала продовження у вигляді встановленої стіни (бруствер), з літопису відомі як заборолла. Цю частину укріплень археологічно зафіксувати неможливо, але встановити приблизну її висоту можна. Майданчик, на якому знаходилася військова дружина, повинен був мати таку висоту, з якої насип або схил перед зовнішнім ровом (гласис) мав би зручний кут для спостереження та не заважав би вільно тримати в полі зору дно рову. Очевидно, це був бруствер, що захищав нижню половину тіла, при цьому дозволяв зручно вести обстріл з луків або використовувати іншу металеву зброю. Поєднання невисокого парапету з неглибоким ровом могло зупинити натиск ворога, який був не готовий вести тривалу осаду за допомогою зброї дальнього бою. Ще ефективніше така конструкція могла служити на краю високого берегового схилу [10, с. 70]. Імовірно, такі параметри розмірів визначились в глибоку давнину і відображають стандарт найменших укріплень, який був зручним для широкого використання. Ю. Ю. Моргунов, посилаючись на дослідження Ф. Ласковського, стверджує, що мінімально можлива висота фортечних стін із бруствером дорівнює розмірам косога сажню (коса сажень = 2,16 м). Тобто умовно це означає, що за вирахуванням з 2,16 м середніх значень висота бруствера сягатиме 0,9 – 1,2 м, а висота стіни буде дорівнювати інтервалу 0,96 і 1,26 м.

Оборонні укріплення були знищені сильним полум'ям. Нижній шар ґрунту, на якому встановлено зовнішній зруб, обпалений у результаті високої температури. Конструкція не витримала і згораючи впала в бік рову, у результаті чого утворився валоподібний насип. Пізніше його було прилаштовано в нове укріплення городища.

Історично склалося, що життя в більшості городищ, поселень, замків, міст припинила своє існування після татаро-монгольської навали, але відомі випадки, коли населення поверталось у свої домівки або заселяло нові місця, і життя відновлювалося. Різні перипетії відбувалися з давньоруською державою в період другої половини XIII – XIV ст., що не могло не відобразитися не тільки на суспільному житті населення, але й на особливостях містобудування, зокрема військового зодчества.

Укріплення різних районів Русі проходило вже інакше. На Волині, що опинилася на початку XIV ст. у васальній залежності Литви, яка захопила Полоцьк, Київ, Брянськ, чернігівські землі, військово-оборонне будівництво мало інший характер. Тут під контролем Литви розпочали будувати укріплені замки литовських магнатів і феодалів. На відміну від територій, які були названі вище, в північно-західних та північно-східних районах було збережено самостійність, литовські замки не набули такого поширення. На цих землях збереглися старі традиції військово-оборонного будівництва, яке з кінця XIII ст. швидко почало розповсюджуватись [8, с. 23 – 24].

Городище в ур. Бабина гора, очевидно стало одним з тих, які були освоєні в литовський період, а отже його укріплення набуло нового вигляду і представлені другим періодом будівництва. На стрімкий укіс, що утворився після зруйнованого пожежею зрубу та обвалу його забутовки, було зроблено підсіпку у вигляді плямистого піску. Таким чином, було розширено край майданчика і утворено вал. Зовнішній схил його набув крутої форми. Зверху на нього насипано настил з потужного прошарку дресви, взятої на протилежному березі безіменного струмка, який оминає городище з півночі. Він виконував роль своєрідного панцира, який скріплював насип і запобігав її зсуву. Таким чином, утворено вал з крутим зовнішнім схилом 70°, що робило його важким для приступу. Залишків дерев'яних конструкцій у насипі другого періоду будівництва зафіксовано не було. Внутрішній бік валу було облицьовано камінням невеликих розмірів, яке утворювало своєрідну дорогу з бруківки. Він був вимощений не тільки по насипу валу, а й по під ним. Археологічно зафіксовано залишки кам'яного настилу, що розташовується по периметру майданчика городища. На нашу думку, по верху валу було встановлено бруствер. Очевидно, рів часів ВВВ знищив його залишки. Це Можливо, це була каркасно-стовпова конструкція. Вона побутувала ще в ранні періоди давньоруської держави та використовувалася часто в більш пізні періоди. Очевидно, як і давньоруські укріплення городища, це були не високі конструкції, які давали змогу вести обстріл та в потрібний момент сховатися від атаки ворога. Такій будові дерево-земляних укріплень існують аналогії. Їх відомо дуже мало, оскільки, що цей період слабо вивчений. Подібними оборонними спорудами було захищено Звенигород, найдавніше місто Московського князівства [12, с. 125]. На думку академіка Б.О. Рибакіна, він виник у давньоруський час як порубіжний пункт між володіннями чернігівських князів в XII ст. та продовжував існувати до XVII ст. Оборонні споруди Звенигорода датуються XIV – XV ст. З усіх боків його оточують вали, з тильного розташовується найбільший за розмірами 8 м заввишки та 20 м завширшки, інші три невеликі. В основу валу було встановлено дерев'яні зруби з колод, забутовані щільною глиною. В одному з розрізів валу зафіксовано потужне нашарування вапна. Проте це був одиничний випадок. Імовірно, воно використовувалося як будівничий матеріал для зведення собору в інших місцях розрізу його не виявлено. Зовнішній схил валу вимощено глиною. Дослідникам вдалося зафіксувати залишки дерев'яних заборол, які склалися з коротких колод діаметром 10 – 20 см. Колоди розташовувались горизонтальними рядами вздовж валу, через кожні 150 – 160 см вони

перев'язувалися короткими 80 см завдовжки, що утворювали "П" подібну форму зрубу. Із зовнішнього боку стіна була обмазана глиною, що фіксується в обпаленому вигляді. Таким чином, над крутими схилами ярів розташовувався гласис валу, побудований з глини, над яким встановлено стіну обмазану глиною. На думку академіка Б.О.Рибакова, не дивлячись на відсутність зрубів, стіни були, очевидно, дещо вищі людського зросту та використовувалися для укриття воїнів [12, с. 131]. Головну роль в оборонній конструкції Звенигорода відігравали саме круті схили (70 є), що спускалися донизу на 20 – 25 м. Ширина ярів тут сягає 100 – 200 м, у такий спосіб ніякі стінобитні машини не пошкодять стіни міста. Вся верхня площадка валу та його внутрішній схил були вимощені дрібним каменем (5 – 15 м) кругляком, що щільно були підігнані один до одного. Дослідники порівнюють виявлену кам'яну бруківку з велотреком, що простягався на 720 м. З'ясовано її роль – під час дощу та утвореної багнюки на майдані городища за допомогою бруківки можливо було зійти на верхній бойовий майданчик (рис. 3) [12, с. 131].

Багато спільних рис з оборонними конструкціями городища в урочищі Бабина гора, що розташовується на території сучасної України мають укріплення городища в с. Сокільці. Вони зводилися в два будівельні періоди XIV – XV ст. та XVI – XVII ст. У XIV – XV ст. воно являло собою фортецю-замок, було одним з військово-адміністративних осередків. У насипі валу першого періоду будівництва зафіксовано засипку глини та жорстви, а дерев'яні конструкції використовувалися як жилі приміщення. Насип жорстви виконував роль скріплення всієї оборонної конструкції від її зсуву [9, с. 201 – 214].

На території сучасної Білорусії, історичну долю земель якої не оминула загарбницька діяльність сусідніх Литви та Польщі, знаходять своє місце пам'ятки з оборонними укріпленнями XIV – XV ст. Одним з таких прикладів може бути стародавнє місто Орша (Рша). Перша літописна згадка датується 1067 р. Місто збудоване за часів Брячислава Полоцького як східний порубіжний форпост Полоцької землі. Зручне розташування на місці впадіння р. Рша (нині р. Оршиця) в Дніпро давало змогу контролювати важливу ділянку торговельних, а пізніше перехрестя стратегічно важливих сухопутних шляхів. Дослідники називали Оршу ключем від Смоленська, що замикав головні шляхи у відносинах з півднем та київською землею. Значення міста збереглося в наступні століття [13]. Не можливо стверджувати про характер навальних конструкцій, очевидно це був частокіл, зруйнований у першій половині XIV ст. Майданчик городища було розширено, і вал давньоруського часу розрито. По краю збільшеного майданчика насипано новий вал та зведено нові дерев'яні стіни. Відбулося це, коли Орша була включена у склад Великого князівства литовського [13].

Під час дослідження оборонного верхнього валу Полоцька встановлено, що його конструкція з напільного боку складалася з товстих колод, які були покладені рядами хрест на хрест та засипані піском і глиною. З боку західної Двіни її не виявлено [13].

Дерево-земляні укріплення Верхнього замку Вітебська XII – XIV ст. разом з крутими схилами 20 м заввишки та водами рік, робили його майже неприступним з півночі та сходу. З інших боків розташовувалися укріплення дещо менших розмірів, оскільки прикривалися територією посаду. Конструкція валу складалася з насипу 5 – 6 м заввишки і 16 – 20 м завширшки. Фундамент валу із зовнішнього боку укріплювали палі 0,3 – 0,8 м завтовшки (іноді до 2,5 м завтовшки), що запобігали зсуву валу.

Підсумовуючи все вище сказане, з усією впевненістю можемо констатувати, що оборонні укріплення городища в урочищі Бабина гора будувалися в різні історичні періоди. Топографія городища максимально використовувалась для зведення конструкцій. У давньоруський час спостерігається тенденція збереження традицій військових зодчих, що знаходить відображення в розмірах зрубів. Прилаштування майданчика для зведення оборонної стіни, ескарпування схилу, викопування рову та використання здобутого ґрунту для засипки городень, а також утворення кута нахилу схилу в 40 – 45 є було оптимальним рішенням для давньоруських укріплень градів.

Зруйновані в результаті пожежі оборонні конструкції відновлюються в литовський період, для якого характерно використання залишків давньоруських оборонних укріплень. Проте це було не новизною, адже в давньоруський час залишки, наприклад, оборонних валів скіфського часу – так звані “зміві вали” були прилаштовані для захисту рубежів давньоруської держави. Таким чином, на городищі в ур. Бабина гора будувалися нові укріплення у вигляді насипного без внутрішніх конструкцій валу. На ньому, очевидно, встановлювався бруствер та викладалася кам’яна бруківка для зручного пересування воїнів у випадку непогоди.

Оборонні укріплення литовського періоду існування городища в м. Олевськ знаходять аналогії серед пам’яток, що розташовуються на території сучасної Росії та Білорусії. У конструктивних особливостях захисних споруд спостерігаються відмінності, зумовлені використанням будівельних матеріалів і специфікою місцевості. Проте загальний характер і принцип їх будови залишається спільним. Пам’ятка та її фортифікація може вважатися унікальною для території сучасної України, адже аналогічних городищ на сьогоднішній день відомо лише одиниці, вони потребують свого подальшого вивчення. Досліджений вал та його конструкція є загальною системою укріплень древлянського граду, яку доповнює в’їзд, що відігравав важливу роль в обороні. Це питання заслуговує окремої уваги і є предметом для окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисевич В.Г. Сооружения городища Слобода // Никольская Т. Н. Городище Слобока XII – XIII вв. – М., 1987. – С. 181.
2. Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – С. 43, 126.
3. Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод Археологических памятников. – М., 1996. – 256 с.
4. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – Вып.ЕІ. – М., 1961. – 53 с. – С. 39.
5. Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 72 – 82.
6. Кучера М.П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р. – НА ІА НАНУ. – 1975в / 27.
7. Кучера М.П. Слов’яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С.196.
8. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков. – М., Изд-во Академии наук, 1962. – С. 23 – 24.
9. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі // Археологія. – Том XIX. – 1965 – С. 201 – 214.
10. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси. – М., 2009. – С. 54, 70.
11. Петраускас А.В., Коваль О.А., Петраускас А.О. Звіт про археологічні обстеження Житомирської археологічної експедиції в місті Олевськ Житомирської області та його околиць у 2009 р. – К., 2010.

12. Рыбаков Б.А. Раскопки в Звенигороде (1943 – 1945 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. Материалы и исследования по археологии Москвы. – Т. II. – М. – 1949 – С. 125 – 133.

13. Ткачоў М.А. Замки Беларусі. – Минск, 1987. – 224 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Непомятих Віталій Юрійович – молодший науковий співробітник Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, м. Київ.

Наукові інтереси: давньоруська археологія

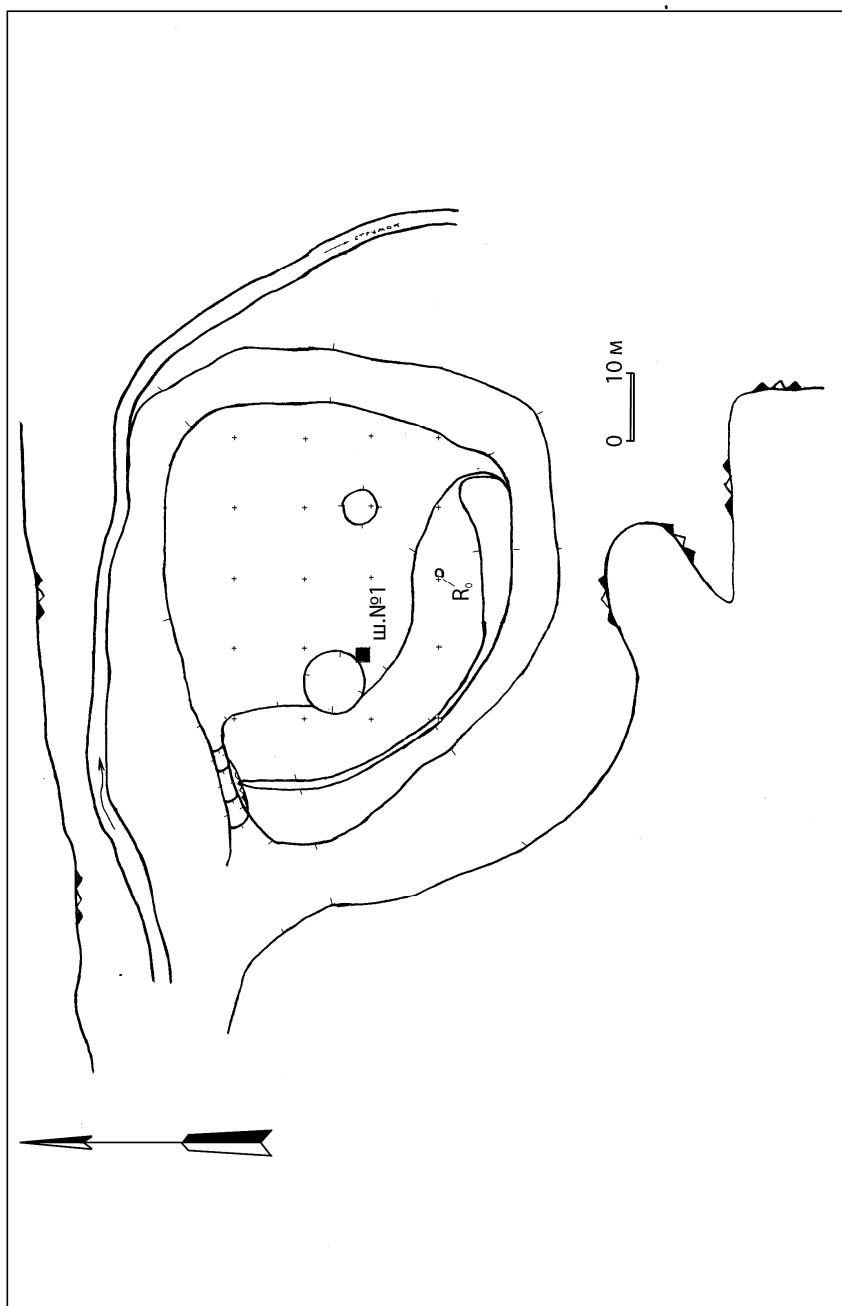

Рис. 1. Топографічний план городища в ур. Бабина гора (за А.В. Петраускасом)

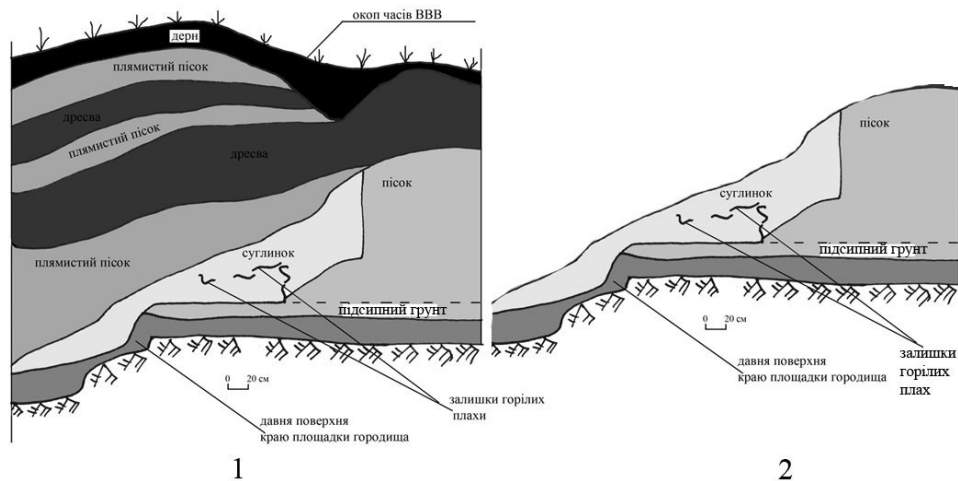

Рис. 2. План креслення розрізу валу городища в ур. Бабина гора. 1. Стратиграфія західного борту розкопу. 2. Залишки оборонних деревоземляних споруд давньоруського часу.

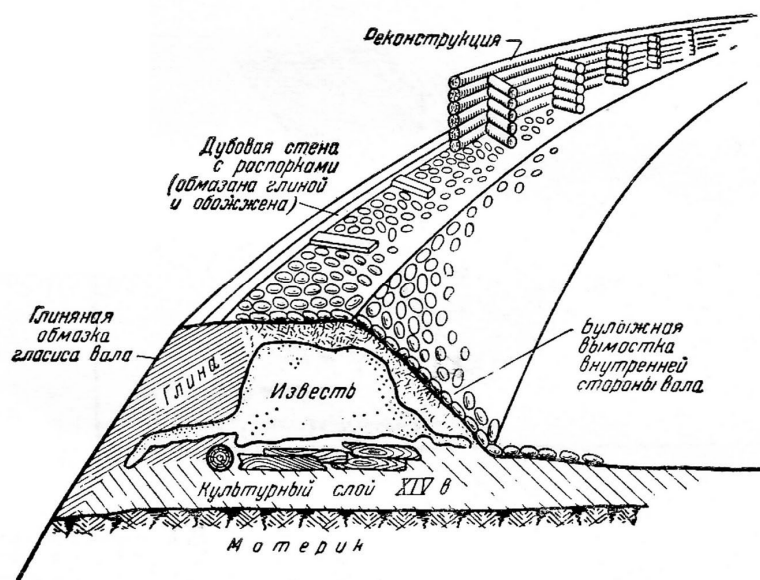

Рис. 3. Оборонні укріплення Звенігорода (реконструкція за Б.О. Рибаківим)

УДК 94(477) “13/17”

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ “ДИКОГО ПОЛЯ” В XIV - XVIII СТ.

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі колонізації українцями Північного Причорномор'я та Криму (XIV – XVIII ст.) в історичному, геополітичному, соціокультурному вимірах та проблемі подолання етноцентричного підходу в українознавстві.

Ключові слова: “фронтир”, етноцентризм, колонізація, українознавство.

Статья посвящена проблеме колонизации украинского Северного Причерноморья и Крыма (XIV – XVIII вв.) В историческом, геополитическом, социокультурном измерениях и проблеме преодоления этноцентрического подхода в украиноведения.

Ключевые слова: “фронтир”, этноцентризм, колонизация, украиноведение.

The article is dedicated to the problem of Ukrainian colonization of Northern regions of the Black Sea and Crimee (XVI – XVIII ct.) in the historical, geopolitical, socio-cultural dimensions and to the problem of overcoming ethnocentric approach to the phenomena of Ukrainian history.

Keywords: “Frontier” ethnocentrism, colonization, Ukrainian.

Проблема освоєння (колонізації) українцями Північного Причорномор'я та Криму в ранньомодерну та модерну добу (XIV – XVIII ст.) в різні часи привертала увагу українських істориків, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Пріцака, І.Лисяка-Рудницького, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, О. Галенка. Вивчення цього багатоаспектного явища потребувало від істориків виходу за вузькі рамки етноцентричної концепції і застосування новітніх методів дослідження. Значною мірою зміст і напрямки наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії визначила теорія “фронтиру”, або “Великого степового кордону”.

Поняття фронтиру ввів у науковий обіг професор Фредерік Джексон Тернер у своїй статті “Значення кордону в історії США” (1893 р.). В ній історик стверджував, що США завдячують своїм існуванням відкритим просторам Дикого Заходу, який забезпечив державі демократичні принципи функціонування і розвинув американський індивідуалізм. 1900 р. цей науковий доробок став одним із основних текстів американської історії. Відтоді навколо Тернерової тези точаться дискусії не тільки у США, а й у світі.

Арнольд Тойнбі, який першим застосував теорію фронтірів у поясненні всесвітньої історії та наголосив на їх значенні для розвитку цивілізації, зауважував, що прикордонне населення змушене жити в умовах небезпеки знищення і саме такі спільноти більш податливі до прогресу.

Кожна країна може мати свої фронтірні інтерпретації. Україна містить поняття фронтиру вже в назві. Першим компаративний підхід до історії України в дусі Тернера застосував Вільям Макніл у своїй брошурі “Степові фронтіри Європи” (1964).

І. Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією “Україна між Сходом і Заходом”. Канадський історик наголошував, що як піонер і ковбой представляють модерну історію Америки (“Дикий Захід”), так і козак представляє історію України (“Дике Поле”). Козаки, ці європейські воїни у татарському вбранні, з часом поширили свої ідеали на всі землі, де мешкали православні християни в складі Польської корони. Так “Україна” як фронтір

перетворилася на “Україну” як край, поступово витіснивши попередню назву “Русь”.

Знаний історик і тюрколог О. Пріцак уважав за обов’язок української історіографії “вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території. “...Історик Козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський Ханат. У такому підході – татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні з запорожцями – наші предки” [1, с. 31 – 32]. Вчений передбачав шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

На нашу думку, важливими з погляду дослідження проблеми є також її геополітичний та соціальний аспекти.

Всі державні утворення на українських теренах доби пізнього Середньовіччя закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Сама логіка історичних обставин змушувала українців увійти у сферу чорноморських зв’язків і впливів, того, що М. Грушевський означив висловом “чорноморська орієнтація”. На його думку, “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою” [2, с. 147].

Географ і геополітик С. Рудницький з цього ж приводу зазначав: “В X і XI віках являється староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають... український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI віку починається нова експансія українців на південь і схід... В XVIII столітті український народ дійшов знову до Чорного моря...” [3, с. 97].

С. Рудницький убачав своєрідність географічного положення України в її “окраїнності” (межовості. – С.П.). З початком Середньовіччя вона стала кордоном, який розмежував середземноморський та передньоазійський світ від півночі, а ще – окраїнною землею осілих хліборобських народів супроти кочівників-азійців. На його думку, впродовж кількох століть – з XIV по XVIII – Україна стояла на межі трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського й кочового азійського, – що так чи інакше зумовлювало українську бездержавність [3, с. 116].

Натомість канадський історик Зенон Когут у статті “Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії” зауважує, що “окраїнність” України, навпаки, сприяла процесу державотворення: “Між великими державами – Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією – лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансільванія, Валахія, Молдавія, Крим і Донське козацтво. Саме ця прикордонна смуга між великими державами дозволила з’явитися й Українській козацькій державі. Одне з нездійснених завдань історичної науки – дослідити козацьку Гетьманщину в контексті степового прикордоння...” [4, с. 17].

Тієї ж позиції тримався й І. Лисяк-Рудницький, який уважав, що саме “пограниччя” українських земель (їх розташування на межі заселених територій і “Дикого поля”) стало етноформуєчим фактором. Так, “українською людиною пограниччя був козак, що в XVI – XVII ст. став репрезентативним типом свого народу... У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення... пограничних земель. Воно

становило авангард української селянської колонізації, але при цьому запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів – татарів.” [5, с. 57].

Отже, в межах одного географічного ландшафту можуть співіснувати різні за етнічною характеристикою етноси, звідки випливає, що “виводити” особливості культури виключно із специфіки ландшафту помилково.

З приводу “межовості” України, зафіксованої у самому етнонімі: географічно й історично Україна стоїть на межі Заходу і Сходу. І. Лисяк-Рудницький вбачав цивілізаційне покликання України в синтезі Заходу і Сходу: “Україна розташована між світами грецько – візантійської і західної культур і законний член їх обох – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу...Україна наближалась до цієї синтези у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за Козаччини...велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього”.

Вивчаючи історію середньовічної та ранньомодерної України, сучасні українські історики (насамперед Я. Дашкевич, Н. Яковенко) послуговуються (з певними заувагами) концепцією “Великого степового кордону”, запропонованою Вільямом Мак Нейлом [6]. Зокрема, Ярослав Дашкевич застосував концепцію кордону як контактної зони, у якій сформувався особливий тип суспільства – пограничний, де сполучення культурних елементів було природною річчю [7].

Втім, Наталя Яковенко, торкаючись проблеми походження козацтва, зауважує: “...Впродовж останнього десятиліття став усе наполегливіше акцентуватися фактор так званого Великого кордону – проміжного терену між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхнули до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Литовському. ...Ідея Великого кордону чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. Але в проблемі генези козащини доцільно шукати передусім баланс (виділено нами. – С.П.) “свого” з “чужим”, бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота” [8, с. 180].

Степ (Дике поле) гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня, покриваючи ледь не п’яту частину сучасної України (південні райони нинішніх Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та частини – Одеську й Запорізьку області).

Починаючи з доби Середньовіччя, жодна держава, що межувала з Диким полем, не контролювала його повністю. Так, за часів Київської Русі ця територія була ареною діяльності ватаг “бродників” – вигнанців і мігрантів східнослов’янського походження. Від часу татаро-монгольської навали степові простори Причорномор’я та Приазов’я були введені до володінь Золотої Орди. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева.

О. Галенко зазначає: “До ХІХ століття степова зона була ареалом передовсім кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені в Євразійському степу від Подунав’я до Монголії” [9, с. 24].

Від Русі татарські улуси відділяла “буферна” смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більш-менш збігалася з течією Росі, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Протягом короткого часу за великого князя литовського Вітовта (1392 – 1430), який намагався встановити контроль над Причорномор'ям, “буферна” зона вважалася частиною русько-литовської держави.

Як у тогочасній свідомості сприймалася ця зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: “То земля не моя й не твоя, лишень Богова” [8, с. 175 – 176].

Розпад Золотої Орди на менші та слабкіші ханства (Кримське ханство виокремилася зі складу Золотої Орди 1449 року) суттєво змінив геополітичну конфігурацію Степу.

Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполита, до складу яких входило Подніпров'я (Волинь, Київщина та Брацлавщина), стали активними та впливовими гравцями на східноєвропейському степовому кордоні.

Османська імперія 1475 року силою змусила Кримське ханство визнати зверхність султана. В останніх десятиліттях XV ст. кримські татари та їхні васали-кочовики, що належали до Єдикульської, Очаківської (Джамбойлуцької) та Єдисанської орд, почали регулярно нападати на території сусідніх держав.

Нищівні походи кримчаків від 1482 р. (погром Києва) до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку. Тактика захоплення ясиру була відпрацьована до автоматизму. Кількість захоплених бранців залежала від типу походу: під час загального походу орди, очолюваного самим ханом чи кимось з його братів, захоплювали до 5 тис. осіб; “середні” походи (чамбули), у яких брали участь кілька тисяч татар, приносили близько 3 тис. бранців; грабінницькі набіги дрібних загонів, так званих “беш-баш” (“п’ять голів”), які найчастіше практикували ногайці без відома хана, виводили в неволю по 200 – 300 осіб. Наслідком цих погромів стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть українські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, зв’язаними за шиї по десятку [8, с. 183 – 184].

Д. Яворницький вказував: “Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було б брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, ...постачання християнськими невільниками ...турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку” [10, с. 239].

Тому, на нашу думку, перший, або “невільницький”, етап освоєння українцями Причорномор'я та Криму розпочався як наслідок виведення ясиру.

Турецький мандрівник Евлія Челебі наводить дані чергового перепису населення Кримського півострова, який відбувся 1666 – 1667 р. (відповідно до “Яси” (зводу законів Чингіз-хана. – С.П.) він мав відбуватися кожних 30 років).

Населення Кримського ханства поділялося на три групи: правовірні мусульмани, робітники мусульман (есір) – православні піддані (“казак” – козаки, тобто українці) та оподатковані піддані (ра ія), що належали до різних релігійних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 осіб, православних підданих – 920.000. Евлія поділяє їх на три групи: піддані (есір) – 600.000; рабині – жінки, дівки (діфка) – 120.000; діти – 200.000. Таким чином, у 1666/1667 рр. українці становили 4/5 населення Криму [1, с. 36].

У літописі Самійла Величка під роком 1675 описується, як кошовий отаман Іван Сірко після вдалого походу на Крим, вивівши із собою християнське (етнічно українське) населення, сказав їм на кордоні: “Хто

хочеть, идете зь нами на Русь, а хто не хочеть – вертайтесь до Криму. Якое слово Серково християне и туми зь християнь в Криме родівшіся (метиси, що народилися в Криму. – С.П.) почувши, изволили едни зь нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели въ землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко. – С.П.) спиталь ихъ – для чоґобы до Криму квапилися, отповедили, ижъ тамъ въ Криму имеють уже свои оседлиска и господарства, и для того тамъ лутше себе желяють жыти, нежели въ Русе ничоґо своего неимущи” [Цит. за: 1, с. 34].

Ординські набіги стали, за висловом Н. Яковенко, “каталізатором” козаччини – нової форми освоєння українцями Степу. Оскільки литовські та польські власті не мали ні сил, ні коштів, щоб організувати гідну відсіч татарським наїздам, безпека південно-східних околиць фактично залежала від ініціативи й особистої винахідливості прикордонних адміністраторів (воєвод, замкових намісників, старост, каштелянів, коронних стражників), до чій обов’язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення татар. Саме вони розпочали організацію загонів козаків як професійної військової спільноти [8, с. 185 – 186].

Як саме слово “козак”, що в тюркських мовах означає “вільна людина, розбійник”, так і характер згадок про них у XIV – XV ст. указують на татарське походження самого феномена козакування. Водночас від кінця XV ст. джерела дедалі частіше згадують не тюркських, а слов’янських козаків.

Існувало принаймні два типи руського козакування. Одним було своєрідне степове піратство, або “степовий спорт”, “пограничний спорт”, “степове добичництво”, як називав це явище М. Грушевський. Йшлося про діяльність озброєних загонів козаків, які нападали на купців і посланців, що перетинали степ, на татарських чабанів з метою грабунку, захоплення худоби й полонених, за яких можна було отримати викуп.

Існував також промисловий тип козакування, до якого вдавалися ватаги вихідців із міст і містечок верхів’їв Дніпра та його приток. Вони звичайно вирушали вниз Дніпром до порогів і нижче, аж до плавнів, де займалися рибальством, мисливством, бджільництвом тощо. На зиму ватаги, зазвичай, поверталися додому або до укріплених фортець Середнього Подніпров’я. За умов небезпечного степового кордону, промисловики мали бути добре озброєні й готові захищатися від нападів татар, а подекуди й самі чинили грабунки в степу. Отож різниця між козаками-воєями й козаками-промисловиками була досить умовною, і одна категорія козаків легко перетворювалася на іншу. Крім того, представників обох категорій об’єднував потяг до особистої свободи, яку гарантував їм степовий кордон [11, с. 32 – 37].

Але в умовах систематичних ординських набігів епізодичні сутички та грабунки повільно переростали в безперервну партизанську війну, що спершу виявлялася в погоні за татарськими чамбулами з метою відбити ясир, а далі – і в каральних експедиціях углиб ханської території, ініціаторами, а то й ватажками яких були прикордонні урядники.

Однією з важливих передумов посилення козаччини та колонізації українського Степу стало, крім засвоєння козаками характерних тактичних прийомів своїх противників-татар, широке застосування ними вогнепальної зброї й тактики піхотного бою під захистом рухомого табору з возів або земляних укріплень польового типу. Саме ця “військова революція” в Степу сприяла серйозним успіхам козацтва (переважно піхотинців) у боротьбі з ногайцями та кримцями (переважно вершниками), які не любили й боялися вогнепальної зброї, покладаючись лише на луки зі стрілами та шаблі [11, с. 49 – 50].

З кінця XVI ст. розпочинається так званий “землеробський етап” колонізації степу. Дедалі помітнішою групою серед мешканців степового прикордоння стають селяни (раніше ними були переважно бояри, зем’яни, міщани прикордонних міст і козаки). У неосвоєний і небезпечний степ селян витискав процес поширення в Речі Посполитій фільваркового господарства, яке могло розвиватися лише за умови закріпачення місцевого селянства. Намагаючись заселити надані польськими королями земельні угіддя в Україні, шляхта привертала селян обіцянками тимчасового звільнення від оподаткування в нових селищах (“слободах”). Коли термін звільнення від повинностей закінчувався, селяни часто рухалися далі в степ – у нові “слободи”. Цей “рухливий кордон” українського Степу, як і кожен подібний до нього (від Сибіру й до Північної Америки), характеризувався послабленням державного контролю, відкриттям нових економічних можливостей, створенням специфічних форм суспільної організації [11, с. 42 – 43].

На думку Н. Яковенко, землеробство, “цілком чуже кочовому світові, проклало шлях просуванню в поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребує підтримки офіційних влад, але навпаки – уникаючи їхнього нагляду” [8, с. 181].

Активними учасниками освоєння Причорномор’я та Криму були чумаки – представники традиційного ухорницького промислу, що зародився й розвивався на Подніпров’ї одночасно із козацтвом.

Чумацька торгівля з Кримом, уперше згадана в джерелах у XVI сторіччі, набула поширення значно раніше. Основними пунктами торгівлі в Кримі були Перекоп, Кафа (нині Феодосія), Козлов (нині Євпаторія). Крім солі, чумаки купували в Кримі вино (його щорічно вивозилося із Судака по сто тисяч відер), сап’янову шкіру та вироби з неї, повсть, дорогий одяг тощо. Продавали в Кримі хліб, сушену рибу, коров’яче масло, хутра, тютюн, польські сукна, полотно, пряжу, шкіри, залізо та вироби з нього, зброю, точильний камінь, дрова, вугілля. Сіль з Кримських соляних озер та Дніпровсько-Бузьких лиманів (Хаджибейського й Кінбурнського) розвозилася по всьому Подніпров’ю.

1686 року хан Селім-Гірей отримав послання виборних від Запорізького війська (які прибули за дорученням російського уряду) із скаргами на утиски проти українських мешканців і козаків з боку татар, що начебто мали місце. У відповідь Селім-Гірей направив до Москви свого посланця Мубарекшу-Мурзу з листом, у якому сповіщав, що його попередник Мурат-Гірей гарантував права торговельних справ: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. Щодо козаків, то “для примноження братерської любові й дружби” хан дав “міцну заборону” власним підданам брати якесь мито з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять “не війною і не по-зłodійському” для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, завдавати їм кривди [12, с. 8].

Кримські соляні промисли розроблювалися саме українцями, про що свідчать українські назви більшості соляних озер – Змієве, Придорожнє, Криве, Пропадуще, Грицькове, Сакви, Пересип, Скалькувате.

Ханська адміністрація в роки, сприятливі для зсідання солі, завчасно запрошувала чумаків, вважаючи їх головними посередниками у важливій для Криму соляній торгівлі. Так, 1764 року Баба-імам, пристав Перекопської тузли (промислу), писав на Січ кошовому отаману: “Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звичайно, сіла добре. Та до того ж води і трави в Кримі, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині

для чумаків, а для худоби кормів стане. ... При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль” [Цит. за: 13, с. 475].

Звичайно, що в періоди зростання запеклості військового протистояння між козаками, з одного боку, й татарами і турками, з іншого, чумацький промисел ставав небезпечним. За однією з легенд, за отаманування Івана Сірка турки вирізали чумаків у Перекопі (як відомо, кошовий отаман Іван Сірко був ініціатором та керівником багатьох удалих походів на Крим і Туреччину, непримиренним захисником “віри православної” від “невірних”) [14, с. 70].

З ліквідацією Кримського ханства 1783 року процес хліборобської колонізації набув надзвичайно широких масштабів. С. Рудницький зазначає: “Як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором... Зараз-таки почався широкомасштабний колонізаційний рух між українським народом. У родючих чорноморських землях, які недавно годували тільки стада кочівників, почали масово оселяватись українські хлібороби. В часі, коротшим як одного століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше як двічі... Тим способом використав український народ своє некорисне окраїнне положення бодай в одному напрямкові. Окраїнне положення давало йому можливість поширити свою територію на схід і південний схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіальну основу” [3, с. 104 – 105].

Внаслідок землеробської колонізації та виникнення козацтва в XVII – XIX ст. відбулася економічна й політична реорганізація Північного Причорномор’я та Криму. Кочове скотарство було змінено на економічно ефективніше землеробство. Наслідки колонізації стали особливо відчутні в XIX ст., коли з розвитком транспорту розпочалося вивезення в Західну Європу через північно-чорноморські порти (насамперед Одесу) величезних обсягів зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах.

Основною передумовою колонізації були порівняно сприятливі кліматичні умови Степу, що робили однаково вигідним і скотарство, і землеробство. Швидкому та неухильному розвитку колонізації, котрого не змогли спинити навіть втрати населення через ясир, сприяли відчутні економічні вигоди.

Запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що призводило до їхньої асиміляції (імовірно, саме в цьому полягає причина того, що значна частина українського населення має антропологічний тип, схожий зі степовиками).

Колонізація призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних і релігійних кордонів, що існували на території України.

Осягнути соціокультурні та психологічні аспекти колонізації Півдня повною мірою можемо, тільки дослідивши динаміку змін у сприйнятті українцями (як загалом, так і представниками певних соціальних станів і груп) своїх південних сусідів, насамперед татар.

На думку О. Галенка, ставлення осілого українського населення (селян і міщан) до Степу й Криму та народів, що їх населяли, на індивідуальному рівні було ворожим, передусім через татарські набіги й вивід українських бранців у Крим та інші землі Османської імперії. Однак у народній культурі з’являються й нотки іншого ставлення українців до татар – суміш політичної, воєнної ворожості та відчуття кровної спорідненості. Воно відлунує в народних баладах про купівлю-продаж невпізнаних доньок, сестер, матерів, що його провадили “потурчені” українці. Те, що в українському фольклорі було акцентовано увагу на родинні зв’язки між двома народами – українцями та

кримськими татарами – може свідчити про формування національної свідомості українців [9, с. 20].

Проблему сприйняття сусіда (як “Іншого”) представниками козацького стану ґрунтовно розглядає Н. Яковенко. На її думку, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. почав формуватися новий погляд на людність країн, що сусідили з Козацькою державою. Взаємодія українців з ними або зазнавала цілковитої зміни (як-от з поляками, росіянами), або суттєво модифікувалася (з татарами, турками). Якщо поляки й росіяни були “своїми”, тобто людьми слов’яно-християнського світу, то з південного боку кордону лежала “земля агарянська”, населена, як переконувало православне духівництво, лютими ворогами християнства – турками й татарами. Однак модель безкомпромісного міжрелігійного протистояння не враховувала всіх нюансів козацько-татарських взаємин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Автори козацьких літописів не могли не зафіксувати того, що перекопський мурза Тугай-бей, бойовий побратим Хмельницького, був “воїн славий і невимовно відважний” (за Григорієм Граб’янкою). На сторінках літопису Самійла Величка (на думку Н. Яковенко, найближчого до реального життя тогочасної України) з татар витворено образ хороброго рицарського народу, який ніколи не воює “неславно й безчесно”, хоча й вдається до виловлювання ясиру. Взаємини козаків і татар з глобального протистояння перетворені на ритуал противників-рицарів – вони “гостюють” чи “навідують” один одного (тобто, чинять взаємні наїзди), а захопивши полонених, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і строк викупу [8, с. 445, с. 449 – 451].

Між чумаками й татарами підтримувалися загалом взаємовигідні стосунки. Якщо козаки почасти сприймалися татарами як вороги (та й то здебільшого тільки в періоди зростання воєнного протистояння; поза цим, як у найближчих сусідів, їхні інтереси багато в чому збігалися), то чумаки – як бажані гості й сумлінні платники мита.

Старі чумаки у своїх спогадах не раз указували на те, що татари вирізнялися винятковою чесністю в торговельних справах [15, с. 495]. Але слід зважати на те, що етнографічною рисою багатьох азійських народів, характерною для ранньої стадії їхнього розвитку, було пошанування гостя у своїй юрті та ставлення до нього як об’єкта грабунку й наживи поза кочів’ям. Так, Я. Новицьким записані наступні спогади чумака: “...Біля Більмак-могили стояли ордою кимлики (калмики. – С.П.) й ногайці. Тут вони пасли овець, худобу. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувати, то вони їх приймають як гостей, годують, а як минуть і стануть у степу, то їх рахують за неприятелів і грабують” [14, с. 76].

Отже, з соціокультурного та етнопсихологічного поглядів основним довгостроковим результатом освоєння українцями Північного Причорномор’я та Криму протягом XVI – XVIII ст. стало формування нового типу міжетнічних взаємин, які базувалися на діалозі та взаємопроникненні, взаємозбагаченні культур, традицій, ідей. Контакти між представниками кочової та хліборобської цивілізацій, що відбувалися в степовій “буферній” зоні, пройшли складний шлях розвитку – від протистояння, неприйняття, ворожості до вироблення нової парадигми українського національного життя, яка полягає не в опозиції (“Я – Інший (ворог)”, “Ми – Вони”), а в консолідації (“Ми – Народ”, “Ми – Людськість”).

Проблема вимагає від істориків та українознавців переосмислення багатомірного історичного досвіду соціокультурного освоєння Степу, перегляду усталених концепцій, відмови від стереотипів, екстраполяції минулого на сучасність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пріцак О. Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. – № 3. – 1991. – С. 31 – 38.
2. Грушевський М. На порозі нової України / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 133 – 178.
3. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. / Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор. та передмова О. Шаблія. – Львів, 1994. – С. 94 – 208.
4. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
5. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993.
6. William H. McNeill. Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago, 1964.
7. Дашкевич Я. Україна між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28 – 44.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005.
9. Галенко О. Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України // Критика. – 2004. – Число 12. – С. 20 – 25.
10. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 1. – Львів, 1990.
11. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
12. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У 3-х т. – Т. 3. – Львів, 1992.
13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.2. – Одесса, 1853.
14. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
15. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 496.

Відомості про автора

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми національної ідентичності

УДК 94 (477) “13.../...14”

РОЛЬ КНЯЗІВ З ДИНАСТІЇ ГЕДИМІНОВИЧІВ У ПОЯВІ ТА ВИКОРИСТАННІ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XIV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Андрій ФЕДОРУК (Чернівці)

У дослідженні розглянуті історичні обставини проникнення та використання вогнепальної зброї на руських землях за часів князування династії Гедиміновичів.

Ключові слова: Синьоводська битва, династія Гедиміновичів, порох, гармати, укріплення.

В исследовании рассмотрены исторические обстоятельства проникновения и использования огнестрельного оружия на русских землях во времена княжения династии Гедиминовичей.

Ключевые слова: Синеводская битва, династия Гедиминовичей, порох, пушки, укрепления.

In the research the historical circumstances of the penetration and use of firearms by the Ruthenian lands during the reign the dynasty of Hedyminovyches are examined.

Key words: Synovodska battle, Hedyminovyches, gunpowder, cannons, fortifications.

Синьоводська битва, яка відбулася восени 1362 р. і належить до числа найвизначніших воєнних подій розвинутого середньовіччя, останнім часом привертає увагу достатньо широкого кола дослідників. Однак у загальних та спеціальних працях присвячених цьому бойовому зіткненню не знайшлося місця аспектам, пов'язаних з вогнепальною зброєю, яка в цей самий період з'явилася на території Центральної та Східної Європи і згодом почала активно впливати на розвиток усієї військової справи у вказаних регіонах. При цьому, важливо було б з'ясувати, яку ж роль відіграли князі з династії Гедиміновичів у появі та використанні цього нового військово-технічного винаходу як в підвладних Литві, так і суміжних з нею руських землях.

За недостатньо підтвердженою інформацією з писемних джерел самі литовці познайомилися зі ствольною пороховою артилерією за декілька місяців до битви з татарами на Синіх Водах. У квітні 1362 р. вона була використана пруськими хрестоносцями під час облоги добре укріпленого Ковна. Наявність вогнепальних засобів у розпорядженні орденського війська можна пояснити присутністю в його лавах значної кількості англійських, італійських та німецьких вояків [4, с. 186; 50, с. 531 – 539; 53, с. 156]. Останні ж при проведенні облогової операції ґрунтувалися на військово-технічних досягненнях, випробуваних у війні на території Франції, яка тривала з 1337 по 1360 роки і закінчилася укладенням миру в Бретіньї [3, с. 5 – 8, 24 – 36, 330 – 332; 17, с. 176]. Це дає можливість говорити про певний технологічний вплив першого етапу так званої “Столітньої війни”¹ на військову справу інших

¹Відомо, що в ході цього англо-французького збройного конфлікту обидві воюючі сторони достатньо активно використовували нову порохову зброю. Особливо це стосується англійців, які вже 26 серпня 1346 р. у битві під Кресі успішно застосували її в польових умовах. Сучасник цієї події, флорентійський хроніст Дж. Вільлані говорить, що вояки короля Едуарда III пустили в дію “бомбарди, які стрясали повітря і землю таким гуркотом, що здавалося, розгнівався бог-громовержець. Вони завдавали великих втрат людям і валили з ніг коней” французького війська [7, с. 442]. Використання нових вогнепальних засобів знайшли підтвердження і під час тривалих археологічних досліджень поля

європейських держав. Вогнепальний характер мали, на думку дослідників, і “військові знаряддя, так звані “туки” (*instrumentumbellicumdictum* “huke”), за допомогою яких лівонські хрестоносці пробували здобути в серпні – вересні 1377 р. “Новий замок” у Полоцькій землі [4, с. 184; 6, с. 218; 12, с. 77]. Розшифровуючи німецьке слово “huke”, варто зауважити, що, говорячи про ці бойові засоби, автор “Лівонської хроніки” Герман Вартберг ужив латинський термін “*instrumentum*”, яким у середньовічних наративних джерелах досить часто позначалися ранні зразки ствольної порохової зброї [1, с. 318; 6, с. 219]. Згідно з повідомленням пруського хроніста Віганда із Марбурга, у 1381 р. хрестоносці знову використали “бомбарди проти язичників” (*quimantehectemporanonasportabantbombardascontrapaganos*) на території Литви [12, с. 77; 50, с. 599 – 600].

Що ж стосується того, коли самі литовці почали застосовувати новий вогнепальний засіб, то, як свідчить вище названий автор, великий князь Кейстут Гедимінович уже мав гармати в квітні 1382 р. під час облоги орденського замку Юргенбург [12, с. 77; 50, с. 613]. Хроніст не говорить, звідки володар Троку, Жмудії, Гродненщини і Берестейщини отримав їх: чи були це відбиті в хрестоносців гармати, чи він зумів десь замовити виробництво бомбард для себе, у важливому бойовому значенні яких сам переконався після численних воєнних зіткнень з орденськими військами. Вважаємо більш ймовірним перший варіант. У 1380 – 1381 рр. литовці декілька разів нападали на землі супротивника, у ході яких Кейстут міг захопити в замках хрестоносців такі цінні військові трофеї [50, с. 610 – 612; 56, с. 112 – 115]. Водночас, Віганд залишив повідомлення, що в 1383 р. під час міжусобної збройної боротьби у Великому князівстві Литовському великий магістр подарував князю Ягайлу Ольгердовичу “*pixidum*”, привезені хрестоносцями для облоги Трокуського замку [4, с. 184; 50, с. 618]. Отже, скоріше за все литовські правителі з династії Гедиміновичів познайомилися з використанням ствольної порохової зброї завдяки активним контактам з Німецьким орденом у Пруссії².

З цього часу і пізніше інформація про новий вогнепальний засіб дальнього бою усе частіше зустрічається на сторінках середньовічних актових та наративних джерел. До речі, саме за допомогою нього князь Вітовт Кейстутович, отримавши литовський великокнязівський престол, розпочав активну централізаторську політику на підвладних йому руських землях. Так, навесні 1393 р. великий князь почав з гармат “стрельбою обудвух добывати замков” при облозі Вітебська, який зайняв повсталый князь Свидригайло Ольгердович разом з “войском неметким” [4, с. 184; 46, с. 73]. Восени того ж року Вітовт рушив “со всеми силами литовскими к Подолию. И то вельшал князь Федор Корятович, выбегл ис Подолской земли ко Угрюмь, а города осадил волохи, и вгорский князь Феодору помощь дал. А князь велики Витовт перове пришед ко Брясловлю, и выма Брасловл пришел ко Соколицю, и Соколец вынял, и пришел ка Каменцю в ночи, и Каменца добыл, а потомь Смотричъ вынял и Сколу, и Черленыи городокъ, и вси города позаседал. И воєводу князя Федора, што на тых городах, на имя Нестиса, вынел, и по всем городом князь великий Витовт свои старосты посажалъ” [10, стб. 82 – 83; 21,

битви. Загалом було виявлено п’ять артилерійських снарядів, з них: 3 – залізних і 2 – кам’яних ядер [3, с. 185 – 187].

²За найбільш достовірними писемними даними перші постійні артилерійські арсенали в замках пруських хрестоносців з’явилися не раніше 1374 р. Тому усі повідомлення про використання ними гармат раніше за вказану дату не знаходять однозначної підтримки серед більшості фахівців [12, с. 77; 58, с. 84; 60, с. 23 – 26].

с. 66; 47, с. 139 – 140]. Більшість дослідників пов'язують таке швидке завоювання подільських замків з активним використанням литовським військом ствольної порохової зброї [28, с. 233 – 234; 36, с. 56]. Це припущення знаходить підтвердження і в речовому матеріалі виявленому під час розкопок відповідних археологічних об'єктів на Середньому Побужжі. Зокрема, на городищі – замчищі у с. Сокільці було знайдено 8 ядер різного розміру. З них перші чотири виготовлено з каменю, мають округлу форму і діаметр 120 – 150 мм. Наступні три округлих снаряди також є кам'яними і мають діаметр 50 – 60 мм. Останнє ядро зроблено з глини чорного кольору з металевою серцевиною в середині й має 40 мм в діаметрі. У ході досліджень оборонних споруд Брацлавського замчища поки що виявлено лише одне кам'яне ядро діаметром 110 мм. Усі ці знахідки переважно датуються кінцем XIV – початком XV ст. [8, с. 78, 82]. Указані характеристики артилерійських снарядів дають можливість приблизно визначити величину ствольних порохівих знарядь для яких вони призначалися. Якщо умовно визначити, що товщина стінок гармат становила в середньому до 5 см, то їх калібр навряд чи перевищував 120 – 200 мм³. Ці розміри вказують, що вони скоріше за все належали до типу легких бомбард, які були зручними при транспортуванні. Стволи їх, як правило, прикріплювалися до колод або лафетів. Уже в період так званих “Гуситських війн 1419 – 1434 рр.”, як свідчить середньовічна іконографія, подібні гармати встановлювалися на вози (рис. 1) або колісні лафети (рис. 2) і використовувалися не тільки під час облог укріплень, але й брали участь у польових битвах, через що й отримали назву “гуфниць” (від “huf” – “загін”, “полк”). Саме від чеських “гуфниць” веде свій початок полкова артилерія [12, с. 84 – 85; 20, с. 170, 210, 279; 52, с. 90 – 98]. Оскільки вони стріляли кам'яними ядрами, то належали до бомбард типу “steinbüchsen”⁴. Проте відсутність необхідних писемних свідчень не дають можливості точно встановити особливості їх конструкції.

У руських літописах збереглися цінні повідомлення про використання артилерійського озброєння в цей самий період у польовому бойовому зіткненні на підвладних Литві південних руських землях. Так, 13 вересня 1399 р. під час битви проти золотоординців на річці Ворсклі, князь Вітовт Кейстутович розташовувався “во обозе, въ кованихъ телегахъ на чепехъ железныхъ, со многими пищалми и пушками” [23, с. 173; 42, с. 116; 49, с. 45]. Отже, ствольну вогнепальну зброю литовці, на перших порах, відважувалися вивозити на польову битву не інакше як під захистом возового укріплення – “вагенбурга”. Але в боротьбі проти мобільного супротивника новий бойовий засіб виявився малоефективним. Про це сам літописець відзначив, що “въ поле чисте пушки и пищали недействени бываху” [4, с. 184 – 185; 14, с. 63; 23, с. 173]. Слабкість ранніх вогнепальних знарядь та їх вразливість була пов'язана з малою скорострільністю, складністю пересування й невеликою дальністю стрільби. Очікуваний ефект, мабуть, був переважно психологічним. Після перших залпів кінним загонам достатньо було швидко кинутись вперед, щоби захопити гармати і знищити артилерійську обслугу. Тому задум великого

³Що стосується величини ствольних знарядь, які використовувалися на зламі XIV – XV ст., то серед них вирізняються три різновиди, згідно з розмірами калібрів. До легких належали гармати калібром від 120 до 200 мм, до середніх – від 250 до 450 мм, а до важких – від 500 до 800 мм [44, с. 334; 53, с. 157; 60, с. 12].

⁴Збереглися описи двох видів гармат того часу. Частина з них були бомбарди, які стріляли кам'яними снарядами і тому називалися по-німецькі “steinbüchsen”. Вогнепальні знаряддя, що стріляли залізними ядрами, по калібру меншими за кам'яні, відомі у писемних джерелах під назвою “lotbüchsen”. Проте який вид гармат на той час переважав у литовському війську так до кінця залишається невідомим [44, с. 334; 58, с. 84; 60, с. 12 – 22].

литовського князя використати вогнепальну зброю проти маневреного татарського війська зазнав повного краху⁵.

Нова порохова зброя спочатку була переважно оборонно-позиційною, тобто такою, яку розташовували на замкових стінах та вежах. У зв'язку з цим низка замків на руських землях під владою Великого князівства Литовського зазнало суттєвих архітектурних змін. Наприклад, необхідність в модернізації споруд Луцького замку виникла тоді, коли вогнепальні засоби дальнього бою стали все більше впливати на перебіг облогових операцій, а старі укріплення, зведені до появи ствольних порохових знарядь, виявилися надто вразливими [26, с. 106; 35, с. 189 – 191]. Збільшення товщини стін та висоти веж замку, а також перебудова на них бійниць, придатних для ведення бою за допомогою вогнепальної зброї, були здійснені в період князювання Вітовта та вже згаданого Свидригайла. Вірогідно, що в часи останнього над замуrowаними проміжками між зубцями-мерлонами вище рівня старих бійниць було влаштовано додатковий ряд аркоподібних бійниць, які давали можливість стріляти з нової ствольної зброї [26, с. 107; 38, с. 181 – 182; 40, с. 46 – 47]. Так, улітку 1431 р. руська залога Луцького замку, за повідомленням польського хроніста Яна Длугоша, завзято оборонялася від війська Ягайла при допомозі “bombardisetfistulis” [4, с. 196; 38, с. 181; 51, с. 455]. Дане свідчення є досить важливим, оскільки в польській термінології слово “fistula”, як і його руський синонім “пищаль”, мали вузьке значення й стосувалися в основному ручної вогнепальної зброї. До речі, при проведенні досліджень на території міста, виявлено два круглих кам'яних ядра діаметром 140 та 260 мм [4, с. 196; 38, с. 181 – 182; 40, с. 27].

Знахідка кам'яного артилерійського снаряду діаметром 100 мм під час розкопок замку в Перемилі дає змогу стверджувати, що з використанням ствольних порохових засобів були знайомі й інші волинські міста. Відбулося це ймовірно в часи правління великого князя Вітовта Кейстутовича [39, с. 20].

Однак питаннями забезпечення укріплень гарматами займалися не тільки представники великокнязівської влади Литви, але й удільні князі з метою захистити свої руські уділи. Для прикладу, існують підстави для припущення, що з використанням порохових артилерійських знарядь були знайомі подільські князі Олександр і Федір Коріятовичі⁶. Зокрема, дослідження давнього ядра західного муру Кам'янець-Подільського замку засвідчили, що товщина та форма його бійниць були пристосовані до використання ствольної вогнепальної зброї [31, с. 139 – 140]. Звідки Коріятовичі могли отримати новий бойовий засіб, відповісти наразі складно. Проте відомо, що вони підтримували активні політичні й економічні стосунки з Польським і Угорським королівствами⁷, а також Московським великим князівством [9, с. 108, 111 – 112].

Водночас слід відзначити, що князі з династії Гедиміновичів сприяли появі й використанню артилерійського озброєння і в землях Північно-Східної та

⁵В подальшому Вітовт намагався використовувати ствольну порохову зброю переважно в облогових операціях. Під Грюнвальдом, 15 липня 1410 р., великий литовський князь маючи артилерію у своєму розпорядженні не наважився застосувати її в польових умовах проти орденського війська, що як показав підсумок битви виявилось правильним рішенням [44, с. 336].

⁶Знахідка кам'яного ядра діаметром 90 мм на городищі Зелена Липа дає підстави припускати, що Коріятовичі могли користуватися послугами ствольних вогнепальних знарядь ще взимку 1377 р., коли вони воювали проти молдавського господаря Петра Мушата [43, с. 220].

⁷Джерела фіксують перші дати, пов'язані зі зберіганням та використанням вогнепальної зброї в цих державах наступним чином: в Угорщині – 1378 – 1381 рр., а в Польщі – 1383 р. В усіх наведених випадках писемні повідомлення відображали лише достатньо помітні події, таким чином, перші експерименти могли відбутися дещо раніше [4, с. 184; 12, с. 77 – 78; 62, с. 6 – 7].

Північно-Західної Русі. Вважається, що ствольні вогнепальні засоби з'явилися в Москві між 1376 (коли зі стін одного з болгарських міст проти руської рати були задіяні не названі порохові знаряддя – “з города гром пущаху”) та 1382 рр. (коли на укріпленнях міста поряд з пороками і самострілами згадуються вже введені до звичайного вжитку “пушки и тюфяки”) [23, с. 74 – 75; 26, с. 24]. Логічно припустити, що новий бойовий засіб було прийнято на озброєння в Москві в період найбільш інтенсивних військових приготувань, що безпосередньо передували “Донському побоищу” [4, с. 184; 12, с. 77]. При цьому, беззаперечним фактом залишається те, що обороною столиці Московського великого князівства від війська золотоординського хана Тохтамиша в серпні 1382 р. керував ніхто інший, як “князь литовській, именемъ Остей, внуць великого князя Олгирда” [23, с. 73 – 75; 32, с. 43 – 45]. Безумовно, що це сталося неспроста, особливо, якщо враховувати, що за його наказом на атакуючих татар городяни “ови стрелами стреляху с заборол, овис команием шибаху на ня, друзи же тюфяки пущающе на них, а иные самострелы напоминающе пущаху, и пороки пущаху, а иные великие пушки пущаху”, які були встановлені на вежах Московського кремля (рис. 3) [32, с. 44].

Окремі дослідники не відкидають можливості проникнення вогнепальної зброї в землі Північно-Східної Русі саме через територію Великого князівства Литовського. На таке припущення наштовхує одне літописне повідомлення, згідно якого в 1389 р. “изъ немецъ вынесоша пушки” в руські землі [25, стб. 444]. В основних деталях цей процес подається наступним чином: “рицарі-меченосці вперше вжили гармат у 1380 р. Через два роки придбали артилерію литовці, можливо, запозичивши її в орденських братів. У свою чергу русини познайомилися з дією гармат через литовців” [5, с. 248 – 249; 18, с. 111; 29, с. 66]. Незважаючи на деякі неточності, запропонована версія проникнення нової вогнепальної зброї в суміжні з Литвою руські землі виглядає цілком правдоподібно⁸. Більше того, в перших російських історіографічних компіляціях збереглося цінне повідомлення, згідно якого повернувшись з походу проти Німецького ордену в листопаді 1410 р., “князь великий Витовт прислал зятю своєму великому князю Василю дары многи и 2 пушки медяны прусские” [37, с. 216]. Таким чином, імовірний, “литовський” шлях проникнення ствольної порохової зброї на територію Московського великого князівства знаходить певне підтвердження в повідомленнях руських наративних джерел.

Не останню роль відіграли князі з династії Гедиміновичів і в появі та використанні гармат в землях Північно-Західної Русі, зокрема, у Новгороді Великому, у якого деякі з них неодноразово перебували на службі разом зі своїми військовими підрозділами. Так, уже в 1394 р. “месяца августа въ 1 день, приидоша новгородцы ко Пскову ратию в силе велице, и стояша оу Пскова 8 днии, и побегоша ноцию прочь посрамлении милостию святых троица; тогда князя копороского оубиша Ивана и инех боярь много, овых избиша, овых поимаша, а пороки и пушчи пометаша” [30, с. 96 – 97; 33, с. 25]. Завдяки інформації з інших літописів відомо, що серед головних керівників цього невдалого походу війська Новгорода Великого був служилий князь Роман Федорович, онук Ольгерда Гедиміновича, родоначальник князів Кобринських [9, с. 137; 23, с. 156; 45, с. 93; 63, с. 41]. А його супротивником у цій війні був

⁸Наведена версія знаходить підтвердження і в лінгвістичному аналізі загальнослов'янського слова “пушка”. Воно, ймовірно, було запозичене і в литовську мову, де цей вид зброї дальнього бою називається “pūžka”, що зайвий раз свідчить про досить тісні військові контакти Литви з руськими землями [5, с. 249].

інший литовський князь – Андрій Ольгердович, активний учасник битв з татарами на річці Вожі (1378 р.) та Куликовому полі (1380 р.), якого псковичі запросили до себе на військову службу [9, с. 192; 30, с. 97; 45, с. 158 – 160].

Судячи з вище наведеного літописного повідомлення, разом з ствольними пороховими знаряддями, новгородська рать під час облоги Пскова застосувала й інші далекобійні військово-технічні засоби – “пороки”. Усі ці види бойової техніки в ході штурму оборонних споруд вели стрільбу практично з одної дистанції. Пояснюється це тим, що ранні види гармат не мали необхідної вогневої потужності для пробиття стін укріплень супротивника. На це вказують і наявні археологічні матеріали. Знайдене під час розкопок у Новгороді Великому залізне ядро має діаметр всього 70 мм і датується XV ст. [2, с. 415; 27, с. 150]. За розміром воно підходило для стрільби з невеликих казеннозарядних ствольних знарядь (рис. 4), що наразі зберігаються в зібраннях Артилерійського військово-історичного музею в Санкт-Петербурзі. Останні, з огляду на особливості їхньої конструкції, датуються кінцем XIV – першою половиною XV ст. [1, с. 298 – 302].

Більш успішним для новгородців було використання гармат в польових умовах. Зокрема, літописи говорять, що 6 липня 1447 р., “князь Александръ станы сташа на Нарове с новгородцы, биющеся через Норову реку с погаными немцы. И пособи Богъ, святыи Софии премудрости Божия мужем новгородцемъ и князю Александру, и победиша поганыхъ немецъ, а инех много их на мори в бусах погибоша, а инии истопиша в мори, а инех руками поимаша 80 и 4 немчина, и с ними два князца яша немецкая, и много добытка добыша молитвами благоверныхъ князей” [11, с. 71 – 72; 15, с. 118; 16, с. 133; 22, стб. 191; 33, с. 48]. Отже, битва з лівонськими і пруськими хрестоносцями на Нарові, в ході якої активно застосовувалися ствольні вогнепальні засоби, закінчилася переконливою перемогою новгородців. Цього разу їхнім військом керував служилий князь Олександр Васильович Чарторийський, який нещодавно був запрошений у Новгород Великий. Необхідний досвід використання порохової артилерії він⁹ здобув, напевно, беручи активну участь у міжусобних війнах у Великому князівстві Литовському (1432 – 1438 рр.) та Московському великому князівстві (1434 – 1453 рр.) [9, с. 152; 11, с. 72; 48, с. 95]. Гармати, як і раніше, у поле вивозилися та розташовувалися під прикриттям “вагенбурга”, що набув особливого поширення в Східній Європі як прийом мобільної оборони після повернення з Чехії литовських князів Сигізмунда Корибутовича та Фрідріха Острозького, які принесли в означений регіон тактичні елементи, характерні для гуситського військового мистецтва [9, с. 128, 147 – 148; 41, с. 15 – 16; 65, с. 54].

Під час контактів з князями з династії Гедиміновичів землі Північно-Західної Русі познайомилися і з використанням важких “проломних” бомбард. У 1428 р., за повідомленням руських нарративних джерел, “князь велики Витовтъ Кестутьевич литовскій со многими силами ходилъ ратью на Новгородъ Великій; бяху же съ нимъ и пушки и туфяки и пищали; едина же съ нимъ пушка велика велми, Галка именемъ, везяху ея на сороце конехъ отъ утра до обеда, а отъ обеда до полудни на иныхъ сороце конехъ, а до вечера на иныхъ сороце конехъ. И пришедшую ему подъ градъ Порховъ” [24, с. 8; 29, с. 63; 34, с. 170]. Ця літописна розповідь демонструє наявність у розпорядженні литовської великокнязівської влади великих ствольних облогових знарядь, які порівняно нещодавно з’явилися в окремих державах

⁹Цілком можливо, що цей служилий литовський князь мав своїх спеціалістів з артилерійської справи, оскільки як відзначають руські літописи, “а двора его кованой рати боевыхъ людей 300 человекъ, опричь кошовыхъ” [33, с. 165].

Центральної та Східної Європи. Поширення їх переважно відбулося внаслідок подій так званої “Великої війни 1409 – 1411 рр.”, у якій бомбарди такого значного розміру були вперше успішно використані пруськими хрестоносцями для проведення облогових операцій на території Добжинської землі та північної Куявії [44, с. 335; 56, с. 300 – 303]. Відомо, що чимало князів з династії Гедиміновичів брало достатньо активну участь у цій війні проти Німецького ордену в Пруссії, де вони зіткнулися з дієвою силою цих артилерійських монстрів [19, с. 147 – 153; 65, с. 41 – 58]. Згодом частина їх як трофеї потрапила до литовського війська разом з артилерійською обслугою¹⁰. Літопис чітко говорить про “немчина мастера пушечнаго”, що був у війську Вітовта під Порховом, якого звали “Миколай” [24, с. 8].

Необхідно відзначити, що використання таких великих “проломних” бомбард вело за собою як чималі фінансові витрати, так і організаційні труднощі, пов’язані з транспортуванням таких вогнепальних знарядь до обложеного укріплення супротивника. Наприклад, західноєвропейські писемні джерела повідомляють, що в 1386 р. близько 2,5-тонну бомбарду з міста Нюрнберг на ім’я “Chromhilda” тягнуло 12 коней, інших 16 – використано для перевезення необхідного до неї оснащення, а 11 кам’яних ядер було розміщено на чотирьох возах, кожний з яких був запряжений чотирма кіньми (рис. 5). Механізми для підняття гармати було розміщено на окремому возі, запряженому чотирма кіньми, крім того, ще кілька возів були навантажені різним стрілецьким спорядженням та щитами для захисту артилерійської обслуги [63, с. 93; 64, с. 213]. У 1420 р. іншу 2-тонну бомбарду з Базеля тягнуло 14 коней, а ядра й порох для 50 пострілів з неї перевозили на возах, у яких було запряжено в сумі 22 – 24 коня [54, с. 26; 63, с. 94]. Транспортування таких великих бомбард по тогочасним дорогам, а також переправляння їх через водні перешкоди вимагало, з одного боку, прикладання величезних фізичних зусиль, а з іншого – відповідного технічного забезпечення¹¹.

Безумовно, ефект від бойового використання таких великих ствольних порохових знарядь також був відповідний. Так, під час облоги Порхова, “тое пушки мастеръ Миколай похвалився Витовту, рече: “не токмо же княже, сею пушкою стрелницу разобью, но и церков святого Николы каменую въ граде раздражу”. Стрелница же та и церков бяху камены и велми крепки. Пустившу же ему пушку, и вырази пушка стрелницу изо основанія, и у церкви святого Николы преднюю и заднюю стену во алтари проразы, и градныя каменца зубцы срази, и тако изыде паки изъ града” [24, с. 8; 29, с. 63]. Для того, щоб досягнути такого результату при використанні великих “проломних” бомбард, вони повинні були бути розташовані на спеціально обладнаних бойових позиціях (рис. 6), які б давали можливість вести з них вогонь, не наражаючи артилерійську обслугу на небезпеку з боку супротивника [54, с. 20 – 21; 63, с. 95]. Саме під впливом використання “Галки” та подібних до неї облогових

¹⁰Збереглися писемні свідчення, що вище керівництво Німецького ордену після війни з Польщею і Литвою продавало ствольну порохову зброю в суміжні землі. Так, у 1412 р. великий магістр Генріх фон Плауен продав бранденбурзькому маркграфу Фрідріху Гогенцоллерну велику “steinbüchse”. Її розміри: загальна довжина ствола – 2,5 м, вага – 4600 кг, калібр – 500 мм. Стріляла вона кам’яними ядрами масою в 150 кг, для чого потрібний був пороховий заряд – 13 кг. Згодом ця бомбарда стала відома під ім’ям “FauleGrete”, яку маркграф використав у 1414 р. проти замка Плауд, де засіли непокірні йому рицарі. З її допомогою були зруйновані стіни укріплення товщиною 4,5 м [54, с. 22; 61, с. 217 – 221].

¹¹Потрібно також зазначити, що через жахливий стан тодішніх доріг транспортування таких великих бомбард було достатньо тривалим процесом. Наприклад, у 1488 р. свідницьку “Sau” при вазі 8 т на відстань 110 км перевозили майже місяць (13 липня – 8 серпня), або в середньому 4 км на день [55, с. 15; 59, с. 379].

вогнепальних знарядь, у землях Північно-Західної Русі, починаючи з 1430-х років активно проводиться модернізація укріплень Порхова, Ямгорода, Новгороду Великого, Пскова та інших замків і фортець [13, с. 16 – 17, 182 – 183, 249].

Крім того, далі в писемних джерелах фіксуємо появу важкої облогової артилерії в новгородському війську. Першу згадку про них знаходимо в повідомленні комтура Везенберга від 20 березня 1444 р. до рату Ревеля. Грунтуючись на показаннях полоненого русина, він зазначав, що у війську Новгороду Великого, яке перебувало за дві милі від Ніенслота було “5 великих гармат і ще багато інших менших” (unde hebben 5 groterbussenmedebrachtundvortveleanderkleynerbussen) [11, с. 67; 16, с. 132; 57, № 25]. На основі листа комтура Везенберга однозначно важко говорити, яким було призначення цих ствольних вогнепальних знарядь. Цілком можливо, що серед них знаходилися як облогові бомбарди (groterbussen), так і гармати для польового бою (kleynerbussen). У руських літописах, на жаль, про це взагалі нічого не повідомляється. У них тільки говориться, що “шедше новгородцы в Немецкую землю за Нарову съ князем Ивановъ Володимировичем, поплениша и пожгоша много около Ругодива и до Пурдовне, и подле Нарову и до Чюдского озера” [22, стб. 185; 30, с. 115, 141]. На чолі цього військового походу стояв литовський князь Іван Володимирович, внук Ольгерда, який щойно приїхав на службу до Новгороду Великого [11, с. 64, 67; 48, с. 95].

Таким чином, представники князівської династії Гедиміновичів відіграли вагомий роль у появі та практичному використанні ствольної порохової зброї в руських землях не тільки під владою Литви, але й суміжно розташованих з нею. Завдяки їхнім активним контактам з Німецьким орденом у Пруссії, вони отримали передові на той час військові технології, які дали їм можливість підвищити свій рівень воєнного мистецтва. Шляхом проб та запозичень, литовські князі поступово розробили відповідні тактичні прийоми, за допомогою яких вони активно почали застосовувати вогнепальну зброю не тільки під час проведення облогових операцій, але й польових битв. Саме при них порохова артилерія внесла корінні зміни в будівництво оборонних споруд, внаслідок чого низка старих укріплень у руських землях зазнала суттєвої модернізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт В.В. К истории средневековой артиллерии. (Генезис и развитие конструкции казнозарядных пушек XIV века) // Труды института истории науки и техники. Серия I. Архив истории науки и техники. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – Вып. 7. – С. 297 – 323.
2. Арциховский А.В. Оружие // Очерки русской культуры XIII – XV веков: В 2-х ч. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – Ч. 1. Материальная культура. – С. 389 – 415.
3. Бёрн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 333 с.
4. Бохан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мн.: Экаперспектыва, 2002. – 336 с.
5. Вилинбахов В.Б., Кирпичников А.Н. К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея. – Л., 1958. – Вып. III. – С. 243 – 252.
6. Вилинбахов В.Б., Мурьянов М.Ф. Новые факт знакомства Руси с огнестрельным оружием // Вопросы истории. – 1960. – № 8. – С. 218 – 219.
7. Виллани Дж. Новая хроника, или История Флоренции. – М.: Наука, 1997. – 551 с.
8. Виноградська Л. Предмети озброєння та обладунків XIV – XV ст. з розкопок замків на Побужжі // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С. 74 – 84.

9. Войтови Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 256 с.
10. Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М.: Языки славянской культуры, 2007. – Т. XVII. – 384 с.
11. Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1975. – 360 с.
12. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. – 104 с.
13. Кирпичников А.Н. Каменные крепости Новгородской земли. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 276 с.
14. Кирпичников А.Н. Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельное оружие // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 60 – 83.
15. Клейненберг И.Э. Военно-морские действия новгородцев при отражении орденовской агрессии 1443 – 1448 гг. // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 114 – 122.
16. Клейненберг И.Э. К вопросу об огнестрельном вооружении новгородского войска // Вестник Ленинградского университета. № 20 Серия истории, языка и литературы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – Вып. 4. – С. 131 – 134.
17. Контамин Ф. Война в Средние века. – СПб.: Ювента, 2001. – 416 с.
18. Кузаков В.К. О появлении огнестрельного оружия на Руси // Вопросы истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1964. – Вып. 17. – С. 108 – 111.
19. Кузьмин А.В. Участие литовско-русских князей в Грюнвальдской битве // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). – СПб.: Изд-во “Любавич”, 2010. – С. 145 – 154.
20. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. – Рязань: Александрия, 2009. – 304 с.
21. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М.: Наука, 1980. – Т. XXXV. – 306 с.
22. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – СПб.: Тип-я Ф. Елеонского и К°, 1889. – Т. XVI. – VII, 254, VI 266 с.
23. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – Т. XI. – 264 с.
24. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – Т. XII. – 272 с.
25. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью // ПСРЛ. – СПб.: Тип-я Л. Демиса, 1863. – Т. XV. – 503 с.
26. Логвын Г. Н. Луцкий замок // Культура и искусство Древней Руси. Сборник статей в честь проф. М. К. Каргера. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1967. – С. 98 – 107.
27. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1959. – № 105. – С. 121 – 191.
28. Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: Тип-я Импер. ун-та св. Владимира, 1885. – 388, XXXII с.
29. Монгайт А.Л. Русская артиллерия в XIV – XVI вв. // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 7. – С. 62 – 76.
30. Новгородские летописи // ПСРЛ. – СПб.: Тип-я Э. Праца, 1841. – Т. III. – 309 с.
31. Пламєницька Є.М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 139 – 143.
32. Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб.: Тип-я Э. Праца, 1859. – Т. VIII. – VIII, 301 с.
33. Псковские летописи // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – Т. V. – Вып. 1. – 256 с.
34. Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X – XV вв. // МИА. – 1961. – № 65. – 248 с.

35. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 242 с.
36. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2009. – 160 с.
37. Татищев В.Н. История Российская: В 7-ми т. – М.; Л.: Наука, 1965. – Т. 5. – 342 с.
38. Терський С.В. Лучеськ X – XV ст. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.
39. Терський С.В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 584: Держава та армія. – Львів, 2007. – С. 13 – 26.
40. Троневиц П.О. Луцький замок. – Луцьк: ДІКСОН, 2003. – 198 с.
41. Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа. – Прага: Орбис, 1946. – 19 с.
42. Федоров В.Г. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. – М.: Изд-ие Академии артиллерийских наук, 1949. – 139 с.
43. Федорук А. Кам'яне ядро з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Вип. 3. – С. 216 – 222.
44. Федорук А.В. Огнестрельная артиллерия в Великой войне государств Ягеллонской унии с Немецким орденом 1409 – 1411 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). – СПб.: Изд-во “Любавич”, 2010. – С. 333-336.
45. Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. Сборник статей. – М.: Наука, 1980. – С. 142 – 172.
46. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного // ПСРЛ. – М.: Наука, 1975. – Т. XXXII. – 236 с.
47. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. – К.: Наук. думка, 1987. – 184 с.
48. Янин В.Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 216 с.
49. Antoche E.C. Quelques aspects concernant l'évolution tactique du chariot sur le champ de bataille dans l'histoire militaire universelle – l'Antiquité et le Moyen age jusque à l'avènement des hussites (1420) // Guerre et société en Europe. Perspectives des nouvelles recherches. – Bucarest: Editions Europa Nova, 2004. – P. 28 – 48.
50. Die Chronik Wigands von Marburg // Scriptorum rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft / Hrsg. von T. Hirsch, M. Tuppen und E. Strehlke (дали – SRP). – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 453 – 662.
51. Długosz J. Dzieławszystkie / Wyd. A. Przeździeckim. – Kraków: Wdrukarni “Czasu” W. Kirchmayera, 1869. – Т. V. – 678 s.
52. Durdík J. Husitské vojenství. – Praha: Naševojsko, 1953. – 208 s.
53. Głosek M. Broń palna // Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450 / Pod. red. A. Nadolskiego. – Łódź: Polska Akademia Nauk; Instytut Historii Kultury Materialnej, 1990. – S. 155 – 164.
54. Goetz D. Die Anfängeder Artillerie. – Berlin: Militärverl. Der Deutsch. Demokr. Republik, 1985. – 100 S.
55. Goliński M. Broń palnana Śląsku do lat trzydziestych XV w. Oraz jej zastosowanie przy obronie izdobywanie twierdz // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1988. – Т. XXXI. – S. 3 – 26.
56. Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) // SRP. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 79 – 388.
57. Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch / Hrsg. von F. G. von Bunge, H. Hildebrand und Ph. Schwartz. – Riga; Moskau: Verl. von J. Deubner, 1896. – Bd. X. – XLVIII, 576 S.

58. Nowakowski A. Some Remarks about Weapons stored in the Arsenals of the Teutonic Order's Castles in Prussia by the End of the 14th and early 15th Centuries // Das Kriegswesen der Ritterordenen im Mittelalter / Hrsg. von Z. H. Nowak. – Toruń, 1991. – S. 75 – 88.

59. Rathgen B. Das Geschütz im Mittelalter. Quellenkritische Untersuchungen. Berlin: VDI-Verlag, 1928. – 718 S.

60. Schmidtchen V. Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Beistände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410. – Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1977. – 95 S.

61. Schmidtchen V. Riesengeschütze des 15. Jahrhunderts. Technische Höchstleistungen ihrer Zeit // Technikgeschichte. – 1977. – Bd. 44. – Nr. 3. – S. 213 – 237.

62. Strzyż P. Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne. – Łódź: Wyd-wo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2011. – 277 s.

63. Strzyż P. Artyleria Władysława Jagiellowojny z Władysławem Opolczykiem (1391 – 1401) // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków-Sanok, 2007. – T. III. – S. 85 – 97.4

64. Szymczak J. Początki broni palnej w Polsce (1383 – 1533). – Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004. – 424 s.

65. Tegowski J. Udział przedstawicieli dynastii Giedyminowiczów w Wielkiej Wojnie z Zakonem Krzyżackim // Jogailos ir Vytautolaikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms. – Kaunas, 2011. – S. 37 – 59.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Федорук Андрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси: Русь в період удільної роздробленості XII – XV ст.; Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст.; Гетьманська держава в Україні середини XVII – XVIII ст.

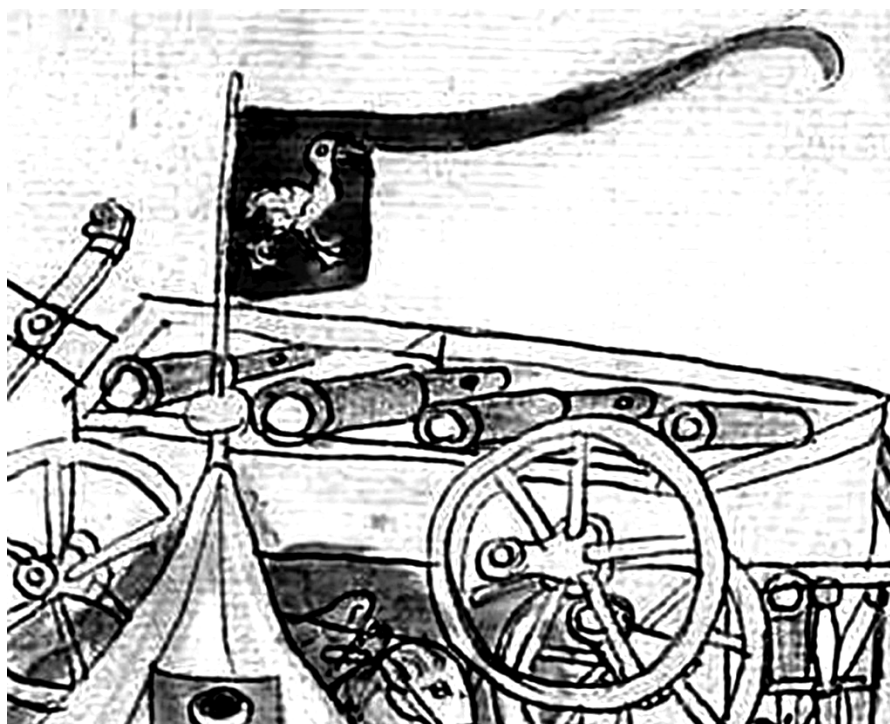

Рис. 1. Гуфниці на бойових возах. Фрагмент малюнку XV ст.

Wann du ein rindtzen wilt beschiffen so stant vñ dar du ist no
 oder noch schreie hinc der rindtzen vñ also an du nichen kommt
 wenn ein rindtzen stant rindtzen so stant du vñ rindtzen od nichen
 schaw du si selb vñ oer rindtzen. Oder entzant sic mit ein liden
 du du die rindtzen so duon gedenck an die lere.

Рис. 2. Стрільба з гуфниці на колісному лафеті за допомогою запальника.
 Малюнок 1390 – 1400 рр.

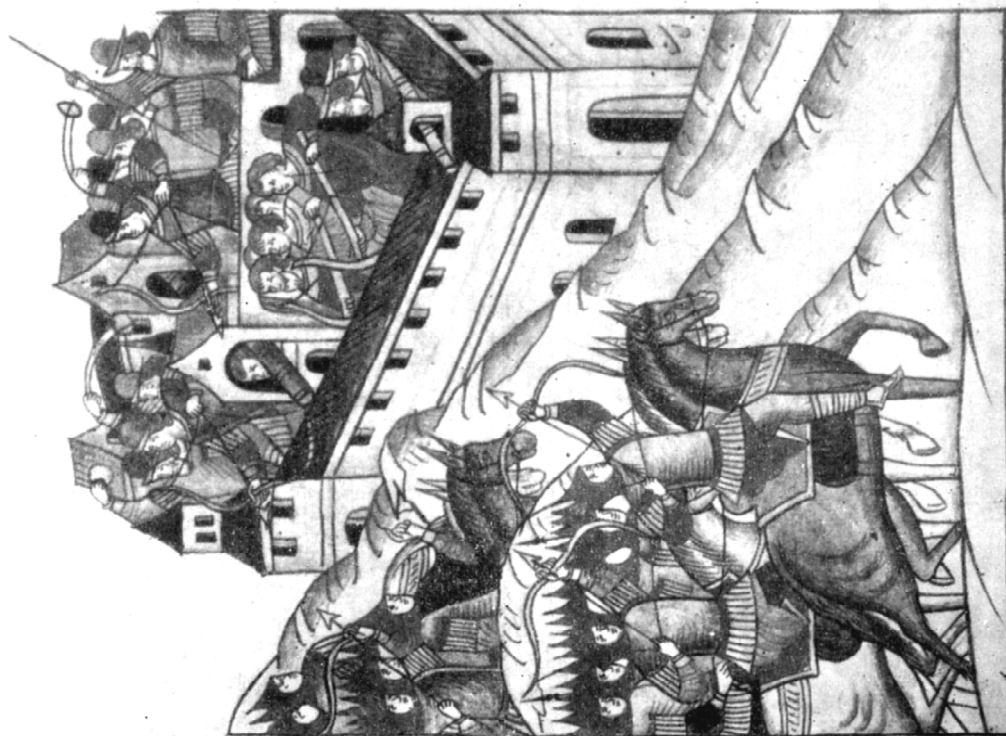

Рис. 3. “Пушки и тюфяки” на вежах кремля під час облоги Москви татарами у 1382 р. Мініатюра XVI

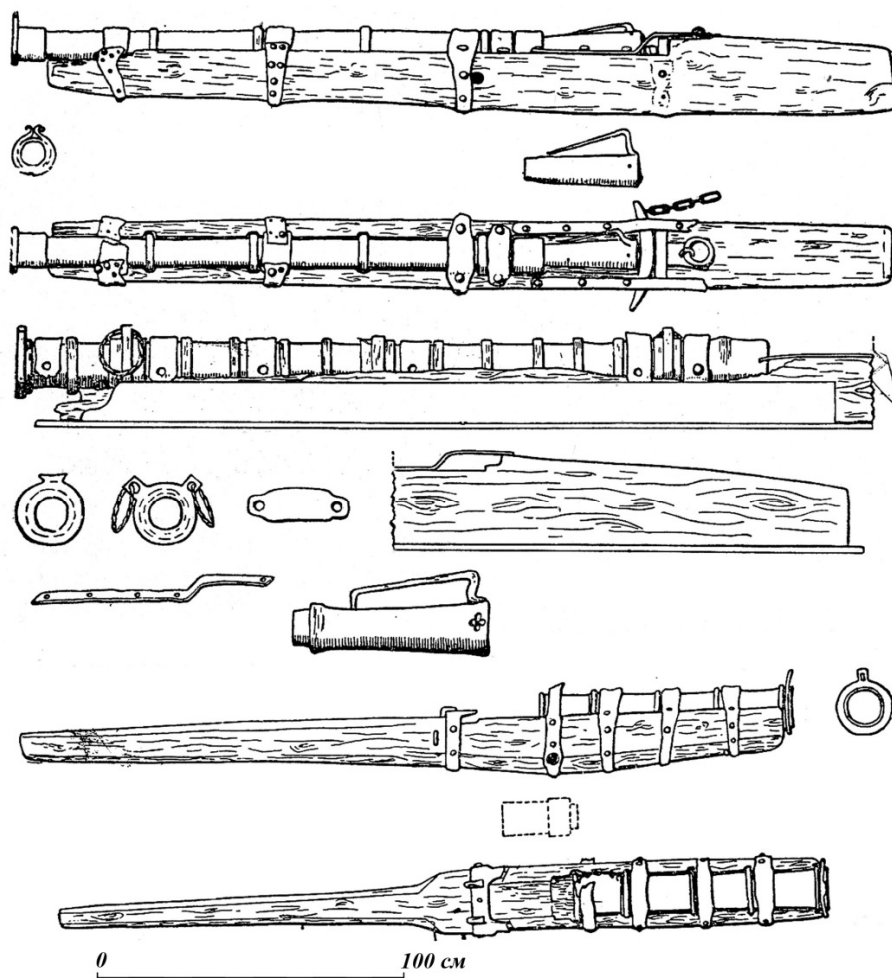
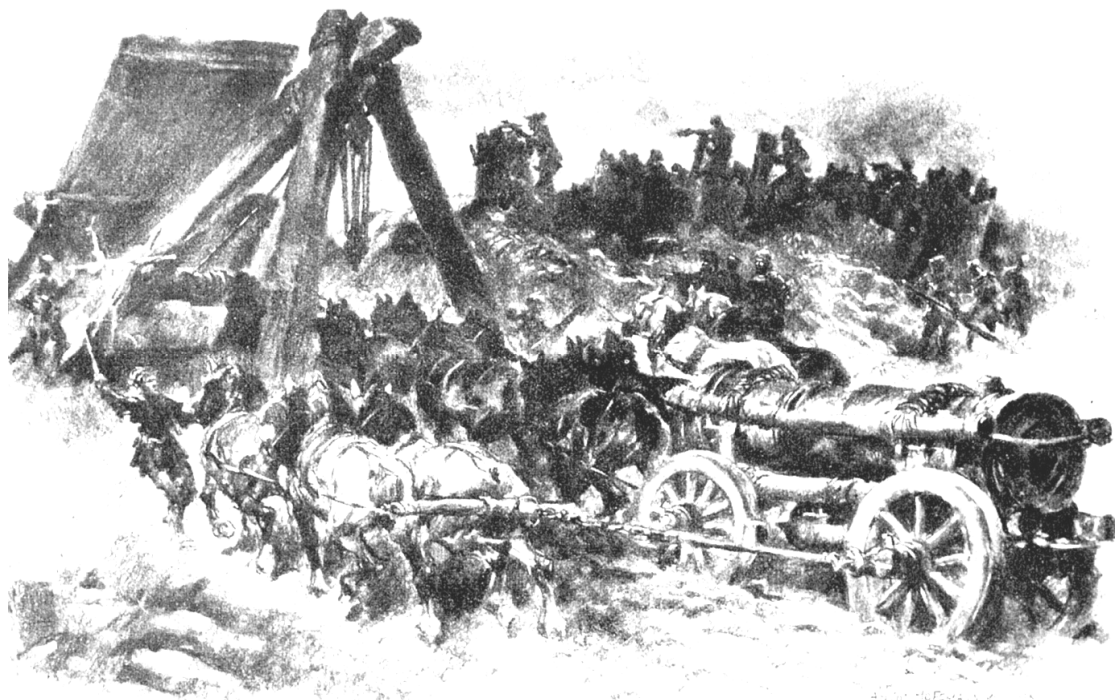
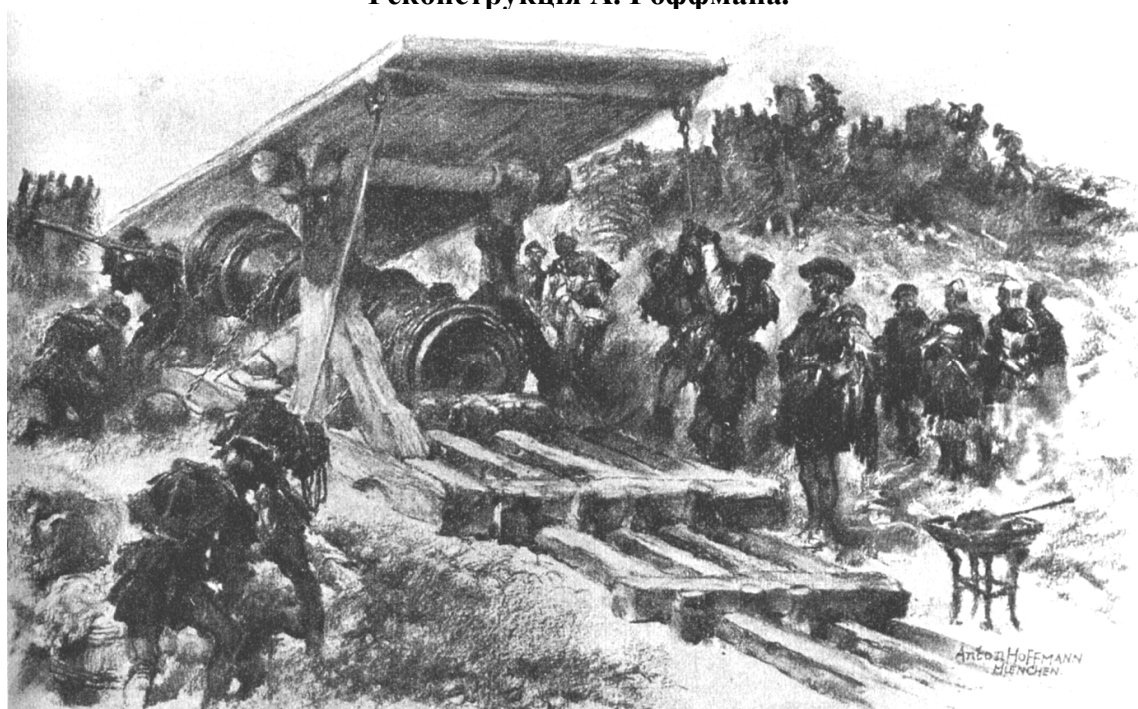

Рис. 4. Казнозарядні пищалі кінця XIV – першої половини XV ст. Промальюнок В. В. Арєндта.

**Рис. 5. Транспортування ствола важкої бомбарди (перша половина XV ст.)
Реконструкція А. Гоффмана.**

**Рис. 6. Важка бомбарда на вогневій позиції (перша половина XV ст.)
Реконструкція А. Гоффмана.**

СТАРОСТИ/НАМІСНИКИ В “ОКРАЇННИХ” ПРИКОРДОННИХ ЗАМКАХ КІНЦЯ XV - СЕРЕДИНИ XVI СТ.

Андрій БЛАНУЦА (Київ)

Стаття присвячена вивченню ролі старост-намісників в історії прикордонних замків на півдні Великого князівства Литовського наприкінці XV – середини XVI ст.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, прикордонні замки, замкові уряди, намісники.

Стаття посвячена изучению роли старост-наместников в истории пограничных замков на юге Великого княжества Литовского в конце XV – середины XVI в.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, пограничные замки, замковые правительства, наместники.

This article is devoted to the study of the role of headmen-governors in the history of the border castles in the south of the Grand Duchy of Lithuania at the end of XV – mid XVI century.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, border castles, castle governments governors.

“Українні” прикордонні замки склали важливу систему укріплень та оборони південних/“окраїнних” кордонів Великого князівства Литовського від часу входження українських земель до його складу й до середини XVI ст., коли вони були включені до новоствореної держави Речі Посполитої. Маючи важливе значення для центральної влади з огляду на постійну загрозу від кочовиків на південних рубежах ВКЛ литовські володарі намагалися вирішити проблему обороноздатності шляхом покладення таких функцій на місцеве населення. Така політика була результатом браку державних фінансів та ресурсів для здійснення широкомасштабних заходів оборони своїх кордонів. Тож неабиякого значення в цих умовах набував інститут староства/намісництва у ВКЛ, особливо в прикордонних замках, тобто укріплених містах на українських землях ВКЛ, адже татарські походи та методичні вилазки досягали навіть білоруських та литовських земель ВКЛ. Тому великі князі литовські призначали старостами чи намісниками впливових та здібних до воєнної справи в регіоні шляхтичів-адміністраторів, яким надавалися широкі повноваження на ввірених їм територіях, що прилягали до того чи іншого замку. Нерідко такими старостами були особи не лише шляхетського походження, а й князівського. До того ж багатьох із них дослідники пов’язують із першими козацькими ватажками [26, 27, 21, 22, 23, 24, 25, 15, 12].

Власне система укріплень у ВКЛ складалася з двох оборонних ліній. Перша включала замки, такі як Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав та Вінницю, що проходили по Південній Київщині та Східному Поділлі. Сюди ж можна включити Чорнобильський та Овруцький замки. Канівський та Черкаський замки мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися у напрямку до Вільни, столиці ВКЛ. Замки ж у Звенигороді, Брацлаві та Вінниці – унеможливити просування татар на Волинь і Червону Русь. Другу оборонну лінію склали замки в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку та Володимирі. Проте і ці укріплення татари не раз долали на своєму шляху, а часто просто їх оминали, бо вони були менш вдало розташовані з точки зору географії татарських нападів [17]. Тому ці замки

більше відігравали роль порятунку населення навколишніх поселень під час чергових татарських вторгнень [14, с. 576 – 603].

В історіографії тема ролі намісників/старост в основному розглядалася з позицій ідентифікації осіб старост в окремих замках (А. Яковлів), опису діяльності старости як історичного діяча (Б. Черкас, В. Поліщук) та взаємовідносин старост/намісників з підвладним населенням (М. Кром). На мою думку, М. Кром схематично пояснює специфіку намісницьких/старостинських урядів у ВКЛ, акцентуючи увагу на “частій зміні намісників у багатьох землях”, що призводило до частих зловживань з їхнього боку та неможливості закріплення за ними лідерства в регіоні серед православного населення, за винятком волинських князів [16, с. 136 – 137], а також представників панських родів. Наприклад, Остафій Дашкович очолював уряд черкаського і канівського старости 21 рік. Цей приклад є єдиним винятком такого довгого перебування на старостинському уряді, тоді як інші урядники протримувалися на ньому в середньому до трьох-чотирьох років. Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком впроваджуваної політики віленського двору в подоланні місцевого корпоративізму [26, с. 1 – 15], як і здійснювана великими князями литовськими політика земельних надань, коли земельні володіння князівських та шляхетських родів розпорошувалися по всій території ВКЛ [13, с. 213 – 232]. До того ж після двох-трьохрічного урядування старости часто вже не могли справитися з покладеними на них обов’язками, тому переводилися владою на інші уряди ВКЛ.

Як уже зазначалося, на уряд старости/намісника призначалася особа шляхетського походження за рішенням великого князя литовського, яке оформлялося відповідним привілеєм. Наведемо кілька прикладів таких документів. Так, 23 грудня 1507 р. Сигізмунд I Старий видав у Мельнику привілей пану Федору Янушевичу на Володимирське староство з містечком Літовижем і монастирем Святого Спаса, а також всіма волостями в сумі одна тисяча золотих польських до живота [8, р. 243 – 244]. Через хворобу та передчасну смерть Ф. Янушевич протримався на даному уряді недовго, бо вже 26 травня 1508 р. великий князь литовський своїм привілеєм надав кн. Андрію Олександровичу Сангушку замок і місто Володимир з усіма волостями до сплати однієї тисячі золотих польських, сплативши спочатку таку суму дружині покійного пана Федора Янушевича [8, р. 256 – 157]. Так як Володимирський замок відносився до другої лінії оборони й був у більш безпечній зоні, тому місцеві намісники мусили з усіх замкових доходів сплачувати до господарської скарбниці певну грошову суму, що не практикувалося в замках першої оборонної лінії, де всі замкові прибутки йшли на забезпечення оборонних функцій.

Тож які повноваження отримував староста/намісник від верховного правителя ВКЛ щодо ввіреного йому замку й населення. По-перше, він був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво по обороні та життєдіяльності замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це виражається, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані в підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост/намісників. Наприклад, 30 серпнем 1507 р. датований Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого зем’янину Брацлавського повіту Семену Кішці на селища Ханів, Ошитків, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підставою для підтвердження селищ стали надавчі листи Казимира та Олександра

Ягеллончика, а також брацлавського намісника кн. Михайла Васильовича Чорторийського [8, р. 217]. 12 березня 1536 р. Сигізмунд I Старий своїм листом підтвердив Грицьку Олексієвичу право на володіння сільцем Новоселицею у Вінницькому повіті, записаного йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем вічним правом [1, Л. 612 – 613]. Очевидно, що в час, коли Грицько Олексієвич отримав указане село у власність, Остафій Дашкович тимчасово поєднував уряди канівського й черкаського старости з вінницьким.

У 20-х роках XVI ст. активно фігурує в актах ЛМ овруцький намісник пан Михайло Халецький. Так, 10 жовтня 1522 р. він за наказом Сигізмунда I Старого надав Довмату Єремєєвичу пусту землю в Овруцькому повіті [10, р. 158], а 7 жовтня 1524 р. також за наказом великого князя литовського надав овруцькому зем'янину Федку Омеляновичу Вешняку пусту землю й порожнє Зенківське дворище в Овручі [10, р. 333]. Розпорядчим листом від 16 вересня 1523 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому наміснику ув'язати господарського слугу Федка Омеляновича у пусту путну Волненицьку землю і пuste дворище в Овручі [12, р. 247 – 248]. Як бачимо, у цьому випадку на намісника покладалися функції виконання наказів та розпоряджень верховного правителя.

Подібні розпорядження й накази великого князя литовського адресувалися й іншим старостам/намісникам. Наприклад, документально зафіксовані розпорядження Сигізмунда I Старого (Вільно. – 23. 11. 1522 р.) до чорнобильського намісника пана Михайла Павші з наказом надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича з його землею в Чорнобильському повіті [10, р. 171]; (Краків. – 08. 01. 1523 р.) до луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторийського з наказом надати брацлавському зем'янину Івашку Красносільському село в Луцькому повіті, замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи [10, р. 200]; (Краків. – 01. 02. 1524 р.) до луцького ж старости з наказом надати луцькому пушкарю Петру Скуйбіді пусту Кречківську ділянку землі в Луцьку, у передмісті на Гнідаві [10, р. 277 – 278]; (Краків. – 17. 03. 1524 р.) до кременецького намісника пана Якуба Монтовтовича з наказом ув'язати господарського дворянина Василя Семеновича Нечая в чотири пустих дворища в селі Супунові Кременецького повіту [10, р. 291].

Литовські правителі практикували переведення талановитих старост-адміністраторів з одного староства на інше, вочевидь, для покращення ситуації обороноздатності на більш небезпечних ділянках кордону. Прикладом цього може слугувати діяльність низки старост/намісників. Зокрема, Семен Федорович (Сенко, Щасний) Полозович упродовж 1501 – 1503 рр. обіймав уряд черкаського старости, а після 1507 р. вже фігурує в якості овруцького намісника. У жовтні 1507 р. він отримує підтвердження Сигізмунда I Старого на володіння селом Жуховичі в Мозирському повіті вічним правом згідно з привілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика [8, р. 223 – 224]. Після смерті черкаського старости кн. Василя Дашковича, свого наступника по уряді, у 1508 р. Сенко Полозович виклопотав привілей у Сигізмунда I Старого на маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, яким володів В. Дашкович, що раніше були відібрані від князів Глинських за спробу державного перевороту. Указані маєтності С. Полозович отримав на правах вотчинного володіння [8, р. 252]. Наступного року він отримав великокнязівський привілей на маєтки кн. Василя Нікольського: Котчин або Деречин, а також інші частини володінь Гостомль у Київському повіті, Ставок

у Житомирському повіті та Гладковичі в Овруцькому повіті вічним правом [8, р. 315 – 316].

Ставши овруцьким намісником, С. Полозович ініціював реформування системи повинностей овруцьких міщан, які зобов'язувалися утримувати сторожу від татар, яка насправді ними кілька років не забезпечувалася. Тому новий намісник попросив у Сигізмунда I Старого перенести сторожову повинність на себе, беручи й використовуючи на ці цілі кошти зі сплати податків з овруцьких корчем [23, с. 9]. Згодом (1516 р.) він отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на пусту землю Лемешівщину на р. Прип'яті у Білосороцькій волості Київського повіту, данину київського воєводи пана Андрія Немировича, вічним правом [9, р. 316 – 317]. У 20-х роках XVI ст. він отримує повноваження відновлення містечка Річиці на Мозирщині поблизу своїх родових володінь, досить небезпечному регіоні, де часто навідувалися не лише татарські загони, а й московські війська. На схилі своїх літ (1529 р.) за військові заслуги С. Полозович отримав відновлену ним Річицю у пожиттєве володіння [23, с. 10 – 12].

Часто після врядування на прикордонних замках достойні представники нобілітету у винагороду отримували значні земельні володіння або ж підвищення у владних структурах ВКЛ. Наприклад, після трирічного старостування в Черкаському замку (з 1508 по 1511 рр.) кн. Тимофій Іванович Капушта у 1511 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на села Малевичі, Хишине, Біловежі і Радомль у Київському повіті вічним правом [8, р. 435 – 436]. У цьому ж році великий князь литовський своїм листом підтвердив кременецькому наміснику Якубу Монтовтовичу право на маєтки Млинове (данина господаря) і Пскулове (купівля) у Луцькому повіті вічним правом [9, р. 112]. У квітні 1524 р. господар пожалував пані Михайлової Павшиній Людмилі маєтки Дорогин, Клещевичі і Кацовичі у Київському повіті вічним правом, що перейшли їй по смерті чоловіка, вже згаданого мною чорнобильського старости [10, р. 295 – 296].

Ще один черкаський староста пан Андрій Якубович Немирович (1511 – 1514 рр.), котрий змінив на цьому уряді кн. Т.І. Капусту, посів уряд київського воєводи. І вже в якості намісника Київської землі він у 1532 р. виконував доручення Сигізмунда I Старого, сутність якого полягала в тому, щоб надати кн. Дмитру Романовичу Віденецькому маєтності у Київському повіті: Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Виточів, Мартиновичі, Хвойники, Острі Лядовичі, Новосілки та двір з пустовщинами у Києві, успадковані від тестя Семена Полозовича за правом близькості [1, Л. 251 об. – 252].

Ще наприкінці XV ст. черкаським старостою був кн. Богдан Федорович Глинський, котрий заклав початки стрімкої політичної кар'єри своїх нащадків. Вони ж на початку XVI ст. здійснили спробу державного перевороту, який виявився невдалим. Унаслідок цього Сигізмунд I Старий позбавив всіх привілеїв та маєтностей князів Глинських у ВКЛ. Тому всі їхні володіння після кількох років були роздані господарським службникам. Зокрема, у 1508 р. Сигізмунд I Старий надав князю Федору Корецькому село Сущани в Олевську у Київському повіті, відібраного в князя Івана Глинського [8, р. 266], а вже наступного року своїм привілеєм пожалував Андрія та Дмитра Івашенцовичів маєтками кн. Івана Глинського: Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів та села і селища Кам'яне, Опачичин, Мухоїдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубричі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів у Київському повіті, а також двір у Києві та двір в Овручі вічним правом [8, р. 320].

Упродовж XVI ст. низку намісницьких урядів у ВКЛ обіймали представники князівського роду Сангушків. Так, володимирським старостою

почергово були кн. Андрій Олександрович (1508 – 1531 рр.; перед цим був кременецьким намісником (1498 – 1502 рр.), брацлавським та вінницьким намісником (1500 – 1507 рр.) та його син кн. Федір Андрійович (1531 – 1547/48 рр.; з 1544 р. додатково обійняв уряд брацлавського та вінницького старости) Сангушковичі. Він перший у 1509 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на людей Кричевичів у Хмельницькій волості в Луцькому повіті до “лепшого опатренья” [8, р. 338 – 339]. Його син кілька разів організовував оборону Володимирського замку від татарських нападів, а також виконував земельні розпорядження Сигізмунда I Старого. Так, 10 жовтня 1527 р. кн. Федір Андрійович Сангушкович отримав листа великого князя литовського з наказом надати волинським зем'янам Івашку Русину і Федору Оношковичу маєтності пана Івана Хребтовича: дворище в Літогощі й Горсоновському ставі, Чорниці, Четвертню, Портське, Копили, Суск, Годомичі та Смердин за правом близькості [11, р. 255].

За заслуги перед господарем володимирський староста отримав привілей (Петриків. – 18. 12. 1527 р.) на спадкові маєтності пана Івана Хребтовича: дві частин села Портська й Підлозці до часу повернення великого князя литовського [11, р. 256]. Шляхом купівель (1533. 08. 12. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений у волинського зем'янина Василя Федоровича Юнкевича маєток Обиніж вічним правом [1, Л. 480 – 481 об.]; 1533. 09. 10. – Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений в Івана та Олехна Богдановичів Княгининських маєток Холопани вічним правом [1, Л. 490 об. – 491 об.] та ін.), а також будучи єдиним спадкоємцем маєтностей свого батька, кн. Ф.А. Сангушкович став засновником несухоїзько-локацької лінії Сангушків.

Другий син кн. А.О. Сангушковича кн. Роман Андрійович Сангушкович протягом року (з 1516 по 1517 рр.) урядовав у Брацлавському й Вінницькому замку. 26 січня 1516 р. він отримав привілей Сигізмунда I Старого на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, наданих у держання до живота [9, р. 214 – 215]. Кількома днями раніше (23 січня) кн. Р.А. Сангушкович отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на двір Турійськ і села Болбли, Соловичі й Сільце у Володимирському повіті, господарську данину, вічним правом [9, р. 175]. Утім його урядницька кар'єра вже в 1517 р. скінчилася в результаті передчасної смерті.

Упродовж 1542 – 1559 рр. уряд луцького старости посідав представник іншої лінії князів Сангушків – кн. Андрій Михайлович Сангушкович. Він у червні 1546 р. отримав лист-розпорядження Сигізмунда II Августа з наказом ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів у маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту “на поживене” до волі й ласки господарської [7, с. 175 – 176].

У період судово-адміністративних реформ у ВКЛ уряд луцького старости обіймав кн. Богуш Корецький. Він упродовж 1561 – 1567 рр. сформував урядницький клан при Луцькому замку [18, с. 266 – 298].

У 60-ті роки XVI ст. в Чорнобильському замку старостував пан Філон Кміта. Він 29 березня 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль та на селища Кубелине й Левківці в Овруцькому повіті, надані в обмін за маєтки Літин, Полтевичі, Солаші та двір у Вінниці у Вінницькому повіті, вічним правом [3, Л. 4 об. – 5; 4, Л. 51 – 52]. Того ж дня великий князь литовський наказав брацлавському каштеляну кн. Андрію Тимофійовичу Капусті ввести у володіння пана Філона Кміту Чорнобиль та згадані в попередньому листі маєтності вічним правом [4, Л. 52 – 52 об.]. Уже влітку

1568 р. чорнобильський староста виклопотав у господаря підтверджувальний лист на маєток Матейківщину в Київському воєводстві вічним правом [5, Л. 194 – 195].

У цей же період кременецьке староство очолював кн. Микола Андрійович Збараський. 25 червня 1564 р. він отримав розпорядчий лист Сигізмунда II Августа з наказом надати й посприяти ув'язанню господарського служебника Мартина Харлинського в землі і людей у селі Осниках Кременецького повіту на умовах “хлебокормлення” [6, Л. 185 об. – 186]. Зі змісту одного з документів ЛМ дізнаємося про склад кременецького замкового уряду. Так, 10 березнем 1564 р. датується підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа *кремонецькому підстарості* Олекшію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп грошів литовських маєток Молодків на ленному праві [2, л. 377 об. – 378 об.]. Як бачимо до складу замкового уряду, окрім старости, входив також і його помічник – підстароста.

А які ж ще урядники входили до структури замкового уряду і як організаційно функціонував замковий уряд старости/намісника. За визначенням В. Поліщука, “замкові уряди – це інститути великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти” й далі “це інститут регіонального управління в станово-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського” [19, с. 80].

У документах ЛМ практично не зустрічається інформація про склад уряду старости/намісника. Її можна почерпнути із замкових книг, які були продуктом замкового діловодства. Утім, до наших днів таких книг збереглося дуже мало й переважно фрагментарно. За даними В. Поліщука, до складу Луцького замкового уряду часів старостування кн. Богуша Федоровича Корецького (1561 – 1567 рр.) входили: власне староста, справця староства (почергово кн. Матвій Восильович Четвертинський, Загоровський Петро Богданович, Русин Андрій Іванович, також був і підстаростою), підстароста (почергово Сова Борис Іванович, Хом'як Петро Іванович), писар (почергово Дешковський Василь Василевич, Хребтович Богуринський Іван Іванович, Хом'як Гурін Маскович, Русин Федір Іванович), ворітний (почергово Красовський Войтех, Костевич Василь) та дяк/підписок (Трушович Григорій). До замкового уряду також входили слуги-вижі, які виконували допоміжні слідчі функції. Їх мав кожен з перерахованих урядників [20, с. 28 – 39]. Тож чисельно замковий уряд складався з чотирьох постійних урядників на чолі із старостою та кількадесят вижив, котрі виконували допоміжні функції відповідно до їхньої затребуваності у той чи інший час.

Подібні склади замкових урядів за аналогією до Луцького замкового уряду функціонували в інших замках другої оборонної лінії. Цілком очевидно, що новопризначений староста/намісник сам на власний розсуд формував склад та персонал замкового уряду. Тож у замках першої оборонної лінії старости, вочевидь, керувались подібним принципом, бо в умовах постійної воєнної загрози їм потрібно було покладатися на довірених урядників. Саме їм прикордонні старости жалували певні землі й маєтності як аванс або у винагороду за службу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 17.
2. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 41
3. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49.

4. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 50.
5. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 258.
6. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266.
7. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480 – 1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Мінск: Беларуская навука, 2008.
8. LietuvosMetrika. KnygaNr. 8 (1499 – 1514): Užrašymų knyga 8. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995.
9. LietuvosMetrika. KnygaNr. 9 (1511 – 1518): Užrašymų knyga 9. / Parengė KrzysztofPietkiewicz. Vilnius, 2003.
10. LietuvosMetrika. Kn. 12 (1522 – 1529): Užrašymų knyga 12. / Parengė D. AntanavičiusirA. Baliulis. – Vilnius, 2001.
11. LietuvosMetrika. KnygaNr. 14 (1524 – 1529): Užrašymų knyga 14. ParengėL. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvosistorijosinstitutoleidykla, 2008.
12. Блануца А. Князівська родина Ружинських // Волонтер. – 2012. – №4.
13. Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., Інституту історії України НАН України, 2010.
14. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.
15. Ворончук І. Родовід князів Ружинських: відоме і невідоме (доповнення і уточнення за матеріалами гродських і земських актів Волині XVI – початку XVII ст.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004.
16. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – С. 136 – 137.
17. Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст. // UkrainaLithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2012. – Т. II / у друці.
18. Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561 – 1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8 – 9.
19. Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Книга I. Том 19. – К., 2009.
20. Поліщук В. Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561 – 1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., Інститут історії України НАН України. – 2005. – Вип. 5.
21. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – №1.
22. Черкас Б. Один з перших козацьких “гетьманів” Семен Полозович. // Запорозька Старовина. – В. 3. – Запоріжжя, 2005.
23. Черкас Б. Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. – Кн. 2. – К., 2004.
24. Черкас Б. Остафій Дашкович // Полководці Війська Запорозького. – Кн. 2. – К., 2004.
25. Черкас Б. Прикордонний староста Семен Полозович // Український історичний збірник. – К., Інститут історії України. – 2004. – Вип. 7
26. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – К., 1907.
27. Яковлів А. Бунть черкасцевъ и каневцевъ въ 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Блануца Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Наукові інтереси: історія українських земель під владою Великого князівства Литовського у XV – XVI ст.

УДК 94 (477.41) “12.../14”

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XIII - XV СТ.

Кирило КАПУСТІН (Київ)

Дослідження присвячене проблемам соціально-економічного та політичного розвитку Київських земель впродовж другої половини XIII – XV ст.

Ключові слова: Київська земля, монгольська навала, археологічні дослідження, економіка, культура.

Исследование посвящено проблемам социально-экономического и политического развития Киевских земель на протяжении второй половины XIII – XV вв.

Ключевые слова: Киевская земля, монгольское нашествие, археологические исследования, экономика, культура.

The research is devoted to problems of socio-economic and political development of Kyiv lands during the second half of the XIII – XV century.

Key words: Kiev land, Mongol invasion, archaeological research, economics, culture.

Незважаючи на відносно обмежену кількість публікацій, питання соціально-економічного та політичного розвитку Київської землі в золотоординські та литовські часи вивчаються, починаючи із другої половини XIX ст. Спираючись на свідчення письмових джерел XVI – XVII ст., дослідники середини XIX – початку XX ст. відзначали або повне запустіння регіону в післямонгольський час та наступне його заселення вихідцями із Карпат (М.П. Погодін), Польщі (М. Бобржинський, К. Шайноха, А. Яблоновський), або збереження автохтонного складу населення, незважаючи на згубні наслідки військової інвазії монголів (В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, М.Ф. Владимирського-Буданова). Як показали наступні дослідження, правими виявились ті дослідники, які спростовували тезу про повне запустіння регіону.

Отже, використавши результати історико-археологічних студій, детальніше розглянемо становище Київської землі в середині XIII – XV ст.

Як відомо, монгольська інвазія призвела до руйнації економічної та політичної системи країни, припинення функціонування великої кількості населених пунктів, загибелі населення. Щоправда, як під час інвазії, так і після неї не всі регіони зазнали однакового рівня спустошення від безперервних нападів загонів кочівників [3, с. 106].

Останнє твердження можливо перевірити, проаналізувавши особливості демографічного розвитку окремих мікрорегіонів. На жаль, сучасний стан джерельної бази, передусім археологічної, дозволяє робити дуже обережні висновки лише щодо особливостей заселення Канівського та Овруцького мікрорегіонів. Перший досліджувався протягом багатьох років експедиціями Т.С. Пассек, В.О. Петрашенко, В.К. Козюби, Л.І. Виногородської, другий – А.П. Томашевського, А.В. Петраускаса, С.П. Павленка [14, с. 78 – 83].

Тож, як показали дослідження, монгольську навалу на Канівщині пережило лише 20% поселень (усі неукріплені) домонгольського часу. Подальше життя виключно на відкритих селищах цілком узгоджувалося з політикою, яку проводила монгольська адміністрація щодо заборони будівництва укріплень. Так, описуючи життя монголів, Марко Поло відзначав, що "...необхідно у всякій області, де є великі міста та багато люду, утримувати війська, а містам не дозволяти будувати стіни та ворота, щоб війська могли вільно пересуватися..." [17, с. 280]. Протягом другої половини XIII – початку XIV ст. відбувається поступове відновлення життя в регіоні, це прослідковується на прикладі виникнення нових поселень на берегах р. Дніпро. У відсотковому відношенні цей показник складає 16% від загальної кількості археологічних пам'яток сер. XIII – XV ст. У XIV – XV ст. спостерігається стрімке покращення демографічних показників. Зазначимо однак, що цей процес був дещо розтягнутий у часі й тривав протягом XIV ст. (30%) та XV ст. (24%).

Що стосується Овруцького мікрорегіону, то тут фіксується дещо інша тенденція. Так, матеріали золотоординського та литовського часів віднайдено на 11 пам'ятках. Більшість із них виникла в X – XI ст. (54%) та XII ст. (27%). На 19% поселень виявлено культурні нашарування виключно XIV ст., що свідчить про початок їх функціонування вже після військових подій середини XIII ст.

Таким чином, порівняльний аналіз хронології археологічних пам'яток післямонгольського часу окремих мікрорегіонів показав існування двох відмінних тенденцій. Так, в Канівському мікрорегіоні монгольську інвазію пережили лише окремі населенні пункти. Утворення нових відбулося вже після військових дій, що пов'язано з певною стабілізацією у відносинах Орди з Руссю в другій половині XIII ст. Наступна колонізаційна хвиля (і найбільша, судячи з кількості пам'яток) відбувалася в XIV – XV ст. і, можливо, була пов'язана з утвердженням Литовської держави Ольгерда на територіях Дніпровського правобережжя в другій половині XIV ст. Дещо інші процеси відбувалися на Овруччині, яка знаходилася в стороні від основного напрямку руху татар. Кількість археологічних пам'яток, що пережили військову інвазію середини XIII ст., тут значно більша, порівняно з іншими територіями. Щоправда, значних демографічних сплесків тут не відбувалося, лише в XIV ст. спостерігався ріст кількості поселень, що пов'язано також із подіями 1362 р. та перемогою Ольгерда у битві на Синіх Водах [14, с. 81].

Досить стабільним, незважаючи на зміну військово-політичної кон'юнктури, залишалося становище церкви. Збереженню виключного статусу християнства сприяла політика, що проводилася ординською адміністрацією стосовно православної церкви – "не порушуючи чужої релігії, спонукати її церковнослужителів молитися за хана своєму божеству по своїй вірі" [5, с. 100]. На користь такої думки вказує й той факт, що на території Печерського монастиря та поблизу нього виявлено найчисельніші монетно-речові скарби (90% знайдених монет XV ст. походить саме із цього району) [11, с. 178]. Окрім того, на території колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської Лаври досліджено залишки залізодобувного, ковальського, ремісничого та ювелірного виробництв, які функціонували починаючи з другої половини XIII ст. і до початку XV ст. Зібраний за час розкопок матеріал та особливості житлового домобудівництва дозволили В.М. Гончару говорити про належність його мешканців до вотчинних ремісників другої половини XIII – XIV ст., що мешкали тут сім'ями [7, с. 185].

У цьому контексті згадаємо про досить поширений в історичній літературі міф про цілковите зруйнування монголами в 1240 р. всіх давньоруських кам'яних монументальних споруд. Він базується, перш за все, на свідченнях

авторів XVI – XVII ст. та мовчання джерел більш раннього часу. На думку Г.Ю. Івакіна, така міфологема склалася в результаті ретроспекції відносин церкви із Золотою Ордою після прийняття останньою ісламу в XIV ст. на більш ранню епоху, на часи, коли діяли зовсім інші політичні, релігійні та психологічні фактори [12, с. 64]. Звичайно, головною причиною руйнування київських храмів стала монгольська навала, яка, безумовно, негативно вплинула на стан монументальних споруд міста. Щоправда, останні нищилися не стільки під час військових дій 1237 – 1241 рр., скільки протягом наступних століть через відсутність ресурсів та коштів на підтримання їх справного функціонування [10, с. 77].

Окрім того, певна частина храмів могла бути знищена під час штурму міста в 1240 р., 1416 р. та 1482 р. Не останню роль у процесі руйнування київських святинь відігравали пожежі, землетруси та повені. Суттєвим фактором, який негативно позначився на стані монументальних споруд не лише Київської, але й інших земель, стала заборона польського короля Казимира IV (підтверджена в 1481 р.) ремонтувати та відновлювати православні церкви [12, с. 64].

На окрему увагу заслуговує питання фортифікаційного будівництва, його масштабів, будівельних технік тощо. Першим, хто спробував схарактеризувати оборонне зодчество литовської доби, був М.С. Грушевський, який, проаналізувавши повідомлення письмових джерел, відзначив спадковість у техніці зведення замків XV – XVI ст. з укріпленнями більш раннього часу [8, с. 14]. Наступні історико-археологічні студії підтвердили основні положення концепції українського історика-медієвіста.

Отже, як показали археологічні дослідження, фортифікаційне будівництво Київської землі середини XIII – XV ст. ґрунтувалося на досягненнях та традиціях давньоруського часу. Як і в XI – XIII ст., дерев'яно-земляні укріплення зводилися в найбільш захищених природою місцях, з максимальним використанням особливостей рельєфу місцевості. У середині XIV ст. відбулася еволюція замкового будівництва, викликана появою та поширенням вогнепальної зброї. Найбільш яскравим її проявом стало збільшення кількості та поступове винесення за межі укріплених стін, “в сторону поля” [18, с.136], башт, з яких захисники укріплень вели фланкуючий обстріл по нападниках. Ділянки стін між баштами (прясла) намагалися робити максимально прямими, щоб фланкуючий обстріл був найбільш успішним [20, с. 15]. Саме завдяки появі бойових башт (спочатку з напільної сторони, а згодом за периметром міських укріплень) підвищилась обороноздатність замків. Після цього напади атакуючих стримували не лише за допомогою стрільби з луків та самострілів, але й використовуючи гарматний вогонь [18, с. 135].

Одночасно із зведенням укріплень засновувались та розвивались неукріплені поселення, хутори, погости. Адже, як відомо, у XIV – XV ст. замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [6, с. 56 – 58]. І як слушно зауважив О.М. Андріяшев, “поява міста негайно відбивалася на ході колонізації цілої округи: населення втрачало свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалось на землю” [1, с. 69].

Планомірні дослідження відкритих поселень Київської землі показали, що вони, як правило, розташовувались у тих же топографічних умовах, що і вдавньоруський час [4, с. 397 – 398]. Більшість із них займали місця вздовж берега річки. Дещо менше відомо поселень на мисах, утворених поворотом русла ріки, або в місці впадіння в неї іншої річки чи струмка, значно менше – пам'яток, розташованих на узвишсях, у заплавах та на природних останцях. Розміри поселень також були різними, проте, як правило, вони займали площу

до 1 га, і лише деякі з них були більшими за 3 га. Переважання малодвірних поселень було викликано об'єктивними чинниками, адже така форма господарювання в умовах орного землеробства потребувала постійної присутності господаря для догляду та проведення угноєння полів [16, с. 306 – 362].

Маловивченими залишаються могильники досліджуваного регіону, що пов'язано зі складністю їх фіксації на місцевості (розташування в межах міста та поступовий розвиток або деструкція поселенських інфраструктур призводили до їх руйнування). Загалом же, можна говорити про існування двох поховальних традицій: перша – християнська, згідно з якою померлих ховали головою на захід, горілиць із руками, складеними на грудях або животі, і без супроводжувального інвентарю; друга – зустрічається на південних кордонах досліджуваного регіону і є характерною рисою пізньокочівницьких поховань, згідно з якою померлі лежали в прямокутних або овальних ямах повернуті головою на схід (інколи з незначним відхиленням на північ, південь або захід). Поховальний інвентар представлений виробами із чорного та кольорового металів, монетами тощо.

Досить цікавою групою археологічних пам'яток Київської землі є печерні комплекси, переважну більшість яких виявлено вздовж берега р. Дніпро в районі сучасного м. Києва. Спостереження за хронологією виявлених комплексів дозволило простежити тенденцію до продовження функціонування підземних об'єктів давньоруського часу протягом наступних золотоординського та литовського періодів, адже саме в другій половині XIII ст., незважаючи на монгольську навалу, продовжували активно розвиватись більшість київських монастирів, оскільки монгольська адміністрація толерантно ставилась до церкви та її прислужників, принаймні до часу ісламізації Золотої Орди у 1312 р.

Одним із найбільш дискусійних питань сучасної археологічної науки є проблема розвитку матеріальної культури населення регіону впіслямонгольський час. Вивчення археологічних колекцій, зібраних за час стаціонарних розкопок та розвідок південноруських пам'яток середини XIII – XIV ст., дозволило С.О. Біляєвій зробити висновок про подібність матеріальної культури давньоруського та золотоординського часів [3, с. 108]. Так, встановлено, що житлове будівництво Київської землі середини XIII – XV ст. відзначалося розмаїттям конструктивних рішень та будівельних методик. На одній території зводили різні типи будівель (із заглибленим котлованом та наземні) із каркасно-стовповою, зрубною та комбінованою конструкцією стін, у будівництві яких використовували різні будівельні техніки та матеріали, а також типи планування житлового простору. Техніка будівництва хоча і зазнала певної деградації в порівнянні з XII – XIII ст., але залишалася за своєю суттю давньоруською.

Аналіз колекцій керамічного посуду також дозволив простежити тенденцію до збереження давньоруської традиції виготовлення гончарних виробів протягом середини XIII – XV ст., незважаючи на негативні явища в економіці після монгольської навали 40-х років XIII ст. [2, с. 37 – 38; 3, с. 76 – 77]. Кераміка цього часу вирізнялася різноманітністю форм та орнаментальних мотивів. Особливо яскраво це виявилось у XIV – XV ст., коли розширився не лише асортимент виробів із глини (з'явилися нові типи посуду, домашнього начиння, кахлі), а й покращилася їхня якість, прийоми орнаментативної тощо.

Такі самі тенденції відмічено в металургійному, деревообробному, косторізнному виробництвах. Приміром, металургійне виробництво та ковальська справа репрезентовані знахідками як виробничих споруд, так і артефактами побутового (ножі, ножиці, замки, ключі, кресала, підковки для

чобіт, пряжки, голки із рухомим стрижнем, гачки, блешні, ості), сільськогосподарського (лемеші, серпи, коси, окуття лопат), ремісничого (струги, долота, різці, шила, голки) та військового (вістря стріл, фрагменти сокир, шпори, стремена, вудила, підпружні пряжки, застібки від пут, підкови, скребниці) призначення. Щодо асортименту залізних виробів, технологічних схем та якості металу, то вони не відрізнялися від давньоруських аналогів [2, с. 37 – 39]. Адже, як відзначали В.І. Зав'ялов, Л.С. Розанова, Н.М. Терехова, сформована у домонгольський час структура давньоруського ремесла дозволила зберегти навіть в умовах руйнування багатьох політичних структур та економічних зв'язків усталеність та спадковість традицій [9, с. 102]. Щодо виробів із дерева, каменю, кістки та рогу, то вони є нечисленними й представлені дерев'яними ємкостями для зберігання продуктів, гребінцями, кістяними деталями руків'їв ножів, шил та інших артефактів, а також жорнами, кам'яними грузилами, точильними брусками, ливарними формочками тощо.

Насамкінець згадаємо про етнічний склад населення досліджуваних територій у післямонгольський час. Як відзначав П.Г. Клепатський, населення Середнього Подніпров'я з однієї сторони, “не было истреблено или уведено в плен ни тюрками, ни монголами”, а з іншої – “оно и не выселилось ни на север, ни на запад, продолжая въ массе своей оставаться на старых местах” [16, с. 351]. Одним із основних факторів росту чисельності населення була його міграція (феодално-залежного та вільного) з інших земель та, звичайно ж, природній приріст [21, с. 25]. Окрім власне кажучи слов'янського етносу, в містах Київської землі проживали чемериси, волохи, німці, мордвинівичи, жидовини, поляки, вірмени, литвини, татари тощо [16, с. 323]. Наприклад, за даними люстрацій 1545 – 1552 – 1571 рр. в Житомирі окрім русинів проживали німці, татари, литвини та поляки [16, с. 211]; в Чорнобилі – татари та поляки; в Каневі – чемериси, волохи, німці, мордвинівичі, жидовини [16, с. 257, 323]; у Києві – литвини, татари, німці, вірмени [16, с. 282]. Підтвердженням існування вірменської громади в Києві може бути знахідка ґрунтового могильника XV ст. по вул. Андріївській, 7/9 (протягом 1984–1985 рр. розкопано 28 поховань) [13, с. 105, 106]. На думку П.М. Покаса, зібраний за час робіт палеоантропологічний матеріал за більшістю ознак виявив схожість із кавказькими серіями (краніологічні колекції пізнього середньовіччя з території Вірменії) [19, с. 136]. Утворення цього археологічного комплексу пов'язують із “манглі-гіреєвою ісаказою” і датують 1482 р. [13, с. 113].

Як бачимо, в історії Київської землі досі залишається багато малодосліджених питань. Їхня подальша розробка – справа майбутнього. Використання комплексного підходу для аналізу широкого кола проблем дозволить досить точно реконструювати особливості історичного розвитку регіону в так звані “темні” віки його історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / А.М. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 34 – 89.
2. Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С. 36 – 45
3. Беляєва С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К.:Наук. думка, 1982 – 119с.
4. Беляєва С.А. Селища / С.А. Беляева // Археология УССР. – К.:Наук. думка, 1986 – Т. 3. – С.396 – 404.

5. Веселовский Н.И. О религии татар по русским летописям / Н.И. Веселовский // ЖМНП – 1916 – №7 – С.81–101
6. Виногородська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV–XVII ст. / Л.І. Виногородська // Сучасні проблеми археології: збірка наукових праць. – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С. 56 – 58.
7. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987 – 1988 рр. / В.М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 167 – 186.
8. Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – № 2. – С.1 – 33.
9. Зав'ялов В.И., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Русское кузнечное ремесло в золотоордынский период и эпоху Московского государства / В.И. Завьялов, Л.С. Розанова, Н.Н. Терехова.
10. Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII – XV вв. / Г.Ю. Ивакин // Труды V Международного конгресса археологов славистов. Киев, 18 – 25 сентября 1985 г. – К., 1988. – С.74 – 77.
11. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін – К.: Наук. думка, 1996.– 271с.
12. Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие / Г.Ю. Ивакин // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.:Наука, 2003 – С. 59 – 65.
13. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984 – 1985 рр. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К., 1993. – С. 104 – 133.
14. Капустін К.М. Тенденції демографічного розвитку Правобережжя Київської землі у середині XIII – XV ст. / К.М. Капустін // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 10 – 12 квітня 2009 р.) – Чернігів, 2009 – С. 78 – 83
15. Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X – XV вв. (по археологическим материалам) / А.В. Кирьянов // Материалы и исследования по археологии СССР – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959 – № 65 – С.306 – 362.
16. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2007. – 480 с.
17. Книга Марко Поло / Отв. ред. И. П. Магидович – М., 1955. – 376с.
18. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков. / В.В. Косточкин – М.:Издательство Академии наук, 1962 – 287с.
19. Покас П.М. До палеоантропології київського Подолу XV – XVII ст. / П.М. Покас // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. : Збірник наукових праць – К.: Наук.думка – С.134 – 137.
20. Раппопорт П.А. Древние русские крепости / П.А. Раппопорт – М.: Наука, 1965. – 86 с.
21. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас – К.: Наук. думка, 1989. – 232с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Капустін Кирило Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви.

Наукові інтереси: археологія та історія доби середньовіччя та Нового часу.

УДК 902.2 (477.51)

ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКИЙ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Іван КЕДУН (Ніжин)

У дослідженні на основі археологічних досліджень розглянуті обставини історичного розвитку Новгород-Сіверська після монгольської навали.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, монгольська навала, дитинець, археологічні дослідження, артефакти.

В исследовании на основе археологических исследований рассмотрены обстоятельства исторического развития Новгород-Северская после монгольского нашествия.

Ключевые слова: Новгород-Северский, монгольское нашествие, детинец, археологические исследования, артефакты.

In the research based on archaeological research the circumstances of the historical development of Novgorod-Siversky after the Mongol invasion are examined.

Key words: Novgorod-Siversky, the Mongol invasion, citadel, archaeological research, artifacts.

Археологічні дослідження, які здійснюються в Новгород-Сіверському з другої половини ХХ ст., дають можливість досить чітко уявити історію міста на різних етапах його існування. У результаті проведення стаціонарних розкопок на межі ХХ – ХХІ ст. (роботи А.В. Кузи, В.П. Коваленка, А.Л. Казакова, О.Є. Черненко та автора) кількість отриманих археологічних матеріалів стрімко збільшилась. Серед них, безумовно, особливий інтерес становлять ті, які дозволяють висвітлити один з найбільш “темних” періодів існування міста – час після монгольської навали.

У писемних джерелах відсутня пряма вказівка на те, що Новгород-Сіверський постраждав від монгольського погрому. Утім, прийнято вважати, що місто спалено загонами Менгу під час походу 1239 року, коли його військо просувалось від Чернігова до Глухова територією Подесення. Зі згаданими подіями О.Є. Черненко та А.Л. Казаков пов’язують загибель заміської князівської резиденції на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря [10, с. 120–126; 11, с. 555 – 556]. Треба відзначити, що інших красномовних слідів погрому міста на сьогодні виявити не вдалось. Утім, не виключно, що руйнування зазнала тільки заміська резиденція, яка не мала потужних укріплень.

Слід також відзначити, що подальша історія Новгород-Сіверського також не знайшла відображення в писемних джерелах. Наукове знання про розвиток міста в ХІІІ – ХІV ст. базується майже виключно на археологічних матеріалах.

Серед археологів першим увагу на післямонгольський період в історії Новгород-Сіверського звернув І.І. Єдомаха. Дослідник констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та ХVІІ ст., що могло б свідчити про повне знелюднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольський час, зауваживши, що відповідного шару виділити не вдалось [5, с. 6].

У ході археологічних розкопок, здійснених у 1979 – 1983 роках під керівництвом А.В. Кузи, у центральній частині посаду Новгород-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини ХІІІ – ХІV ст. Їх вивчення, систематизацію та подальшу публікацію здійснила Л.І. Виногородська.

Під час розкопок було також відкрито декілька археологічних комплексів післямонгольського часу (житлові та господарчі споруди, ями). Серед них уваги заслуговують залишки кількох споруд, досліджених у 1982 – 1983 роках на території посаду, у районі сучасної базарної площі.

Одна із споруд мала, напевно, житлове призначення, про що свідчили залишки глинобитної печі. Котлован майже квадратної форми (розмір – 3,35 x 3,25 м) був орієнтований кутами по сторонах світу та впущений у материк на 0,5 м. У черені печі знайдено фрагменти кераміки, яку, згідно розробленій Л.І. Віногородською хронології, можна датувати другою половиною XIII – початком XIV ст.[2, с.48]. У той же час, виявлені в заповненні котловану уламки кругових посудин автори досліджень віднесли до XIV – XV ст. на підставі типології, розробленої С.О. Беляєвою для Південної Русі. Серед горщиків переважали форми з виїмкою по внутрішньому краю вінця для кришки. Вони були орнаментовані хвилею, прокресленою паличкою по плічку або ямками, виконаними паличкою [8, с. 50].

До після монгольської доби віднесли також дві господарські споруди. Їх котловани мали прямокутну форму (2,4 x 2 м; заглиблені в материк до 0,55 м) та були орієнтовані, як і згадане вище житло, кутами по сторонах світу. На підставі знахідок керамічних матеріалів, автори розкопок віднесли дані об'єкти до XIV – XV ст.[7, с. 10 – 17].

Загалом, треба відзначити досить широку дату (XIII – XVст.), визначену для всіх згаданих комплексів у звітах про дослідження 1982 – 1983 років. Почасти це пояснюється тим, що на час проведення розкопок хронологія матеріалів даного періоду ще не була достатньо розроблена, почасти через відсутність датуючих знахідок. Надалі Л.І. Віногородська, спираючись на аналіз керамічних виробів, віднесла дані комплекси до другої половини XIII ст.

На території дитинця (ур. Замкова гора) в ході розкопок А.В. Кузи 80-х років було зафіксовано, що шари кінця XIII – XIV ст. відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно висновкам авторів робіт, це – свідченням загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому [8, с. 73]. Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (біля східного валу), яке, виходячи зі стратиграфії культурного шару, віднесли до XIII – XIV ст. Як було відзначено в науковому звіті про розкопки, дослідники вважали можливим виникнення цвинтарю в самому центрі міста тільки внаслідок його запустіння після значних руйнувань [7, с. 27; 8, с. 50]. Втім, Л.І. Віногородська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця XIII – XIV ст.[3, с. 50].

Загалом, висновки авторів досліджень уклались у традиційну для радянської історіографії схему, згідно якій давньоруські міста переживають період запустіння внаслідок монгольського погрому: відразу після монгольської навали життя в Новгород-Сіверському згасає; дитинець тимчасово перетворюється в пустку. З кінця XIII ст. відбувається зростання населення в місті, відновлюється життя на дитинці. При цьому змінюється матеріальна культура, що відобразилось появі нових типів керамічного посуду. На думку Л.І. Віногородської, це свідчить про прихід на територію Середнього Подесення етнічно нового населення [3, с. 53; 4, с. 96 – 99].

Нові дані до вивчення міста післямонгольського вдалось отримати в ході археологічних розкопок початку XXI ст. Так, під час охоронних досліджень А.Л. Казакова 1996 – 1998 років неподалік від північної вежі сучасного Спасо-Преображенського монастиря вдалось відкрити залишки оборонної вежі XIV ст. [6, с. 12]. Разом з матеріалами розкопок Спаського Собору 1982 року, це дає підстави припустити відновлення поселення на території монастиря в

даний період. За припущенням О. Є. Черненко, саме до цього часу відноситься виникнення монастирського комплексу на місці колишньої князівської резиденції [11, с. 555 – 556].

У 2010 – 2011 роках під час розкопок під керівництвом автора, було зафіксовано шари XIII – XIV ст. на північно-західній ділянці міста, в ур. Заручав'я та в ур. Сухомлинівка. Раніше вважалося, що ця частина Новгород-Сіверського зазнала руйнування під час міжусобних війн та була покинута ще в домонгольський час – у XII ст.

Загалом, нові матеріали дають підстави припустити, що забудова Новгород-Сіверського післямонгольського часу не обмежувалась ділянками навколо Замкової гори, як вважалося раніше, а займала досить значну територію в межах давньоруського посаду. Можна також припустити виникнення нових заселених ділянок з маловірною забудовою на околицях посаду (ур. Сухомлинівка). При цьому тенденція зростання міської території в західному напрямку, яка визначилась ще в домонгольський період, зберігається й надалі.

У результаті розкопок останнього десятиліття було також встановлено, що життя продовжувалося і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О. Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII – XIV ст. [12, с. 60]. Таким чином, припустимо, що адміністративні та господарські зв'язки міста та округи зберігаються і в післямонгольський період.

Загалом можна констатувати, що традиційне уявлення про запустіння та занепад Новгород-Сіверщини в помонгольський час є недостатньо обґрунтованим. Імовірно, подальше розширення бази археологічних джерел призведе до його перегляду.

Незначна кількість відомих на сьогодні в місті комплексів XIII – XIV ст., напевно, почасти пояснюється спрямованістю попередніх археологічних робіт. Так, дослідження 1979 – 1984 років мали на меті встановлення дати заснування міста. З огляду на це, їх основний об'єм проводився на місці укріплень дитинця XI – XVII ст. Відсутність тут післямонгольських матеріалів може бути пов'язана з будівельною історією фортифікації: в XIII – XV ст. вона не реконструювалась. Окрім цього, як вже відзначалось, на момент археологічних досліджень Новгород-Сіверського 1960 – 1984 років хронологія пізньосередньовічних матеріалів ще не була достатньою мірою розроблена, що призвело до неточного датування комплексів. Уявляється, що докладне вивчення відповідних колекцій знахідок може призвести до перегляду їх датування.

Щодо подальших робіт, то науково-рятивні розкопки 1997 – 2004 років зосередились на східній від околиці старого міста (територія Спасо-Преображенського монастиря і прилеглі до неї ділянки) та, хоча й дали нові матеріали післямонгольської доби, недостатньо доповнили загальну картину історії Новгород-Сіверського даного часу. Однак здійснені в останнє десятиліття систематичні розшуки, спрямовані на точне встановлення меж поширення давнього культурного шару, дозволяють припустити, що кількість матеріалів XIII – XIV ст. буде постійно збільшуватись. Загалом, уже сьогодні є підстави стверджувати, що теза про запустіння й занепад міста в період після 1239 року потребує перегляду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982.
2. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – Вип 61. – С. 47 – 53.
3. Виноградская Л.И. Новгород-Северский во второй половине XIII – XVII вв. // Новгород-Северскому – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов - Новгород-Северский, 1989. – С. 50 – 54.
4. Виноградская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.). – К., 1990. – С. 96 – 99.
5. Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. // Науковий архів ІА НАН України / № 1960/63.
6. Казаков А.Л. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Н.-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1997 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій, №1998/18; Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982 – 83 гг. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експедицій, № 1983/146.
7. Куза А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.53.
8. Покас П.М. Средневековое население Новгород-Северского по данным палеоантропологии. // Новгороду-Северскому 1000 лет. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50.
9. Черненко Е.Е. Казаков А.Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском // Труды государственного Эрмитажа: Т. 46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903 – 1976). – СПб., 2009. – С. 120 – 126.
10. Черненко О.Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський заповідник. – К., 2006. – С. 555 – 558.
11. Черненко Е.Е., Кедун І.С. Древнерусское поселение у с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского // История и археология восточноевропейской деревни. – Выпуск I. – Брянск, 2011. – С. 58 – 62.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кедун Іван Станіславович – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Наукові інтереси: археологія України.

УДК 930.1

УКРАЇНСЬКЕ МІЩАНСТВО ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ У ВІЗІЇ М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

Юрій МИХАЙЛЮК (Черкаси)

У дослідженні на основі візії М. Донвар-Запольського розкриваються особливості становища українського міщанства часів Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, міщанство, візія, історіографія, М. Донвар-Запольський.

В исследовании на основе видения Донвар-Запольского раскрываются особенности положения украинского мещанства времен Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, мещанство, образ, историография, М. Донвар-Запольский.

In the research based on the vision of M. Donvar-Zapolskogo the peculiarities of the situation of Ukrainian burghesses times of the Grand Duchy of Lithuania are disclosed.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, pettiness, vision, historiography, M. Donvar-Zapolskiy.

Дослідження соціальних змін в українському суспільстві на різних етапах історії, еволюція соціальних структур та соціальних інститутів суспільства, повсякденне життя людей є сучасній вітчизняній історичній науці є досить популярним і динамічним напрямком історичних студій. Особливе місце в цьому контексті посідає соціальна історія українських земель в епоху Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). З огляду на специфічність соціальних процесів того часу та з причини обмеженості джерельної бази ця проблематика потребує об'єктивного й зваженого підходу дослідників до розкриття й тлумачення її реалій. Істотною опорою у фаховому підході до вивчення цього кола проблем є насамперед дослідження історіографічної спадщини.

У когорті істориків-литуаністів на особливу увагу заслуговує постать одного з найяскравіших і непересічних рушіїв історичної науки України, Білорусії та Росії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. – М. Донвар-Запольського. Написання значної частини його ґрунтовних наукових робіт з історії ВКЛ припадає на період творчої діяльності в Україні (1901 – 1922 рр.). Тож не випадково в його працях знайшла своє відображення й українська минувшина литовської доби, де автор приділяє чимало уваги питанням соціальної історії. Метою пропонованої розвідки є дослідити погляди М. Донвар-Запольського на характер та специфіку еволюції міщанства на українських землях ВКЛ. Відразу варто зазначити, що ця проблема до сьогодні в історіографії не була предметом окремого й докладного дослідження.

Наукові праці історика, присвячені литовській добі, містять чималий масив матеріалу, який розкриває різні аспекти соціальної історії. Утім його судження щодо розвитку українського міщанства зосереджені головним чином в праці “Украинские староства в первой половине XVI в.”, котра стала передмовою до однієї з книг “Архива Юго-Западной России” [3]. Характерно, що тут життя міщан як соціальної складової українського суспільства розкривається переважно через призму аналізу діяльності системи місцевого державного управління та громадського самоврядування, що суттєво позначилося на сегментації тверджень і висновків дослідника. Також слід додати ще одну характерну деталь – хронологічно названа праця охоплює перебіг відповідних подій, явищ і процесів переважно першої половини ХVІ ст.

Одним із важливих питань, що потрапили в поле зору М. Довнар-Запольського, було формальне затвердження правового статусу міщанського стану. Примітно, що нормативно-правову базу цього процесу він розкривав виключно на прикладі м. Києва та його жителів. Здійснював це шляхом аналізу передусім великокнязівських привілеїв та листів киянам 1494, 1499, 1503, 1506 та 1514 рр. Дослідник цілком справедливо відзначав, що найдавніші сліди окреслення правового статусу міщан у доступних для науковців документах містить привілей великого князя Олександра 1494 р. Цей документ розцінювався ним не інакше, як підтвердження грамоти великого князя Казимира та закріплення порядків, які панували за часів великого князя Вітовта. Адже, за його словами, “певною модернізацією” у даному привілеї відгукується лише згадка про війта. Автор цілком об’єктивно наголошував, що вказана грамота являла собою передусім окреслення визначених за місцевими міщанами пільг та повинностей. У її структурі виділявше два важливі компоненти – питання, що стосуються кримінального права, а також “некоторые права личного свойства” (право виселення з міста, відхід для торгівлі) [3, с. 97 – 98].

У справі формального утвердження міщан як стану М. Довнар-Запольський також високо оцінював значення грамоти великого князя Олександра до київського воєводи Дмитра Путятича (1503 р.). Характеризував її як таку, що, порівняно з попередніми, значно розширила міські вольності киян, звільнила їх від таких повинностей, як забезпечення стаціями та кіньми послів і гінців, супроводження послів до Орди тощо. Окрім цього дослідник наголосив на ще одному важливому складникові грамоти – вона чітко називала категорії місцевих мешканців, котрі входили до складу міської громади (“кагорически определяет состав городской общины”). До речі, наявність аналогічного положення він відмітив і в привілеї 1514 р. [3, с. 98 – 99].

Виходячи зі змісту грамот 1494 та 1499 рр. М. Довнар-Запольський переконаний, що відбування повинностей киянами безумовно здійснювалося під наглядом місцевих воєвод. Відсутність у цих документах конкретизації судових повноважень наводить на нього сумнів щодо широкого на той час їх переходу до компетенції війта – найімовірніше вони були юрисдикцією воєвод. Він наголошує, що лише в 1503 р. кияни були звільнені від тивунського суду як складової воєводської адміністрації [3, с. 7 – 9, 97 – 99]. Остаточне визначення змісту стосунків між київськими воєводами та міським населенням М. Довнар-Запольський датує 1514 р. у зв’язку з “получением городом Киевом полного магдебургского привилея” [3, с. 8 – 9]. Від цього часу воєводи, окрім виконання загальних поліцейних функцій, мали наглядати за непорушністю прав киян з боку сторонніх людей, церкви, шляхти та воєводських слуг. Не зважаючи на те, що воєводи до 1556 р. не мали права втручатися в громадські справи киян, судову сферу та міські прибутки й витрати, автор відзначає наявності частих зловживань такого типу, а відтак й тривалі чвари між сторонами конфліктів. Як один приклад наводить порушення міського привілею в питаннях міських доходів та використання видатків з боку місцевого воєводи Григорія Ходкевича [3, с. 48 – 49].

Розглядаючи міщан як важливого й дієвого складника в суспільно-політичних процесах на українських землях, М. Довнар-Запольський чітко розмежовував їх на таких, що належать до мешканців привілейованих (мають магдебурзьке право; із таких у його працях фігурують лише кияни) і непривілейованих міст.

Проблема здобуття міщанами особливих привілеїв – самоврядування на засадах магдебурзького права – теж потрапила в поле зору дослідника.

Характерно, що утвердження на українських землях ВКЛІ магдебурзького права М. Довнар-Запольський розглядав специфічно – виключно на прикладі міста Києва. При цьому ніде не згадував про отримання аналогічних привілеїв містами Луцьком (1432, підтверджений 1497, 1503 рр.), Володимиром (90-і рр. XV ст., підтверджений 1509, 1532 рр.), Острогом (1532 р.), Кременцем (1432, підтверджений 1536 р.) тощо [1, с. 1 – 5, 12 – 28, 36 – 38].

Аналіз історіографії засвідчує, що питання надання магдебурзького права Києву є дискусійним насамперед у частині його датування. Деякі дослідники, як М. Закревський та В. Щербина, приписували цей факт Вітовту (перша чверть XV ст.). Інші, зокрема В. Антонович, І. Каманін, Ф. Леонтович, П. Клепатський, М. Грушевський, а також сучасні українські історики відносять цю подію до останнього десятиліття XV ст., зокрема 1494 – 1499 рр. Більше того, російська дослідниця Т. Круглова та її українська колега Н. Білоус прийшли до висновку, що перший привілей Києву на магдебурзьке право був наданий у 1498 р. [2, с. 41 – 49].

Судження М. Довнар-Запольського розширили розходження дослідників у датуванні надання Києву магдебурзького права фактично до меж цілого століття. Володіючи інформацією про різні підходи своїх попередників та сучасників до вирішення цього питання, своє бачення цієї проблеми він розпочав з відповідної оцінки великокнязівського привілею киянам 1494 р. На його думку ця грамота “не была магдебургским правом в собственном смысле”, хоча й мала, мовляв, деякі його риси. Вважав, що саме ці риси були окреслені тезою уставної грамоти київським вйтам 1499 р. – “как есмо дали вам право немецкое” (у контексті грамоти повідомлялося, що саме від часу здобуття німецького права кияни привласнили міські податки й уряди, котрими до того розпоряджались воєводи) [3, с. 98]. Тобто, історик абсолютно не сприймав цю цитату як доказ наявності на той момент у Києві повноцінного магдебурзького права, вважаючи її всього-на-всього ознакою якогось елемента цих міських правових норм. Відтак навіть не припускав можливості появи відповідного привілею в період між наданням названих вище грамот 1494 та 1499 рр. Отримання Києвом “полного магдебургского привилея” він датував 1514 р., а всі попередні грамоти трактувалися ним як такі, що “подготовляли материал”. При цьому автор визнавав, що привілей 1514 р. містив у собі міські правові норми з попередніх грамот [3, с. 99].

Суть вказаної грамоти на магдебурзьке право М. Довнар-Запольський передав двома змістовими блоками. Він зазначив, що кияни отримали цілий ряд нових привілеїв (суд за німецьким правом, певні доходні статті, звільнення від митних зборів на території ВКЛІ), а також здобули підтвердження положень попередніх грамот на звільнення від деяких повинностей. Разом з тим відмітив і той факт, що за міщанами залишилися певні зобов’язання перед державною владою: деякі “плати” до державної скарбниці, а також обов’язок виконувати сторожову службу “1в полі2” і на замку, переслідувати татар. Зрештою, автор прийшов до висновку, що лише з цього часу “дальнейшая жизнь города улеглась в обычные рамки привилегированного города” [3, с. 99 – 100].

Утім оптимізм своєї попередньої тези М. Довнар-Запольський практично відразу ж розвінчав аналізом труднощів і протиріч життя міщан, обмеженням їх прав. До їх числа він відносить посягання воєводської влади та церковних установ на права киян володіти тими чи іншими землями міської громади, “кривды и новины” з боку воєвод. Звертає увагу на те, що останні чинили спротив міській громаді зобов’язати деякі категорії мешканців міста (ремісників, плотників, воєводських десятників, драбів, замкових слуг), котрі користувалися міськими вольностями, виконувати передбачені для міщан

повинності. Також він зазначає, що чималою проблемою для київських міщан було відстоювання своїх інтересів проти незаконного обкладання їх митними зборами з боку воєвод та духовенства тощо. Історик цілком об'єктивно резюмує, що міщанам не завжди вдавалося відстояти свої привілеї. Натомість наступ на права міської громади посилювався, що особливо простежується в другій половині XVI ст. [3, с. 99 – 100].

Окремою увагою М. Довнар-Запольський наділив міщан непривілейованих міст (тобто таких, що не мали магдебурзького права й своє життя будували на засадах руського звичаєвого права). Розглядаючи цю категорію населення, він продовжував розвивати питання формування міщанства як окремого стану. Щоправда автор фактично оминув аналіз формально-правової сторони цього процесу. Згадав лише про дві грамоти Сигізмунда I черкаським міщанам (1536, 1539 pp.), які регулювали права й вольності, а також повинності місцевих міських мешканців [3, с. 88 – 89].

Аналізуючи соціальну специфіку розвитку населення українських земель у першій половині XVI ст., М. Довнар-Запольський прийшов до висновку, що загалом міщани на той час були ще далекі від остаточного відокремлення від інших соціальних груп (за контекстом – передусім селян, бояр і слуг). Адже їх пов'язувало спільне виконання повинностей, інколи сумісне користування міською землею. Однак у цих процесах він виділяв міщан як основну, центральну ланку, до якої тяжіли інші групи населення [3, с. 83].

За спостереженням історика, у першій половині XVI ст. зв'язок міщан з іншими соціальними групами був неоднаковим і мав регіональну специфіку. Приміром, найтіснішим він виглядав у північноукраїнських містах (зокрема, Мозирі) із селянством, оскільки там місто і волость склали єдине ціле. Водночас М. Довнар-Запольський виявив, що в інших містах Київського воєводства зв'язок міста з волосним селянством суттєво зменшується через розпад більшості волостей. Однак він цілком свідомий того, що в попередні часи ситуація тут була аналогічною північним містам. Натомість ним зафіксовано тісний взаємозв'язок міщан із нижчим військово-службовим елементом – боярами і слугами. Найбільш показовими в цьому сенсі були міста Житомир, Овруч, Остер, Любеч. Дослідник заперимітив, що з рухом на південь зв'язок міського населення з іншими соціальними групами невпинно слабшає, а в південних прикордонних містах він або взагалі відсутній, або ж виявляється незначним чином. Тобто, у цьому регіоні відособленість міщанського стану від інших виявляється найбільш рельєфно. М. Довнар-Запольський пояснює це тим, що міщани були *“основным населением южных местностей ..., тогда как землячество и крестьянство южных городов являются уже пришлым населением”* [3, с. 83 – 86]. Останні тези, по-суті, підводять нас до думки (хоч і не висловленої прямо автором), що процес відділення міщан від інших станів проходив швидшими темпами саме в південноукраїнських містах порівняно з сусідніми регіонами. Водночас, історик критично поставився до розуміння сутності прикордонного міщанства як повноцінного стану: *“под мещанами южных украинских городов ошибочно было бы разуметь городской класс в собственном смысле этого понятия”*. З його точки зору населення цих міст можна називати міщанами лише в тому сенсі, що вони мешкали в місті, виконували міські повинності та користувалися міськими вольностями. Натомість за родом свого заняття вони були нижчим військово-службовим класом та займалися ухощництвом, як зем'яни та їх піддані [3, с. 86 – 87]. Безперечно, у такому судженні є раціональне зерно, адже міщани регіону дійсно брали участь в обороні від татарських набігів, у господарській діяльності окрім ухощництва займалися ще й землеробством тощо. Утім твердження М. Довнар-Запольського, що на

півдні міщанство відіграло таку ж роль, як у північних старостах панцирні бояри, ординські слуги тощо, а відтак у південному регіоні не було потреби в таких групах військово-службового елементу [3, с. 87] є, на наш погляд, не об'єктивним. Адже джерела засвідчують, що в першій половині XVI ст. в південних порубіжних старостах військові й сторожові функції поряд з міщанами виконували бояри, замкові й ординські слуги [4, с. 132 – 133, 163]. Також варто відмітити, що дослідник унікав докладного розгляду внутрішньої стратифікації міщан як за майновим становищем, так і за родом господарської діяльності. Обмежувався хіба що окремими тезами, як, наприклад, “в городах население делилось на лучших и меньших людей” [11, с. 95]. Що він розумів під такою класифікацією – залишилося без пояснення. Це ж стосується і згаданих у числі мешканців Білої Церкви “коморників” і “вольників”. Також не вповні зрозумілим витлумаченням обмовився про особливу групу овруцьких міщан – кунічників, вказавши лише, що “они имели специально им пожалованную землю, за что и несли особые повинности” [3, с. 86 – 87].

Досліджуючи життя українських міщан, М. Довнар-Запольський звернувся до питання їх організації в міську громаду. Він прийшов до висновку, що до її складу входили далеко не всі мешканці міста. Головними критеріями належності до контингенту громади називав наявність власного будинку в місті, користування “міськими вольностями” та виконання передбачених повинностей (“міські потуги”). Це констатується ним як факт, який чітко усвідомлювали міщани. Водночас дослідник звернув увагу на характерну тенденцію – у містах було чимало таких мешканців, які, користуючись міськими вольностями, усілякими засобами намагалися оминати виконання міських повинностей. До такої категорії зараховував передусім “негородские элементы” – тобто такі, що перебували поза межами громади (їх він не конкретизував, але імовірно мав на увазі драбів замкових гарнізонів, старостівських служебників немісцевого походження, прихожих козаків тощо). Сюди також приписував і міщан, котрі переходили під опіку місцевих старост, звільнялися ним від міських повинностей але користувалися міськими вольностями. З огляду на це він висловив думку, що, незважаючи на широкий колонізаційний рух, міські громади не розширювали свій склад, а навпаки втрачали своїх членів. Саме з цієї причини місцеві громади настійливо вимагали навернення “в тягло” всіх, хто користувався міськими вольностями [3, с. 88 – 90].

Під “міськими вольностями” М. Довнар-Запольський насамперед розумів право господарської експлуатації міщанами земель, іменованих “уходами” (“входами”), котрі здавна належали тому чи іншому місту. Цьому аспекту він приділив найбільше уваги, сформулювавши ряд цікавих суджень. Зокрема, у способах користування землями міських громад стосовно періоду першої половини XVI ст. дослідник виділив кілька специфічних моментів. По-перше, міські землі північного українського регіону були чітко розмежовані з сільськими територіями, що було притаманно волосній системі устрою. І лише зрідка міщани мали там деякі права на користування окрім міської території ще й волосною землею. На південні міста така практика не поширювалася, оскільки вони на той час уже не мали волостей. По-друге, частина землі міських громад перебувала в загальному користуванні міщан, а іншу вони здавали в оренду приватним особам. По-третє, на відміну від півдня, у північному регіоні цінність орної землі через її порівняно невеликі обсяги та велику чисельність населення була значно більшою. Тому орні ділянки тут були переважно в користуванні конкретних осіб, а міста були оточені хуторами городян [3, с. 90 – 94]. Але ж міські вольності не обмежувалися лише правом на користування міськими землями. М. Довнар-Запольський мабуть

добре це усвідомлював. Адже не випадково згадав про деякі додаткові статті міських доходів, як то право громади володіти корчмою чи перевозом через річку. Однак і це далеко не повний перелік міщанських пільг. До їх числа можна додати такі важливі елементи міського права, як доступ до заняття ремеслами, торгівлею та скотарством, виключне право постачати човни для купецьких караванів тощо. Мабуть, такі види міщанських пільг не сприймалися дослідником як такі, що заслуговують на увагу. А даремно. Перелічені “вольності” посідали вагоме місце в житті міщан. Про це свідчить їхня запекла боротьба передусім із місцевими старостами проти посягань на обмеження права ведення означених вище видів діяльності, як це було, приміром, у Черкасах і Каневі [4, с. 269 – 272]. До речі, М. Довнар-Запольський не приділяв окремої предметної уваги ставленню місцевих урядовців до прав та привілеїв міщан. Взаємини міщан зі старостами в цьому контексті він окреслював лише деякими принагідними штрихами. Але, справедливості ради, зазначимо, що навіть у такому вигляді вони показують розуміння дослідником суперечливості й складності їхніх взаємостосунків. Це підтверджується його увагою (хоч і зрідка) передусім до тих чи інших епізодів наполегливого відстоювання жителями міст своїх прав. Більше того, він був переконаний, що “старостыи мещане – две постоянно враждующие стороны” [3, с. 88 – 89, 92, 95 – 96].

“Земські повинності” міщан М. Довнар-Запольський розглядав більш детально, аніж міщанські права. Його судження дають нам можливість виділити такі загальні ознаки, притаманні функціонуванню системи міщанських повинностей: 1) за спрямованістю виконання їх можна розділити на такі, що йдуть на загальнодержавні потреби, місто і замок (різного роду замкові роботи, несення сторожової служби, забезпечення підводами і стаціями послів та гінців, надання гінців тощо) та власне на старосту (звірині та рибні лови, заготівля сіна, святкові дарунки, податки від торгівлі та корчми тощо; а також цілий ряд поборів, пов’язаних, за словами дослідника, з особливостями прикордонного життя: повежне, весільна куниця, пересуд і т.п.); 2) повинності були тотожні тим, що покладалися на зем’ян і бояр, а різнилися хіба що способом відбування та тим, що були важчими для міщан (стосовно зем’ян дозволимо собі не зовсім погодитися, оскільки їх повинності збігалися з міщанськими хіба що у плані військової служби); 3) у більшості міст повинності були дуже подібні, але мали певні відмінності в способі відбування; 4) обов’язок військової служби несли тільки південні міста [3, с. 102 – 108, 112 – 115]. Варто віддати належне дослідникові, що він достатньо чітко вказував на специфіку видового ряду, характер виконання повинностей та суттєві відмінності в їх системі в конкретних українських містах.

Питання громадського самоврядування в непривілейованих містах М. Довнар-Запольський розглядав надто схематично, посилаючись на те, що доступні джерела не дають змоги розкрити внутрішнє життя громад. Утім він цілком допускав, що громадське життя в містах досягло високого розвитку. У справі органів міського самоврядування дослідник приділив увагу виключно війтам як керівникам громад, і то лише на прикладі Вінниці. При цьому абсолютно правильно наголосив, що наявність такого посадовця ніяким чином не свідчить, що місто володіло магдебурзьким правом: *“войтовство давнего происхождения и может быть есть не более, как превращение древнерусского старосты в войта”*. Також припускав, що виборні міщанами війти були і в інших містах [3, с. 95 – 96]. У цілому виходить, що історик був далекий від ґрунтового володіння проблемою громадського самоврядування в непривілейованих містах.

Таким чином, М. Довнар-Запольський охопив аналізом цілий комплекс проблем, пов'язаних з життям міщан українських земель ВКЛ. Насамперед автор підняв питання формального і реального становлення міщанства як стану в привілейованих (з магдебурзьким правом) і непривілейованих містах, звернувся до проблеми розвитку самоврядування обох типів міст, розглянув права й повинності міщан. Утім чимало суджень автора є дискусійними й заслуговують на критику. Це стосується запровадження магдебурзького права, яке розглядається ним лише виключно на прикладі Києва. Та й саме датування ним цієї події є більш, ніж спірним. По суті, поза увагою М. Довнар-Запольського залишилося питання соціальної диференціації міщан. Цікаво, що логіка змістового навантаження його суджень дає підстави вважати, що найважливішою суспільно-політичною місією міщан дослідник вважав військову службу задля захисту держави від зовнішньої небезпеки. Та попри все доробок М. Довнар-Запольського у сфері студіювання еволюції життя міщан українських земель у литовську добу посідає чільне місце в історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 5. – Т. 1. Акты о городах (1432 – 1798). – К., 1869.
2. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 360 с.
3. Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. 5. Акты об украинской администрации. – К., 1907. – С. 1 – 118.
4. Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 348 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Михайлюк Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: історія українських земель за Литовської доби.

УДК 94 (477) “12.../15”

ОХОРОНА КОРДОНІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII - XVI СТ.

Богдан МОЦЯ (Київ)

Стаття присвячена охороні кордонів України впродовж другої половини XIII – XVI ст.

Ключові слова: Київська Русь, Литовська держава, прикордоння, сторожова служба, Запорізька Січ.

Статья посвящена охране границ Украины на протяжении второй половины XIII – XVI вв.

Ключевые слова: Киевская Русь, Литовское государство, пограничья, сторожевая служба, Запорожская Сечь.

The article is dedicated to the protection of the borders of Ukraine in the second half of the XIII – XVI century.

Keywords: Kievan Rus, the Lithuanian state border, guard service, Zaporizka Sich.

У другій чверті XIII ст. Київська Русь припинила своє існування в результаті навали монголо-татарських орд хана Батия, який кількома походами вщент зруйнував старий державний лад. Давньоруські території виявились включеними у величезні простори Золотої Орди. Але в перші десятиліття XIV ст. південноруські та західноруські землі поступово перейшли під протекторат Литви та Польщі, хоча в повній мірі не позбавились татарських набігів [20, с. 174 – 194].

Кордони Орди не були сталими – вони змінювалися впродовж усього часу її існування: звужувалися або розширювалися залежно від могутності держави. Західний кордон Золотої Орди тягнувся від узбережжя Чорного моря вздовж правого берега Дунаю до угорської фортеці Турну – Северин, що закривала вихід із Нижньодунайської низини. Північні кордони держави сягали передгір'я Карпат і включали степові простори Прутсько-Дністровського межиріччя. Саме тут розпочиналася межа між Ордою й старими руськими князівствами. Вона проходила приблизно на порубіжжі степу й лісостепу. Степові обшири межиріччя Дністра і Дніпра входили до її складу від початку монгольської навали. У басейні Південного Бугу монгольські кочів'я доходили до лівої притоки – річки Синюхи. А в середній течії Південного Бугу кордон тягнувся в районі сучасних південних меж Вінницької та Черкаської областей [6, с. 36]. У басейні Дніпра монгольські північні володіння закінчувалися між Каневом і Києвом. На дніпровському лівому березі, у межах сучасної Полтавської обл., ординські порубіжні застави доходили до нижньої течії Псла і середньої течії Ворскли. Далі на схід, вздовж Ворскли, кордон ішов територією сучасної Харківської обл. поблизу р. Уди, трохи південніше від Харкова [7, с. 65].

Галицько-Волинське князівство як державне утворення аж до середини XIV ст. залишалося дієздатним, відстоюючи свої кордони особливо від зазіхань із боку Польщі. З одного боку Данило Романович Галицький та його нащадки виконували ханську волю й змушені були руйнувати укріплення власних міст. Але, паралельно, за першої можливості, вони їх відновлювали та створювали нові опорні пункти для захисту своїх рубежів. У західному напрямі укріплювався Холм, будовався Львів та інші центри [12, с. 40 – 41, 50, 176]. На південному – Хотин, Ленківці на Дністрі, де знаходилися стратегічні переправи та проходив економічно вигідний торгівельний шлях [3, с. 270, 276].

Зокрема, Хотин з трьох боків захищали стрімкі береги, а з четвертого мис перекривався земляним валом і ровом. Цей укріплений пункт займав територію близько 4 га і перетворився на один із форпостів Галицько-Волинського князівства на його південному прикордонні. Данилову стратегію в обороні власного князівства продовжували його сини й онуки – Лев, Юрій та інші нащадки великого князя. Загалом, західний кордон Руського воєводства (як його називали пізніше в Речі Посполитій) проіснував аж до третього розподілу Польської держави в 1795 р. Північний відтинок цього кордону визнавався як межа між Литвою – Берестейським воєводством – і Польською Кораною.

Якщо ж говорити про історико-географічну перспективу, то необхідно відзначити, що впродовж другої половини XIII – XVII ст. визначилася поземельна структура колишнього територіального ядра Київської Русі: Волинь, Поділля, Червона Русь (Галичина), Сівер, Запорожжя, Полісся, Україна. Політично ці землі увійшли до складу Литви і Польщі як окремі напівавтономні князівства – Київське, Чернігово-Сіверське, Галицько-Волинське. Пізніше вони були трансформовані у воєводства – Руське, Брацлавське, Київське, Чернігівське – і централізовані в політичній системі Речі Посполитої.

Кардинальні зміни розпочалися на півдні Східної Європи у 1362 р., коли військо литовського князя Ольгерда в битві біля Синіх Вод (сучасна р. Синюха) вцент розбило сили трьох ординських “князів” – тогочасних спадкоємних володарів Поділля [13, с. 66, 74]. Це призвело до визволення Центральної України від золотоординського володарювання, територіальні володіння Ординської держави були відсунуті в північно-західному регіоні Причорномор’я до прибережної зони в пониззі Дністра й Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Безпосереднім результатом Синьоводської перемоги стало розширення державних кордонів Великого князівства Литовського на півдні до гирла Дніпра й Дністра, а на південному сході – до річища Ворскли й Тихої Сосни. Після таких подій місцеве слов’янське населення та його верхівка почали брати участь в охороні нової державної структури [21, с. 16, 20].

Важливою особливістю Великого князівства Литовського була його поліетнічність. При цьому балти були в меншості, а більшу частину склали східнослов’янські мешканці. Процес входження нових земель відбувався достатньо мирним шляхом і не супроводжувався кривавими зіткненнями: “...окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завоювання, не чужеземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави... Се тим більше, що в парі з тим “руським” характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної політики, з своїм гаслом: “ми старини не рушаєм, а новини не уводим” [5, с. 98 – 99].

Звичайно, така специфіка державного устрою сприяла спільним діям балтів і слов’ян у плані відстоювання власних інтересів, починаючи з прикордонної смуги країни. Зокрема, це проявилось під час битви на Ворсклі 1399 р. [16, с. 394 – 395], коли полягли кращі сили Литви та Русі. Дана трагедія за своїми масштабами нагадує битву на р. Калці 1223 р., коли загинули тисячі давньоруських воїнів. Характерно, що в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі відстоювали інтереси половецького хана Котяна, а на Ворсклі війська під проводом литовського князя Вітовта стали на захист хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту із середньоазійським володарем Тимуром-Тамерланом.

У міжнародному протистоянні далекий середньоазійський володар став лише епізодом у політиці Великого князівства Литовського: набагато більшої

небезпеки становили нові могутні утворення – Кримський ханат та Московське царство, проти яких використовувалися й східнослов'янські військові контингенти (у першу чергу в прикордонних областях) [18, с. 141 – 184].

До середини XIV ст. більшість південних та західноруських земель опинилися в складі Великого князівства Литовського, у результаті чого воно стало називатися ще й Руським. А після Люблінської унії 1569 р. політична влада над усіма південноруськими землями фактично опинилася в руках польського уряду, хоча, незважаючи на полонізацію краю, на рівні народної свідомості і в міждержавних стосунках він лишається “Руською землею”, “Руссю”.

У другій половині XIV ст. Литва стає однією з найбільших та наймогутніших держав Східної Європи, у якій східнослов'янські землі становили дев'ять десятих її території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і щодо населення слов'ян та литовців. Це знайшло відображення навіть у титулі Великих князів литовських, які називали себе князями “литвинів і руських”, а свою державу – “Великим князівством Литовським, Руським і Жемантійським”.

Населення сучасної України в цілому позитивно сприйняло зверхність Литви, оскільки попервах нова влада не була надто обтяжливою, а найголовніше, що це сприяло обороні країни від войовничих золотоординців. Набирання сили та військової могутності новими політичними й військовими лідерами призвело до того, що колишні південноруські землі на 100 років раніше звільнилися від монгольського іга, ніж землі Північно-Східної Русі – там це трапилося 1480 або 1472 р. [4, с. 101].

З плином часу, на території знелюдненої Південної Київщини та Переяславщини після золотоординського панування поступово створювалася своєрідна буферна зона між нащадками золотоординських ханів і володіннями князів місцевих династій. Подібні зони виникали також у Галицькому Пониззі, де основним центром ставала Бакота [1, с. 227 – 240], та у верхів'ях Західного Бугу – в Болохівській землі, населення якої зазнало нищівної поразки ще під час протистояння політиці Данила Галицького. Це, зокрема, було підтверджено розкопками літописного міста Возвягля на Случі [5, с. 53]. У цих зонах перебували групи населення, “сидячих за татарами” з власної волі.

У цей історичний період відбулася подія, яка надовго пов'язала долі Литви, Польщі й частини східнослов'янських земель: у 1385 р. в місті Крево литовський князь Ягайло підписав угоду, за якою після одруження із польською принцесою Ядвігою прийняв на себе зобов'язання обернути литовське князівство в католицьку віру, а також відібрати захоплені вже згаданим Тевтонським орденом польські землі. Було покладено фундамент для подальшого формування Речі Посполитої, куди увійшли й українські території.

Та переплетіння подій бездержавного періоду – після завершення історії Київської Русі – і наявності тоді декількох реальних супротивників для нащадків першої держави східних слов'ян, змушує ще раз повернутися до прикордонної проблематики в цілому, починаючи з початкових часів післяординського періоду. При цьому нагадаємо, що саме поняття “кордон” розуміємо як розмежування територіальної компетенції двох сусідніх держав. Сам кордон еволюціонує, розвивається під впливом міграційних процесів та під впливом розвитку самої державної організації від широкої смуги до лінії.

Можна вважати, що початок формування південно-західного кордону тогочасної України відноситься до першої половини XIV ст., коли зароджувалася молдавська державність. Цей процес завершився в 1400 р., коли

господарем Молдавського воєводства став Олександр Добрий, який завершив інтеграцію розрізнених волостей у територіально-адміністративну структуру своєї держави [5, с. 12]. Раніше цього часу північна частина молдавської території належала до Галицького князівства [17, с. 53 – 106]. Південніше цього району теж проживали групи східнослов'янського населення. Як показав М.Ф. Котляр, місто Берладь та інші населені русичами пункти Дунайсько-Дністровського пониззя взагалі перебували за межами Давньоруської держави, не входячи до складу жодного з князівств, про що впевнено говорить літопис. У Берладі скупчувалися різні вигнанці з феодального суспільства, формувалися загони шукачів пригод, яких пізніше почали називати “здобичниками” [11, с. 144].

Кордон між Польщею (точніше Галичиною, тоді приналежної до Польщі) і Молдавією, що пролягав вздовж Черемоша, проіснував аж до кінця XVIII ст. А кордон між Молдавією й Поділлям (тоді окремим князівством під васальною залежністю Литви) пролягав у середній течії Дністра. Після насильницького приєднання Подільського князівства Польщею, Молдавія межувала з нею на Дністрі та з Литвою (Брацлавське воєводство), а від 1569 р. до 1648 р. – тільки із Польщею. У 1569 р. Велике князівство Литовське віддає польському королівству решту східнослов'янської (української) території, за винятком Полісся й Підляшшя – тобто воєводства Волинське, Київське, Брацлавське. Усі вони були створені післявходження до литовських земель цих васальних князівств.

Північно-західний кордон України почав викристалізовуватися також у рамках литовської державної системи. Із середини XIV ст. майбутня Білорусія, як і велика частина України, увійшла до складу Великого князівства Литовського – або безпосередньо (українська частина Підляшшя, Берестейщина, північна частина Пінщини), або ж як васальні князівства: Волинське, Київське, Подільське і два Сіверські (Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське). Щоправда, Сіверщина надовго стала об'єктом суперечок у відносинах Московського царства та Речі Посполитої – її територія кілька разів переходила від одного державного утворення до іншого.

Північний відтинок українсько-литовського (українсько-білоруського) кордону окреслювався в іншій формі. Можна ним вважати північний кордон двох васальних князівств – Волинського (в 1340 р. прийняло васальну залежність від Литви; пізніше його було розділено, а в 1452 р. його остаточно приєднано до Литви) та Київського (1362 – 1471 рр.). Після Люблінської унії 1569 р. кордон проходив між Литвою (до складу якої входила і Білорусь) та Польщею (до котрої в тому ж році увійшла й Україна) [18, с. 119 – 185].

Специфічним є виникнення російсько-українського кордону. Привертає до себе увагу те, що він виник значно пізніше, ніж з'явилися перші українські та російські державні утворення на південному заході та північному сході колишньої Київської Русі. Адже Галицько-Волинське князівство не межувало з Володимиро-Суздальським. Воно не межувало і з більш пізнім Московським князівством, правителі якого почали перебирати на себе лідерські функції в другій чверті XIV ст. – тобто напередодні занепаду Галицько-Волинської Русі, східним сусідом якої з 1241 р. була Золота Орда [15, с. 202 – 215].

Український кордон почав поступово формуватися починаючи з другої половини XIV ст. на теренах Чернігівщини й Сіверянщини в цілому. Остання включала (після поділу 1054 р.) північну частину території сіверян, східну частину радимичів та більшу частину вятичів – до витоків Десни та верхів'їв Оки. Центральна частина знаходилася між Черніговом та Брянськом. Хоча вже розпорошена на дрібні князівства, вона зберігала ще певну єдність як

спільного домену Ольговичів, враховуючи династичну спадщину ще часів Київської Русі. Надалі ця територія підпала під зверхність Золотої Орди, а потім, після Синьоводської битви 1362 р., перейшла у васальну залежність від Великого князівства Литовського [21, с. 9 – 27].

Литовсько-татарським, а згодом литовсько-московським кордоном були східні межі двох тогочасних князівств – Новгородсько-Чернігівського та Стародубсько-Рильського. Саме з цих територій постав майбутній російсько-український кордон, котрий з плином часу мав певні переміщення. Так, як уже зазначалося вище, у 1470 – 1500 рр. перейшли з литовської васальної залежності до московської північні сіверські князі, а в 1503 р. – ще й Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське князівства. Московська держава поступово, але впевнено, приєднувала сіверянські князівства до своїх володінь (в 1521 р. під її опіку перейшло останнє із них – Новгород-Сіверське).

Після звільнення більшої частини території України від золотоординського панування в 60-ті роки XIV ст., татарські орди перекочували в південно-східні степи Північного Причорномор'я та на Кримський півострів, де розпочалося формування Кримського ханату [2, с. 142 – 147]. Уже звідти вони проводили напади на своїх північних сусідів-землеробів – на Переяславщину, Поділля, південні райони Київщини та Волині. Межі Київщини й Переяславщини тоді проходили приблизно так: на півдні по Росі і її допливах, доходячи по Дніпру приблизно до гирла Тясмина. На лівому дніпровському березі ця межа проходила по нижній течії Десни, захоплювала майже все Посем'я, Посулля, басейни Псла, Ворскли і горішнього Дінця до Оскола. Межі Поділля й Волинської землі (Побужжя) проходили приблизно по лівому допливу Дністра – Ягорлику, по допливах Південного Бугу – Кодимі й Синюсі з Висею та по правому допливу Дніпра – Тясмину.

Для оборони від татарських нападів на південному й південно-східному прикордонні створювалася система замків. У XIV – XV ст. в Київській землі побудовані оборонні замки в Овручі, Білгороді, Вишгороді, Житомирі, Чорнобилі; на Поділлі були зведені нові замки (або перебудовані старі): Меджибіж, Жванець, Рів, Ялтушків, Летичів, Дашів, Караул, Вінниця. На Нижньому Дніпрі побудовано фортецю Тавань, а в гирлі Дністра – напроти Білгорода – фортецю Чорне Місто. На Дніпровському Лівобережжі з'явилися нові укріплення в Батурині, Глухові, Чернігові, Ніжині та в інших пунктах [14, с. 5 – 48 та ін.].

На рубежі XV – XVI ст. почало інтенсивно зростати в кількісному відношенні населення на південно-східних кордонах України, зокрема в районі тоді ще невеликих містечок Черкас і Канева. Там з метою встановлення перепон татарським набігам теж були збудовані замки, які також служили місцями перебування адміністрації староств і залоги різної чисельності.

Не можна не згадати в контексті розгляду даного періоду й появу на Нижньому Дніпрі Запорозької Січі, хоча початкове її місцезнаходження ще викликає певні дискусії (замок Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця чи на острові Томаківка).

Окрім того, для зміцнення південних кордонів Великого князівства Литовського використовувалися також підрозділи васально залежних татар і вихідців із Кавказу, яких поселяли в кінці XIV – на початку XV ст. поблизу тих же Черкас, Канева та в інших місцевостях Наддніпрянщини.

У Великому князівстві Литовському оборона країни, як частина всієї системи військової служби, тісно була пов'язана з володінням землею. Специфіка взаємин особи і держави була такою, що повинностями обкладали не особу-підданого, а землю, котрою він володів і яка так і називалася – “службою”. Середня площа землі-служби, як податкової одиниці, становила

близько двохсот гектарів. На ній у середньому могли розмішуватися два-три селянські “дворища”, сучасною мовою хутори. З певної, здавна встановленої, кількості земель-служб складалася замкова округа, де селяни зі своїх “дворищ” виконували тяглові повинності чи платили данину. Бояри, як військовозобов’язаний елемент суспільства, за право володіти землею (незалежно від того, чи була вона заселена, чи ні) були зобов’язані “кінно і оружно” з’являтися до війська за викликом влади. Згодом була встановлена навіть норма такої явки: по одному вершнику в повному лицарському озброєнні від восьми земель-служб. Невеликий загін, з яким боярин-землевласник приходив на виклик, називався “почтом”. Якщо в когось із бояр було менше восьми служб, то він мав стати сам, тобто власною персоною, теж на коні й у відповідному спорядженні.

З наведеного випливає, що основну військову силу удільних князів (з 90-х років XIV ст. – намісництв, а пізніше староств чи воєводств) становило феодальне ополчення, яке складалося у своїй масі з представників військовослужилого землевласницького стану – боярства. Залежно від виду виконуваної служби соціальних станових груп, відомих під назвою “військові слуги”, визначалися його розряди: путні, панцерні, кіннотні, ординські та інші слуги. Найбільше їх зосереджувалося у прикордонних місцевостях, на степовому прикордонні. Наприклад, у Київському князівстві наприкінці XV ст. в селах над Россю такі слуги становили близько 76 відсотків, тоді як в містечці Чуднові – 23, в Грежанах на Житомирщині – 10 від усього сільського населення [8, с. 71].

На Київщині та в південних районах Волинської землі (до неї також належало Східне Поділля – Брацлавщина та Вінничина), що перебували на прикордонні зі степом, склалися певні відмінності від загальноновизначеного порядку формування феодального ополчення, який існував у Литовській державі. Місцеві бояри були звільнені від участі в загальновійськових державних викликах, оскільки повсякчас займалися прикордонною сторожовою службою. Іншими словами, на них припадав основний тягар оборони країни від набігів татарських орд. Та і у функціях прикордонних міст, як уже зазначалося, оборона від степняків знаходилася на перших позиціях. Державою вимагалось, щоб замкові споруди – військові твердині країни – перебували в доброму стані.

Організаторами й керівниками справ та заходів, пов’язаних безпосередньо з охороною кордону, були посадові представники уряду – удільні намісники чи старости, а також місцеві (повітові, волосні) намісники – старости, підстарости. Саме через повітових старост, начальників гарнізонів, отаманів поселень і містечок контролювалось та забезпечувалось виконання завдань стосовно “виїзду в поле” з метою спостереження, патрулювання на дорогах та маршрутах найбільш вірогідного руху татарських орд, виставлення постів на засідках військовослужилих людей від гарнізонів фортець й окремих груп цивільного населення.

Традиції литовської держави в захисті кордонів країни та участі в цьому процесі українських військових підрозділів були продовжені та розвинуті в рамках уже нової держави – Речі Посполитої, яка з’явилася на карті Європи після Люблінського сейму 1569 р. Але для України, при всьому її розвитку в руслі тогочасних міжнародних подій, післялитовський період розвитку ознаменувався власним специфічним феноменом – появою нової сили, котра в значній мірі визначила її подальший історичний поступ. Мова йде про українське козацтво, котре, як справедливо стверджує В.О. Щербак, надалі почало репрезентувати перед світом, з середини XVII ст. весь український етнос [22, с. 6].

Із часом процес розвитку козацтва зумовив появу організації якісно вищого порядку. Приблизно в другій половині XVI ст. (одностайної думки щодо часу заснування першої Січі серед сучасних дослідників поки що не існує) виникає специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ. Заснована українським козацтвом, Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на подальшу еволюцію його політичних поглядів [19, с. 8].

Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не одразу. Потрібен був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення й місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівних вторгнень орд Кримського ханства. По суті, ще задовго до утворення Запорозької Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу, які поряд з іншими негативними факторами поставили його на межу втрати своєї етнічної самобутності. Зокрема, ще в 1533 р. черкаський староста Остап (Остафій) Дашкевич виступив на сеймі в Петрокові з проектом постійного утримання на Дніпрі 2 тис. піших козаків з метою охорони кордону від татар, та ще кількасот кінних для забезпечення зв'язку й постачання припасів для цієї сторожі [9, с. 93].

Підсумовуючи, зазначимо, що охорона кордонів на цьому етапі історичного розвитку була основана на достатньо розгалуженій системі фортець та укріплених населених пунктів, населення яких, одночасно з господарською діяльністю, виконувало спостережні та попереджувальні функції головним чином по відношенню до загрози з боку кочівників. Принципи здійснення сторожової прикордонної служби залишались незмінними – від певних населених пунктів по маршрутам вірогідного просування ворога висилались загони для ведення переважним чином розвідувальної діяльності для вчасного повідомлення населення про загрозу нападу. При цьому необхідно константувати, що зазначені дії проводились, у більшості випадків, локально – централізована система часів Київської Русі була зруйнована після монголо-татарської навали, а в нових зверхників не вистачало людських та матеріальних ресурсів для її відродження в повному масштабі. Тим більше, що особливості політичного устрою Речі Посполитої не дозволяли мобілізувати навіть наявні можливості для вжиття цілеспрямованих заходів для покращення ситуації на південному прикордонні. Діяльність запорізького козацтва у сфері охорони й оборони південних рубежів була на цьому етапі пов'язана насамперед із забезпеченням власної безпеки й велась шляхом організації окремих рейдів углиб татарської території з метою захоплення здобичі, перехоплення ворожих загонів, що повертались з України після набігу і т. п. Тому, на нашу думку, буде цілком слушним зауважити, що охорона кордонів українських територій цього державного утворення здійснювалась із недостатньою ефективністю, щоб протистояти постійній загрозі з боку Степу та інших зовнішніх ворогів.

Разом з тим можна відзначити, що Україна на цей час була лише об'єктом для прикладання зовнішньополітичних намагань її сусідів – польсько-литовських, московських, молдавських й татаро-турських правителів. Кожний із претендентів на українські землі пустошив їх, а також поневолював місцевий люд. За таких умов не могло бути й мови про стабільність та належну охорону кордонів навіть у межах існуючих державних утворень. Але історичний процес в цілому давав змогу накопичувати певний досвід для розвитку майбутньої самостійної держави та відпрацьовувати деякі методи в охороні її рубежів. І, як стверджував свого часу М.І. Кабачинський стосовно української етнічної території, величезні простори Південно-Східної України

були фактично поза державним впливом й управлялися не державними урядовцями, а безпосередньо великими магнатами або знаходилися на громадському самоврядуванні. Це в якійсь мірі вплинуло на те, що вказані території наприкінці XV ст. стали епіцентром нових українських державотворчих процесів [9, с. 43].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур І. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. Винокур, П. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства, 1994. – 361 с.
2. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар / В.Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 448 с.
3. Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. / І. Возний. – К. – Чернівці : Золоті литаври, 2009. – Частина 1. Поселення. – 591 с.
4. Горский А. “Здесь конец нашему рабству” / А. Горский // Родина. Средневековая Русь. – 2003. – № 11. – С. 98 – 101.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Том 4. – 544 с.
6. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В.Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 245 с.
7. Історія рідного краю (Харківщинознавство). – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 99 с.
8. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К. : Наукова думка, 1979. – Том I, книга 2. – 343 с.
9. Кабачинський М.І. Історія кордонів та Прикордонних військ України / М.І. Кабачинський. – Хмельницький : вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216 с.
10. Коваль А.О. Північне городище літописного Возв'язля: розкопки 2007 р. / А.О. Коваль, А.В. Петраускас, В.І. Польгуй // Літописний Возв'язль (дослідження 1988 – 2007 рр.). – К. : Ін-т археології НАН України, 2008. – С. 45 – 53.
11. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – Україна крізь віки. – К. : Альтернативи, 1998. – Том 5. – 335 с.
12. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 219 с.
13. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – Т. 35. – 308 с. (Полное собрание русских летописей).
14. Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV – середина XVII ст.) / О. Мальченко // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К. : Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1996. – Том 1. – С. 5 – 23.
15. Нариси історії Росії. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 799 с.
16. Новгородская первая летопись. – Рязань : Издательство “Александрия”, 2001. – Т.10. – 639 с. (Русские летописи).
17. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Середнього Пруту та Середнього Дністра (XI-перша половина XIII ст.) / С. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 299 с.
18. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В.Русина // Україна крізь віки. – К. : Альтернативи, 1998. – Том 6. – 319 с.
19. Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) / В.А. Смолій // Історія українського козацтва: нариси у двох томах / В.А. Смолій. – К. : видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006. – Т.1. – С. 5 – 16.
20. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 198 с.

21. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 9 – 27.

22. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.Щербак. – К. : Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 296 с.

ВІДОМОСТІ ПРОАВТОРА

Моця Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, начальник відділу Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

Наукові інтереси: давньоруська історія та археологія.

УДК 902.2 (477.82)

НАЙДАВНІШІ ЛИЦАРСЬКІ ДВОРИ ВОЛИНІ

Сергій ПАНИШКО (Луцьк)

У дослідженні йдеться про укріпленні городищ Волині, які за зовнішніми ознаками відповідають раннім європейським укріпленням типу “motte and bailey”.

Ключові слова: Волинь, лицарі, городища, укріплення “motte and bailey”, археологічні дослідження.

В исследовании говорится о укреплении городищ Волыни, которые по внешним признакам соответствуют ранним европейским укреплениям типа “motte and bailey”.

Ключевые слова: Волынь, рыцари, городища, укрепления “motte and bailey”, археологические исследования.

The study refers to the strengthening of the settlement of Volyn, which appears on its face meet early European fortification type “motte and bailey”.

Key words: Volyn, knights, fort, fortification “motte and bailey”, archaeological research.

Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме городищатипу “motte and bailey”, виходячи з їх доброї вивченості в Європі та однозначній інтерпретації там як лицарських замків, найкраще ілюструють появу класичного лицарства на землях Волині. Такі двори були попередниками, а в ряді випадків і співіснували з відомими волинськими мурованими замками.

Поширення укріплень типу “motte and bailey” у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання в XI ст. почали масово споруджуватись і в Англії. Головною перевагою таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували в у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

“Motte” – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. У певній мірі він, разом з дерев'яною вежею, був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – “bailey”, тобто

двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувались господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювались, як правило, з збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому, загальне первинне планування укріплень типу “*motte and bailey*” у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Тривала еволюція привела до формування вузького та широкого розуміння змісту поняття укріплень типу “*motte and bailey*”. У вузькому розумінні це житло феодала невеликої площі, з потужним насипом та дерев'яними елементами оборонних споруд. Такі укріплення у Західній Європі були поширені в X – XIII ст. Широке розуміння передбачає й ширший хронологічний діапазон, практично все пізнє середньовіччя, феодальний замок взагалі, основним елементом планування якого був насип з баштою, у тому числі й мурованою, на ньому.

Нещодавно була опублікована підготовлена раніше стаття автора, присвячена стіжковим городищам Волині, де розглядалися пам'ятки з відносно великими стіжковими насипами у Коршеві, Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, що, за виключенням Коршівського городища, є залишками дрібних давньоруських міст, центрів окремих волостей-сотень XIV ст. [6]. Публікуючи ці матеріали, автор відзначив неординарність Коршівського стіжкового городища у двох відношеннях. На відміну від городищ у Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, воно не було в XIV ст. адміністративним центром окремої волості-сотні. Окрім цього воно було єдиним із описаних у статті, що розміщувалось не в поліській, а в лісостеповій зоні [6, с. 335].

За зовнішніми морфологічними ознаками Коршівське городище складається з двох частин – центральної стіжкової, яка нині візуально сприймається як дитинець площею 0,9 га, та окольного міста площею понад 5 га. Звертає на себе увагу різниця у вигляді укріплень цих двох частин. Якщо окольне місто обведене класичним валом що на деяких ділянках доповнюється ровом з його внутрішнього боку, то “дитинець” має вигляд класичного стіжкового городища. Це округлий насип з горизонтальним верхнім майданчиком розміром 50 x 65 м (рис. 1).

Стіжковий насип був розрізаний траншеєю розміром 1,0 x 13,0 м, що була закладена в його південно-західній частині (рис. 2). Встановлено, що перші укріплення дитинця Коршівського городища у вигляді валоподібного насипу з дуже розтягнутою внутрішньою полою були споруджені в XI ст.

Другим етапом укріплення дослідженої ділянки дитинця була масштабна підсипка. У результаті цього ця ділянка городища набула характерної стіжкової форми. Отриманий в ході підсипки фас насипного ескарпу нині сягає висоти 2,5 м. Підсипка містить матеріали XII – XIII ст., що вказує на нижню хронологічну межу її проведення. Доказом функціонування городища, причому саме як військового осередку, у пізніший період є знахідка арбалетного болта на його території.

Поки згадана вище стаття була в друці, автор прийшов до висновку про інтерпретацію стіжкового насипу на Коршівському городищі не як дитинця давньоруського міста, а як окремого укріплення у вигляді стіжкового городища, яке було споруджене не раніше XIII ст. [4, с. 70]. Подібні пам'ятки широко відомі на території Польщі, а також у Чехії, Словаччині, Литві. Порівняння стіжкового насипу Коршівського городища з кількома подібними

пам'ятками дозволяє охарактеризувати невеликі стіжкові городища Волині як залишки найдавніших лицарських дворів у регіоні.

Досягнення поставленої мети полегшується нещодавнім виходом узагальнюючої праці Анни Марциняк-Кайзер, присвяченої середньовічному лицарському двору в Польщі, де подана широка історіографія питання [13, с. 18 – 47]. Термін “стіжкові городища” вперше вжив В. Ленга в 1930 р. по відношенню до пам'яток Помор'я, однак, він не пов'язував їх з лицарськими замками [13, с. 20 – 21]. У 1938 р. В. Коваленко виділив стіжкові городища як окремий тип городищ Великопольщі [13, с. 21]. Великий інтерес до вивчення стіжкових городищ почав проявлятися з 70-х років, а 80-ті роки ХХ ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення цього типу пам'яток у Польщі, результатом чого була велика кількість публікацій. Серед них назвемо тільки дві узагальнюючі [12; 13].

З позиції даної роботи являє інтерес розвиток уявлень про співвідношення стіжкових городищ як окремого типу археологічних пам'яток та середньовічних лицарських дворів як специфічної категорії давніх населених місць. Уперше цей тип пам'яток з лицарськими замками пов'язала Я. Камінська у 1966 р. [11], а з західноєвропейськими укріпленнями типу “*motte*” С. Колодзейський [13, с. 40]. У 1980 р. Л. Кайзер запропонував уживати для означення стіжкових городищ поняття “двір на копці” [13, с. 34]. Пізніше, у 1993 р. він же простежив їх еволюцію, вказавши, що в XIV ст. коли на стіжках домінували вежі, вони виконували суто оборонні функції (сарматські городища). Натомість, з другої половини XV ст. площа копців збільшується, оскільки на них розміщувались цілі двори (фільваркові городища).

За Л. Кайзером, у другій половині XV ст. на зміну “сарматським” приходять “фільваркові” городища, що було пов'язане з еволюцією середньовічного лицарства як виробника сільськогосподарської продукції. Двори таких власників, включаючи й господарські будівлі, розміщувались на більших і менш стрімких стіжках, які по краю інколи додатково укріплювались валом [12, с. 41 – 42].

У сучасній польській історіографії під стіжком (копцем) розуміється монолітне суцільне підвищення, інколи з валами по краях (не плутати з кільцеподібним), яке своїми схилами не тільки захищає внутрішній майданчик, але й підносить його рівень над навколишньою територією. До стіжкових польські дослідники відносять як насипи антропогенного походження, так і штучно обмежені ровами або дещо підправлені досипанням природні підвищення різної висоти. До власне насипних “стіжків” вони зараховують насипи різноманітної форми (круглі, овальні, прямокутні) та різної висоти. Хронологічні межі їх також широкі, від XIII по XVII ст. Однак практично всі ранні насипи, які функціонували в другій половині XIII – XV ст. пов'язуються із “*motte*” і проживанням там лицарів.

За своїм плануванням досліджувані пам'ятки часто схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає в розмірах у цілому давньоруські городища значно більші) та функціях (досліджувані пам'ятки були помешканнями одного феодала). Різняться вони й від волинських давньоруських феодальних садиб типу городища “Вал” [2] наявністю окремо виділеного й піднесеного та спеціально укріпленого помешкання феодала, у той час як на давньоруських садибах феодал жив разом із слугами в межах одного укріпленого простору. І, зрештою, для досліджуваних городищ характерна наявність земляного насипного пагорба, який будучи специфічною формою укріплення в період

функціонування пам'ятки, у багатьох випадках добре зберігся до нашого часу й легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

На Волині, окрім описаного вище Коршівського городища, до укріплень типу “*motte and bailey*” можна віднести городища в околицях м. Володимира-Волинського в с. Фалемичі та в с. П'ятидні.

Городище в с. Фалемичі в урочищі “Селисько” (рис. 3) обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [9, с. 109, рис. 58 – 59]. Пам'ятка складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130 x 50 м (1,5 га.) знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення в заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий “стіжок” діаметром 40 м і висотою 8 м. Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують що це не природне утворення, а штучний насип. Вершина насипу заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII – XVIII ст.

Фалемичі тричі згадані в літописі як Хвалимичі. С. Терський пов'язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала й припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше та північніше сучасного села. На території городища, на його думку, у XII – XVIII ст. існувало містечко з замком. При цьому незвичність даного комплексу для давньоруської фортифікаційної традиції явно поставила перед дослідником проблему його опису. Стіжок в одному випадку він називає “замчиськом”, а у іншому “дитинцем”; відкрите поселення – “містечком” або “підзамчем”. Не вдаючись у термінологічні нюанси, відзначимо, перед С. Терським, як і перед автором у випадку з Коршівським городищем, постала проблема: куди віднести цю незвичну пам'ятку, до давньоруських городищ чи до середньовічних замків? Адже як археологічні, так і писемні джерела свідчать, що поселення існувало тут впродовж обох цих періодів.

Пам'ятка не розкопувалась, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до відкритого поселення та датування поселенського комплексу дозволяють віднести його до кола укріплень типу “*motte and bailey*”, або малих стіжкових городищ – залишків лицарських дворів XIV – XV ст. Така інтерпретація не виключає можливості існування на цьому місці давньоруського укріпленого поселення в XII – XIII ст. з одного боку, і не суперечить переростанню цього лицарського двору в невеликий дерев'яно-земляний замок, відомий з писемних джерел у XVI – XVII ст.

Іншою пам'яткою, яку з високою ступінню вірогідності можна віднести до малих стіжкових є городище в урочищі “Осіяньська гора” в с. П'ятидні Володимир-Волинського району (рис. 4). Городище обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [9, с. 115, рис. 62]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира.

Городище займає видовжений останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5 – 7 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45 x 20 м. Середня частина вершини останця протягом близько 20 м сильно звужена й дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

Поширення укріплень типу “*motte and bailey*” на Волині, на думку автора, розпочалось із будівництва тут так званих “волинських веж” у другій половині XIII ст. Досліджувані пам’ятки й давньоруські городища, що мали муровані вежі об’єднує одна спільна важлива риса – наявність власне веж, як оборонно-житлових споруд. Однак до останнього часу “волинські вежі” сприймалися як донжони, тобто, об’єкти, що знаходились всередині укріплень і були останнім осередком оборони городища. Окрім цього, увага акцентувалась на можливості обстрілу простору навколо укріплення з верхніх ярусів веж.

До нашого часу збереглась тільки одна “волинська вежа” у м. Кам’янци Брестської області. Стаціонарно досліджувались залишки вежі в с. Старий Чорторийськ Маневицького району. Стосовно останньої, то вона знаходилась на території городища, і цілком могла виконувати функції донжону, що відображено на реконструкції П.О. Раппопорта [8, рис. 142]. За аналогією з Чорторийською раніше уявлялось і просторове розміщення вежі у Кам’янці – на реконструкціях вона локалізувалась на території городища. Однак така реконструкція була цілком умоглядною. На відміну від самої вежі, яка неодноразово досліджувалась археологами та архітекторами, культурний шар Кам’янця до останнього часу практично не вивчався. Тільки в останні десятиліття були проведені розкопки, які дозволили встановити ряд аспектів історичної топографії давньоруського Кам’янця, зокрема, локалізувати вежу за межами городища.

Дослідженнями А.В. Юва та А.А. Башкова встановлено, що укріплення Кам’янця складались із двох відособлених підвищень, обнесених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався первинний замок (С. П. – городище), а на східній мурована цегляна вежа. Зв’язок між ними міг здійснюватись по дерев’яному містку. При обороні вони могли виступати як цілісний комплекс, але при необхідності могли вести і ізольовану боротьбу [1].

У такій планувальній структурі давньоруського Кам’янця вбачається вплив західноєвропейської традиції будівництва укріплень типу “*motte and bailey*”, коли башта, у даному випадку навіть мурована, знаходилась за межами господарського двору. Оскільки час початку будівництва Кам’янця й вежі в ньому відомий – 1276 р., можемо говорити про знайомство волинян з цією традицією в другій половині XIII ст. Застосування цієї прогресивної на той час схеми підтверджує високий професіоналізм будівничого Олекси, який виконував роботи. Відзначимо, що Кам’янець будувався як державне місто, а не як приватний замок, що вказує на провідну роль держави в появі на волинських землях цього нововведення.

Очевидно, найдавнішими комплексами “*motte and bailey*” на Волині були такі, що мали невеликі за площею, але високі стіжкові частини. Розміри їх верхніх майданчиків дозволяли розмістити там лише одну споруду – житлово-оборонну вежу. До таких пам’яток можна віднести городища в околицях м. Володимира-Волинського: у с. Фалемичі та в с. П’ятидні. Коршівське стіжкове городище поблизу Луцька могло бити споруджене дещо пізніше.

Появу традиції будівництва укріплень цього типу слід пов’язати із європейськими впливами, оскільки в місцевому фортифікаційному будівництві давньоруського періоду такі споруди не зустрічаються. Це легко могло статись внаслідок тісних контактів Волині з Польщею та Орденом у XIII ст. [3]. Показово, що еталонна для характеристики дрібного лицарського двору середньовічної Польщі пам’ятка, стіжкове городище Пламента, розкопана на території орденських володінь у Хелмінській землі [14].

Разом з цим, не слід виключати можливості будівництва городищ “*motte and bailey*” в околицях Володимира в період короткотермінового входження цього міста до складу Польщі впродовж 1366 – 1370 рр. Прагнення Казимира

Великого до міцного закріплення колишнього стольного міста Волині за собою виразилась у будівництві великого мурованого замку у Володимирі [5]. У розрізі цієї політики моли споруджуватись і невеликі лицарські двори. Аргументом на користь цього виступає те, що на сьогоднішній день такі городища на Волині відомі тільки в околицях Володимира.

Городища у Фалемичах і П'ятиднях, зважаючи на стрімкість схилів їх стіжків та можливість розміщення на їх вершинах лише однієї оборонно-житлової споруди, можемо віднести до “сарматських городищ” за класифікацією Л. Кайзера. У Польщі такі пам'ятки домінували в XIV ст. [13, с. 41 – 42]. Очевидно, і згадані вище волинські пам'ятки функціонували в близькому хронологічному діапазоні.

Можна також зробити висновок про належність Коршівського городища до типу “фільваркових” за Л. Кайзером. Його форма, розміри та датування насипки стіжка не раніше XIII ст. підтверджують це припущення. На Волині відомі ще кілька подібних городищ з “*motte*” діаметром близько 50 м. Таке городище досліджується нині В. Баюком у с. Городище-1 (Гірка Полонка) Луцького району. Розвідками обстежені городища у м. Дубно (урочище “Кемпа”) [10], с. Коблині Млинівського району (урочище “Кемпа”) [7]. Однак, на думку автора, такі укріплення (“фільваркові” городища за Л. Кайзером) вже не можна віднести до класичних “*motte and bailey*”, оскільки двір на них знаходився безпосередньо на насипі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Башкоу А.А. Археологія старажынага Камянца // Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції “Середньовічні міста Полісся” (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – Київ – Олевськ, 2011. – С. 8 – 11.
2. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 207 с.
3. Панишко С.Д. Післямонгольська Волинь // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2001. – №10. – С. 80 – 89.
4. Панишко С.Д. Коршівське городище // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – № 13 – С. 67 – 73.
5. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА “Терен”: 2011. – С. 323 – 327.
6. Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – 2011. – С. 329 – 337.
7. Прищепя Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX – XIII ст. в басейні р. Ікви. // Археологія Тернопільщини, – Тернопіль, 2003. – с. 182 – 189.
8. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 241с.
9. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320с.
10. Ткач В. Острів Кемпа як пам'ятка археології // Над Іквою-рікою... Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. – Дубно, 2007. – С. 30 – 31.
11. Kaminska J. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII – XIV wieku // Prace i materiały museum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. – Łodz, 1966. – No 13. – S. 43 – 78.
12. Kola A. Grodyziemi chełmińskiej wpoznym sredniowieczu. – Torun, 1991. – 248s.
13. Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. – Lodz, 2011. – 511s.
14. Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej. Pod red. A. Nadolskiego. – Warszawa – Ponan – Torun, 1985. – 209s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панишко Сергій Дмитрович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукових питань ДП “Волинські старожитності”.

Наукові інтереси: археологія та історія України.

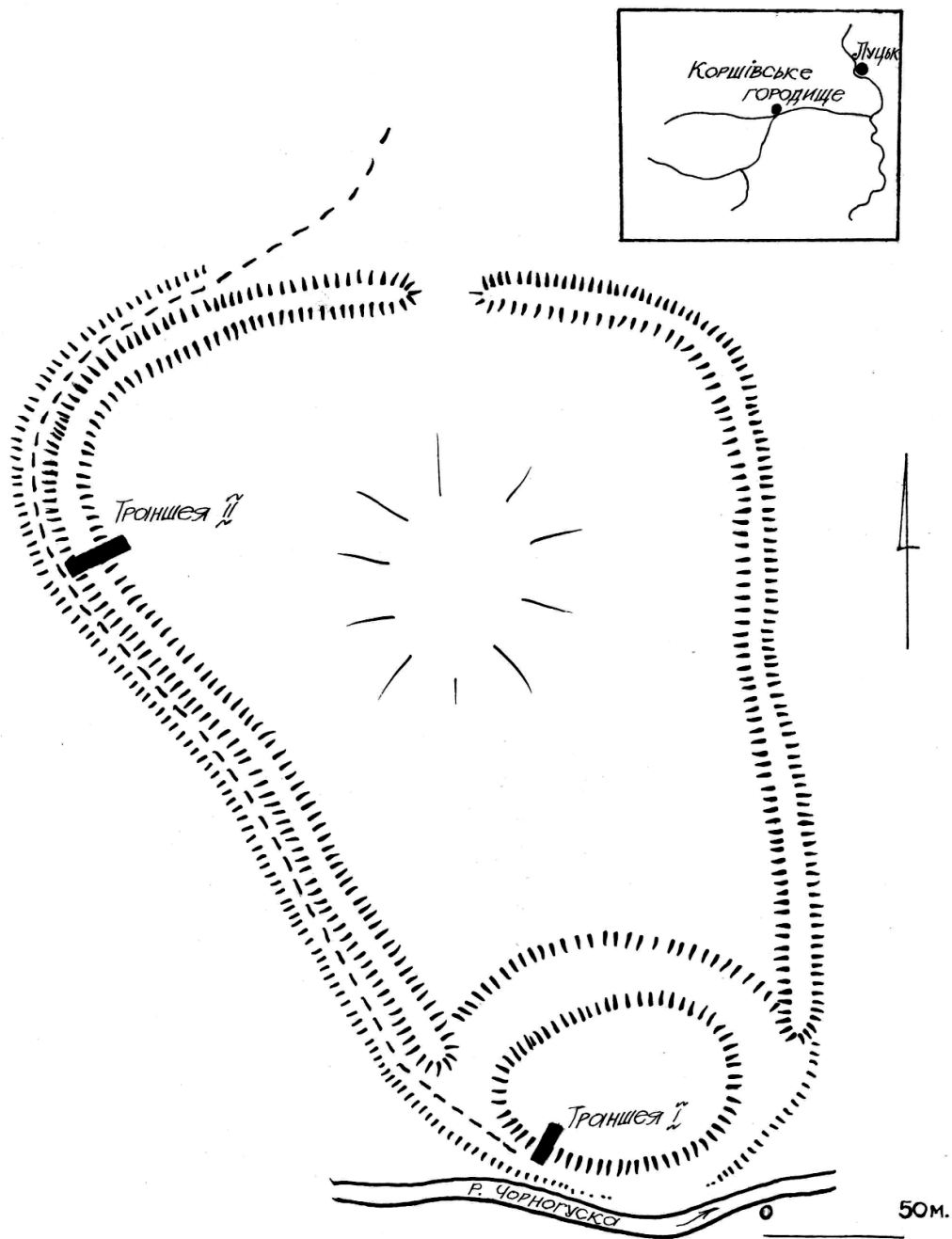

Рис. 1. План Коршівського городища.

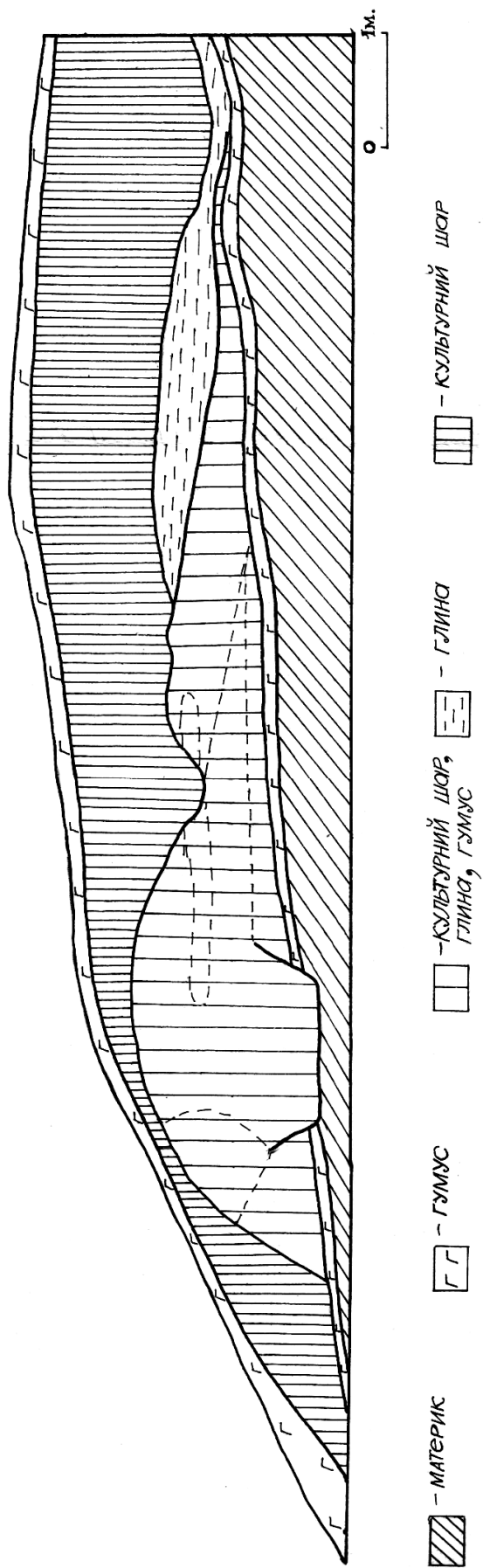

Рис. 2. Укріплення дитинця Коршівського гоородища.

Рис. 3. Стіжок городища у с. Фалемичі.

Рис. 4. Стіжок городища у с. П'ятидні.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902,3

ЗАСТОСУВАННЯ ГІС-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНСАМБЛЮ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Ірина КАРАШЕВИЧ (Київ)

Дослідження присвячене результатам застосування геоінформаційних систем у ході дослідження ансамблю Аккерманської фортеці.

Ключові слова: середньовіччя, фортеця, Аккерман, геоінформаційні системи, історико-архітектурний аналіз.

Исследование посвящено результатам применения геоинформационных систем в ходе исследования ансамбля Аккерманской крепости.

Ключевые слова: средневековье, крепость, Аккерман, геоинформационные системы, историко-архитектурный анализ.

The research is dedicated to the results of the use of geographic information systems in the study of the ensemble Akkerman fortress.

Key words: Middle Ages, fortress, Akkerman, geographic information systems, historical and architectural analysis.

У вивченні історії українських земель другої половини XIII – XVIII ст. важливе місце займають середньовічні міста-фортеці. Їх розбудова та функціонування наклали свій відбиток на різні сторони життя населення, сприяли утворенню та зростанню міської структури, розвитку ремесла та торгівлі.

Комплексне дослідження таких фортець на основі археологічних та писемних джерел із застосуванням методів природничих наук: геодезії, геофізики, дендрохронології, петрографії та інших дозволяє підійти до більш глибокого розуміння історичного минулого кожної конкретної пам'ятки, її будівельної періодизації, а також вирішення багатьох питань розвитку регіону [6, с. 441]. Надзвичайно важливим при розгляді поставлених питань є ступінь збереження найдавніших структур пам'ятки та їх реконструкції протягом функціонування фортеці, стан її в цілому.

У Північно-Західному Причорномор'ї пам'яткою з великим інформаційним потенціалом є місто-фортеця Аккерман. Архітектурний ансамбль її формувався поступово. Кожному із його будівельних періодів відповідала конкретна оборонна концепція, яка відобразилась у військово-інженерному рішенні й архітектоніці споруд [1, с. 130].

Білгород-Дністровська фортеця увійшла в історію декількох держав, що існували в період середньовіччя та Нового часу і залишилася відомою в історичних документах під різними назвами. Фортеця розташована на уривистому правому березі Дністровського лиману, за 18 км від узбережжя Чорного моря. Ансамбль являє собою складну систему з багатьма будівельними нашаруваннями різних історичних епох.

Вивчення основних елементів її фортифікації, розбудови окремих частин були предметом уваги багатьох дослідників у Росії, Молдові, Румунії, Туреччині, Україні (А.Л. Бертьє-Делагард, А.А. Кочубинський, Н. Йорга, Г. Авакян, Гр. Іонеску, Г.Н. Логвін, М. Ердоган, В.А. Войцехівський, М.Е. Шлапак, Л.Д. Дмитров, С.О. Біляєва, І. Сапожніков, І. Бруяко та ін.) [9, с. 86]. Значний внесок у вивчення періодизації та визначення стратиграфії

культурних нашарувань Аккерману був зроблений першим дослідником пам'ятки Е. фон Штерном [17]. Першим, хто поставив питання про історичну топографію середньовічного міста і його планування, був Л.Д. Дмитров. Але він виділив лише два хронологічних періоди: перший етап розбудови відноситься до XII – XIV ст., який дослідник пов'язував із існуванням давньоруського міста Білгород і молдавським Четатя Албе (без будь-якого хронологічного поділу), другий етап він датував XVI – XVIII ст. [7]. Важливе місце для подальших досліджень Білгорода, безперечно, мала розробка І.Б. Клеймана, представлена в спеціальній статті, присвяченій стратиграфії культурного шару городища [10, с. 54 – 75].

Планомірне історико-археологічне вивчення середньовічного Білгорода-Дністровського (Аkkerману) пов'язане з роботою Міжнародної Південної середньовічної експедиції (1999 – 2010 рр.) під керівництвом к.і.н. ст.н.с. С.О. Біляєвої [2]. Уперше вивчення середньовічного Білгорода проходило комплексно: крім археологічних досліджень, були проведені дослідження методами не руйнуючої археології [4, с. 449 – 450].

Одним із напрямків роботи експедиції було використання геоінформаційних систем для історико-архітектурного аналізу фортеці. Протягом 2007-2009 рр. було здійснено комплекс геодезичних робіт з обмірів Аккерманської фортеці – зроблено 23.000 пікетів на площі в 9 га.

Обмірні роботи проводили за допомогою геодезичного апарату Trimble R3. Обробку даних здійснено в комп'ютерних програмах TGOOffice, ArcGIS Version 9.2. Для створення нового ситуаційного плану була вибрана світова картографічна проекція WGS 84.

Мета робіт:

визначення за допомогою системи супутникової навігації (GPS) координат усіх складових сторін фортеці – куртин, башт, будівель в середині дворів та їх взаєморозташування;

створення детальної комп'ютерної моделі фортеці;

отримання точних розмірів усіх компонентів структури фортеці: стін, башт, брам, бастіонів, амбразур та вікон, що відкриває простір для їх детального вивчення та порівняння окремих частин не лише між собою, але й з відповідними об'єктами інших пам'яток;

фіксація реставрованих ділянок;

створення ситуаційного плану фортеці станом на 2010 р;

прив'язка карт та планів минулих століть до сучасної системи координат WGS 84.

Загальна площа Аккерманської фортеці дорівнює 9 га, вона складається з чотирьох дворів з різним функціональним призначенням. Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму неправильного багатокутника, периметр їх близько 2 км. Висота стін доходить до 7 м, завтовшки до 5 м [13, с. 265] Уздовж зовнішніх стін збереглось 20 башт відкритого та закритого типів (прямокутних, напівкруглих, восьмикутних та трикутних в плані) [16, с. 89 – 141].

Внутрішні стіни ділять територію фортеці на чотири частини.

Для зручності опису фортецю поділено на сектори з використанням латинських літер (**A** – Цитадель; **B** -Комендантський двір; **C** -Цивільний двір; **D**-Портовий двір; **R**– Рів). Куртинам надані номери в залежності від сектору, в якому вони знаходяться (Рис.1).

A - Цитадель (двір №1) - місце проживання коменданту фортеці та зберігання військового арсеналу. Має вигляд чотирикутника, утвореного куртинами, по кутах його розташовані чотири циліндричні башти, які трохи відступають вбік (північно-західна обвалилася у 1888 р.) [13, с. 265]. Стіни

орієнтовані за сторонами світу. Площа внутрішнього простору цитаделі 0,04 га. Довжина куртин по периметру 177 м (зовнішня сторона), 87 м (внутрішня сторона). Довжина стін (куртин) між баштами різна.

Таблиця 1

Розміри куртин Цитаделі

Назва куртини	Довжина (всередині)	Довжина (на зовні)	Товщина
Aw1	18,2м.	19,3 м.	4,1 м.
Aw2	20,6м.	20,6 м.	4,4 м.
Aw3	21,5 м.	20,3м.	4,6 м.
Aw4	18,8 м.	18,1м.	=2,4 м

Башти цитаделі круглі, багатоярусні, з підвальними приміщеннями. Південно-східна та південно-західна башти зведені на п'ятигранних підмурках. Утім, говорити про первісний вигляд цих підмурків важко, тому що з польових описів, зроблених Л.Д. Дмитровим [8, альб., ар. 7] у 1946 р., чітко видно, що вони були повністю зруйновані, а у 80-х рр. ХХ ст. розпочалася їх реставрація [12, альб., ф. 4].

Башта At1 – кругла в плані, має вигляд циліндру - приблизний діаметр 9,6 м. Башта була реставрована та вкрита кривлею, тому повні розміри взяти поки що не можливо.

Башта At2 – кругла в плані, має вигляд циліндру (діаметр 14,6 м).

До верху товщина стіни змінюється і набуває вигляд сходів різної ширини, що розташовані на трьох рівнях:

- перший рівень – ширина кам'яної кладки 1,01 м; кладка містить залишки сучасних будівельних матеріалів;
- другий рівень – знаходиться на 0,2 м нижче від першого, ширина кам'яної кладки 2,03 м;
- третій рівень – на 2,6 м нижче від другого, та на 3,5 м від першого. Ширина кам'яної кладки 0,65 м.

Загальна ширина стіни близько 4,0 м.

Башта At3 – кругла в плані, має вигляд циліндру (діаметр 11,5 м).

Верхня її частина нагадує башту **At2**, але має два рівні:

- перший рівень - має товщину стіни 0,6 м;
- другий рівень - не обміряний через неможливість потрапити в середину башти, тому товщина стіни поки невідома.

Башта At4 – зруйнована, розміри невідомі.

У стінах і баштах збереглися вузькі бійниці у вигляді щілин із широкими півциркульними камерами з боку двора [16, с. 79]. У великих підвальних приміщеннях цитаделі розташовувався арсенал. У 1977 р. Причорноморська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г. Г. Мезенцевої розпочала розкопки в середині цитаделі, які внесли значні уточнення у планування її внутрішнього простору. Під час цих досліджень було відкрито керамічний водогін і опалювальні труби. Двір був брукований кам'яними плитами. Дослідниця зазначила, що відкриті будівельні залишки співвідносяться з кам'яними будівлями палацу й приміщеннями арсеналу [11, с. 369]. Турецький мандрівник Евлія Челебі, залишив опис цієї фортеці, у якому він повідомив, що "...цитадель являє собою чотири башти, подібних галатській. В цій внутрішній фортеці стоїть королівський палац, в якому живе комендант, і зберігається військовий арсенал" [14, с. 33]. Після входження Аккерману до складу Російської імперії в приміщеннях цитаделі знаходились

порохові погребі та артилерійський цейхгауз, що підтверджується картографічними джерелами.

В- Комендантський двір (двір №2) - тут знаходились гарнізонні казарми. Лінія кам'яних стін перервана фланкуючими баштами (№№1, 2, 3, 4, 5, 6, 24, 25). Площа двору 1,3 га, довжина стін по периметру 543 м (зовнішня сторона), 578 м (внутрішня сторона)

Таблиця 2

Розміри споруд Комендантського двору.

Назва	Тип споруди	Форма	Довжина		Товщина	Розміри	Площа
			всередині	назовні			
Bw1t1	башта	-	-	-	-	-	-
Bw1t2	башта	восьмикутна	-	-	-	-	62
Bw1t3	башта	прямокутна	-	-	-	6,5x6,7	-
Bw1t4	башта	восьмикутна	-	-	-	-	61,2
Bw1t5	башта	-	-	-	-	-	33,9
Bw2t26	башта	прямокутна	-	-	-	3,7x7,2	-
Bw3t24	башта ворота	прямокутна	-	-	-	6,6x6,7	-
Bw3t25	башта	Кругла	-	-	-	-	-
Bw1	куртина	-	48,9	54,5	2,6	-	-
Bw2	куртина	-	106,1	107,6	3	-	-
Bw3	куртина	-	157	163,8	2,6	-	-
Bw4	куртина	-	118,6	119,3	2,1	-	-

На відрізку куртини між баштою **At1** і **Bt1** розпочато детальне вивчення деяких військових прилаштувань, йдеться перш за все про амбразури. Їх шість, вони являють собою рівнобедрені трапеції, що більшою основою (2,7 м) розгорнуті догори, меншою (0,6 м) – донизу. Відстань між амбразурами коливається від 4,5 до 5 м. Щоки - від 2,5 до 2,7 м.

Співставлення отриманої інформації з картами та планами минулих століть допомогло прослідкувати зміни в культурному та природному ландшафті Комендантського двору які відбувалися з плином часу. Використовуючи технічні засоби ГІС, було поєднано між собою старі карти різних часів та накладено їх на сучасну топооснову за допомогою програми ArcGIS.

Завдяки цій методиці відновлено приблизний вигляд двору в середині XIX ст. Стіни двору з внутрішньої сторони мали потужну земляну підсіпку для захисту їх від артилерійського обстрілу. Зазвичай землю підсипали й зовні, але в Аккерманській фортеці такий метод неможливо було використати, оскільки стіни назовні примикали до рову [14, с. 105]. У межах двору знаходилась незначна кількість споруд. Присутність на старих планах та картах об'єктів, які зникли, дали підстави для визначення перспективних ділянок для проведення археологічних досліджень. А саме, прямокутна в плані будівля вздовж куртини **Bw3**. Ще в 1947 р. Л. Д. Дмитров зафіксував залишки цієї будівлі [8]. Картографічні джерела підтверджують наявність у цьому місці

кам'яної споруди, яка в 1807 р. використовувалась як кам'яний провіантський магазин (Генеральний план Аккерманської фортеці і форштадту 1807 р.)¹. А також прямокутна в плані будівля навпроти башти **Bw1t3**, де містились казарми турецького гарнізону, а на початку ХІХ ст. тут знаходилася гауптвахта.

С - Цивільний двір (двір №3) – найбільший. Цей двір був призначений для укриття населення Аккерману під час осади. У лінію кам'яних стін включено вісімнадцять башт (№№6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23) різних типів. Площа двору 3,9 га, довжина стін по периметру 823 м (зовнішня сторона), 803 м (внутрішня сторона).

Таблиця 3.

Розміри споруд Цивільного двору.

Назва	Тип споруди	Форма	Довжина		Товщина	Розміри	Площа
			всередині	назовні			
Cw1t6	вхідна башта	прямокутна	-	-	-	9,2x6,2	-
Cw1t7	напівбашта	Трикутна	-	-	-	9 і 6	-
Cw1t8	башта	чотирикутна	-	-	-	1,8x3,3x3,4x4,4	-
Cw1t9	башта бастион	-	-	-	-	3,1x3,9x3,9x2,9	-
Cw1t10	башта бастион	-	-	-	-	3,5x3,7x4,3x3,2	-
Cw2t11	башта	восьмикутна	-	-	-	-	70,7
Cw2t12	башта	-	-	-	-	3,7x4,3x4,3x2,8	-
Cw2t13	башта	-	-	-	-	3,3x3,4x4,2x3,5x3,2	-
Cw2t14	башта бастион	-	-	-	-	2,5x4,5x4,2x2,7	-
Cw2t15	башта	-	-	-	-	3,07x2,9x3,7x3,8x3,8x2,7x2,5	-
Cw2t16	башта бастион	-	-	-	-	3,4x4,3x4,3x3,09	-
Cw2t17	башта	-	-	-	-	-	-
Cw2t18	башта бастион	-	-	-	-	3,1x4,3x4,3x2,8	-
Cw2t19	башта	квадратна	-	-	-	3,9x8,9	-
Cw2t20	башта	-	-	-	-	9,6x11,2	-
Cw3t21	Башта	-	-	-	-	2,4x2,3	-
Cw3t22	башта ворота	прямокутна	-	-	-	2,7x7,4	-
Cw3t23	башта	прямокутна	-	-	-	9,6x6,6	-
Cw1	куртина	-	184,1	187,6	3,5	-	-
Cw2	куртина	-	298,7	298,1	3,6	-	-

¹Карта отримана з Російського Державного Воєнно-історичного архіву у Москві зусиллями к.і.н. О. Галенка.

Cw3	куртина	-	133,8	136,4	2,6	-	-
M	Культова споруда	-	-	-	-	2,1x2,3	-

За даними писемних та картографічних джерел, внутрішній простір Цивільного двору був щільно забудований. На сьогоднішній день зберігся лише мінарет мечеті та її фундамент, розкопаний у 1977 – 1982 рр. Г.Г. Мезенцевою [11, с. 369]. Залишки мечеті також відкриті в 2005 р. Білгород-Тірською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом к.і.н. Т.Л. Самойлової в північно-східному куті Громадського двору фортеці, неподалік від “середніх воріт”, розташованих на першому ярусі башти **Ww3t24**. Споруда інтерпретована авторами як мінарет [5, с. 210, 215]. Внутрішній простір Цивільного двору є перспективним для археологічних досліджень не лише військової, а й культової та цивільної архітектури.

Д- Портовий (Нижній)двір (двір №4). У 1999 – 2002 та 2004 – 2008 рр. Міжнародною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник С.О. Біляєва) проведено часткове вивчення надлиманної лінії оборони: відрізків стін та барбакану. Крім того, здійснені дослідження будівельних залишків нижнього двору: османської лазні, фрагменту бруківки з водостоком [3, с. 28]. Зовнішня сторона двору за межами лінії фортифікації значною мірою зруйнована. Збереглися окремі частини стіни, укріплені контрфорсами. Площа двору приблизно 0,8 га. Під час дослідження Нижнього двору були визначені геодезичні координати усіх відкритих археологічних об'єктів.

Р – Рів обвідний – завширшки 14 м, оточував стіни фортеці з боку суходолу.

Ескарп та контр-ескарп викладені камінням. Довжина стіни ескарпу 743 м (зовнішня сторона), 733 м (внутрішня сторона), ширина кладки 1,4 м.

Довжина стіни контр-ескарпу 684 м (зовнішня сторона), 766 м (внутрішня сторона), ширина кладки 1,3 м.

Крім вищенаведених даних з обмірів фортеці, отримані й чисельні матеріали з багатьох елементів фортифікації, які потребують додаткових опрацювань.

Представлені результати не лише завершують окреслений етап роботи, але й намічають нові завдання історико-архітектурного дослідження Аккерманської фортеці, а саме-застосування нових методів візуалізації даних. По-перше, широке використання історичних карт для локалізації зниклих споруд фортеці. По-друге, встановлення географічних координат архітектурних пам'яток в м. Білгороді-Дністровському за межами фортеці. Такі данні дадуть можливість визначити приблизні кордони середньовічного міста, його планувальну структуру тощо, а також окреслять перспективні ділянки археологічних досліджень.

Білгород-Дністровська фортеця – найбільш репрезентативна пам'ятка традицій середньовічної військової архітектури, яка, безперечно, належить до найбільш видатних фортифікаційних споруд середньовічної Європи і заслуговує на подальше ретельне вивчення та збереження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєва С.О. Деякі проблеми реконструкції планування структури: з досвіду досліджень Портового двору Білгород-Дністровської фортеці // X Сходознавчі читання. Тези доповідей наукової міжнародної наукової конференції. – Київ, 2006. – С. 129 – 131.
2. Біляєва С.О. Дослідження пам'яток османського часу у Північному Причорномор'ї // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 99 рр. – К., 1999. – С.74.
3. Біляєва С., Ерсой Б., Болтрик Ю. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001 – 2002 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2001 – 2002 рр. – К., 2003. – С. 55.
4. Біляєва С.О. Ерсой Б. Фіалко О.Є. Дослідження Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2004 р. // Археологічні відкриття в Україні 2003-2004 р. – К., 2005. – С.65 – 66.
5. Біляєва С.О. Дослідження на території Портового двору Аккерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському Одеської обл. у 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні у 2004-5 рр. – К., 2006. – С.71 – 75.
6. Біляєва С.О. Болтрик Ю.В., Карашевич І.В., Фіалко О.Є., Ерсой Б., Куйлу-Ерсой І., Урер Х., Учар Х., Фінкель К., Остапчук В., Метью Дж. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці (м. Білгород-Дністровський) // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К., 2007. – С. 96 – 98.
7. Біляєва С.О., Карашевич І.В., Фіалко О.Є. // Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 35.
8. Біляєва С., Ерсой Б. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 11. – К., 2002. – С.28 – 30.
9. Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О. Історико-археологічні дослідження 2008-2009 рр. у м. Білгороді-Дністровському та м. Очакові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 448 – 454.
10. Богуславський Г. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 10. – Львів., 2007. – С. 210 – 216.
11. Гуцуляк Р. Результати фізико-хімічних досліджень будівельних матеріалів турецького періоду існування Білгород-Дністровської (Аkkerманської фортеці) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 441 – 444.
12. Дмитров Л.Д. Розкопки в Тірі – Аккермані-Білгороді-Дністровському // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 210 – 211; Дмитров Л. Д. Білгород-Дністровська археологічна експедиція // АП УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 39 – 52; Дмитров Л. Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947р. // АП УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 59-64; Дмитров Л.Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949-50рр. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 111 – 123.
13. Дмитров Л.Д. Отчет о работе Измаильской экспедиции // НА ИА НАНУ. – № 1949/19; Дмитров Л.Д. Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945-1946 гг. // НА ИА НАНУ. – Ф. 1946/8. – 14 с.
14. Карашевич І.В. Воєнно-оборонні фактори у системі співіснування різних історико-культурних світів (елементи фортифікації Аккерманської фортеці) // XI Сходознавчі читання. Тези доповідей наукової міжнародної наукової конференції. – К., 2007. – С. 86 – 88.
15. Клейман І.Б. Стратиграфія культурного слоя городища Тири-Белгорода. // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 54 – 75.
16. Мезенцева Г.Г., Іваненко І.А. Открытия в Белгороде-Днестровском // Археологические открытия. – М., 1987 – С. 369 – 370.
17. Мезенцева Г.Г. Отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. 1981/266. – 23 ар.
18. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т.3. – К., 1983 – 1985. – 326 с.
19. Рабинович М.Г. Исследование средневековых слоев Белгорода-Днестровского в 1954 и 1958 гг. // КСИА. – Вып. 113. – 1968. – С. 102–107.

20. Челебі Евлия. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1997. – 84 с.
 21. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. – Кишинев, 2001. – 237 с.
 22. Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане. // ЗООИД. – 1901. – Т. 23. – С. 33 – 61; Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане летом 1912г. // ЗООИД. – 1913. – Т. 31. – С. 92 – 101.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Карашевич Ірина Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: середньовічна історія, архітектура та археологія на території Північно-Західного Причорномор'я.

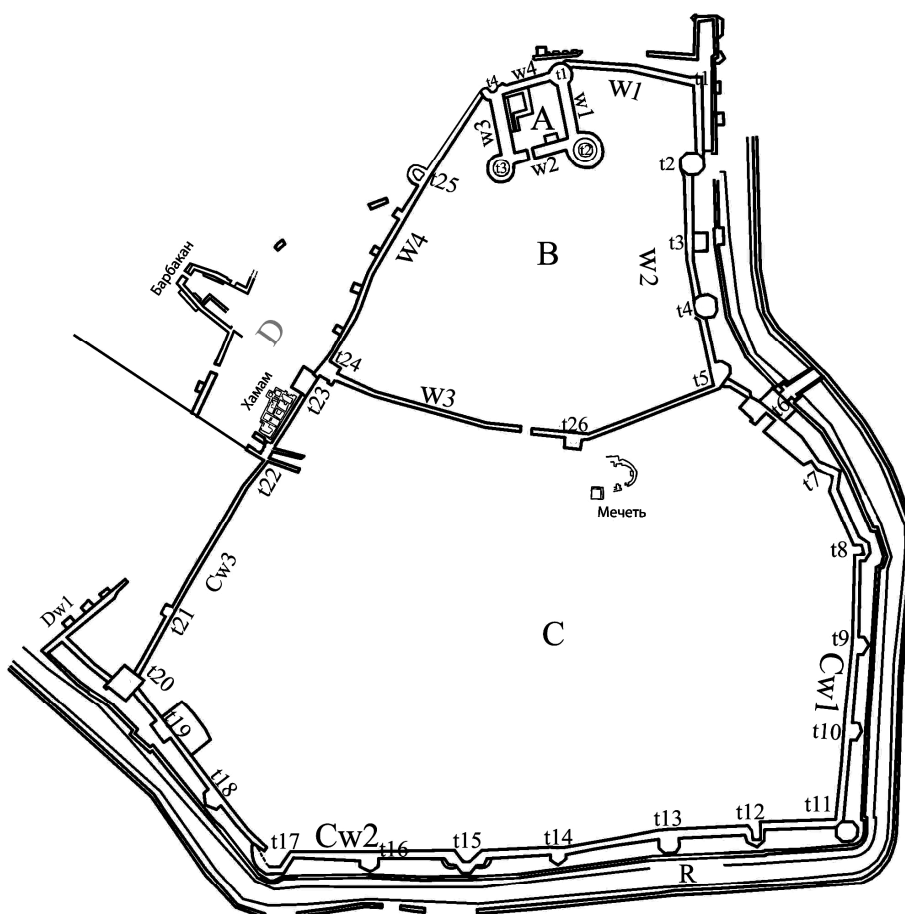

Рис. 1. План фортеці Аккерман.

A Цитадель	W куртина
B Комендантський двір	t башта
C Цивільний двір	
D Портовий (Нижній) двір	
R Річ	

Рис. 1. План фортеці Аккерман.

УДК 902.3 (477.65)

ДО ПИТАННЯ ПРО БІОАРХЕОЛОГІЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ ТОРГОВИЦЬКОГО ЗОЛОТООРДИНСЬКО КОМПЛЕКСУ

Михайло СИЧОВ (Київ)

Дослідження присвячене проблемі біоархеологічної реконструкції антропологічного матеріалу золотоординського могильника біля с. Торговиця на Кіровоградщині.

Ключові слова: антропология, Золота Орда, біоархеологічна реконструкція, Торговиця, могильник.

Исследование посвящено проблеме биоархеологической реконструкции антропологического материала золотоординского могильника у с. Торговица на Кировоградщине.

Ключевые слова: антропология, Золотая Орда, биоархеологическая реконструкция, Торговица, могильник.

The research is devoted to the problem of bioarcheological reconstruction of anthropological material of the Golden Horde burial ground near the village Torhovytsya in Kirovograd region.

Keywords: anthropology, Golden Horde, the bioarcheological reconstruction, Torhovytsya, burial.

Сучасний стан антропологічної науки зумовлює розвиток нових напрямків та підходів у вивченні археологічних пам'яток. Уже стала нормою археологічна реконструкція, яка відтворює життя та побут давніх народів. Та на жаль, біоархеологічна реконструкція, яка могла б суттєво допомогти в комплексному дослідженні пам'ятки, не так поширена. Науковці переважно обмежуються антропологічними звітами, що включають статевовікову та етнічну діагностику, у кращому випадку до них додається інформація про травми, захворювання та антропометричні данні.

Детальне вивчення антропологічного матеріалу з окремої археологічної пам'ятки дозволяє провести біоархеологічну реконструкцію, яка являє собою комплексний опис скелетного матеріалу, що дає найбільш повну характеристику про населення, яке її залишило.

Основою біоархеологічної реконструкції є:

- дефініція вибірки відносно “нормальної палеопопуляції”;
- аналіз морфологічних особливостей групи;
- характеристика її стану здоров'я;
- реконструкція основних фізичних навантажень та можливого професійного виду діяльності;
- опис поховального обряду [6, с. 10 – 11].

Біоархеологічній реконструкції присвячено ряд робіт як закордонних, так і вітчизняних авторів (О.П. Бужилової [3], О.Д. Козак [7], М.Б. Медникової [12] та ін.). У них дослідники розглядають не лише питання антропологічної реконструкції в цілому, а й вивчають окремі проблеми, пов'язані з харчуванням, хворобами та травмами давнього населення.

Особливої уваги заслуговує вивчення окупаційного (професійного) стресу, яке ґрунтується на дослідженні стану суглобової поверхні, розвитку м'язового рельєфу на кістках, професійної зміни зубощелепного апарату, а також визначення найбільш характерних травм, як для групи так і для конкретного індивіда. Подібна інформація дає змогу реконструювати основні види фізичної активності людини, яку можна пов'язати з повсякденною та професійною роботою, що у свою чергу уможливіє розроблення комплексу маркерів

професійних навантажень опорно-рухової системи. Дослідження в даному напрямку дуже важливі, про що свідчить, наприклад, розроблена О.П. Бужиловою «Програма реконструкції фізичної активності вершника», яка доводить існування кінноти в тій чи іншій археологічній культурі, та визначає приналежність груп населення до верхової їзди [4, с. 110].

Основними маркерами при створенні програми *біоархеологічної реконструкції* є зміни структури кісток внаслідок фізичного навантаження. Вони умовно діляться на дві групи: **природні** – ті, що з'явилися від звичайного зношування організму (м'язовий рельєф, стирання поверхні суглобів), та **отримані травматичним шляхом чи в результаті хвороб** (переломи, запалення, пухлини та ін.). Кожна з цих груп дає змогу пов'язати певні ознаки з конкретним видом діяльності та способом життя індивіда, а аналізуючи їх у комплексі, враховуючи стать і вік, ми отримуємо загальну картину побуту й соціальної структури давнього населення.

Стан суглобів вказує на ступінь навантаження, якому піддавався організм. При аналізі стану суглобу на кістках ми виділяємо дві його частини – суглобову поверхню та її край. Під час аналізу також важливо враховувати наявність переломів, ямок, наростів.

М'язовий рельєф на кістках виникає внаслідок систематичного навантаження окремих груп м'язів і відображається на поверхні кісток у вигляді шорсткості та нерівності структури. В окремих випадках, внаслідок травм та запалень можлива поява наростів та ямок.

Травматичне пошкодження кісток виділяється в окрему групу ознак, оскільки їх наявність на кістці дає інформацію не тільки про професійну діяльність індивіда, випадкові травми, а і може вказати на причину смерті.

Важливість комплексного дослідження пам'яток золотоординського часу зумовлена їх специфікою. При вивченні ставляться декілька основних питань, без відповіді на які важко детально відобразити загальний вигляд міста та його мешканців:

- визначення етнічного складу населення (автохтонне чи прийшло);
- релігійна приналежність (християнство чи мусульманство);
- основний вид господарської діяльності (скотарство чи землеробство).

Використання комплексного біоархеологічного аналізу для пам'яток золотоординського часу є дуже важливим. Золотоординська держава розповсюджувала свій вплив на великі території, об'єднавши під своєю владою цілий конгломерат народностей. Не був єдиним і антропологічний тип населення Золотої Орди [16, с. 269]. Ще з глибокої давнини українські землі входили в зону контактів представників двох великих рас – європеїдної та монголоїдної.

Значну роль у вивченні історії і культури середньовіччя займають золотоординські міста, розташовані на межі степу та лісостепу, де поряд із житловими, господарчими та виробничими комплексами досліджуються і міські кладовища.

Такою пам'яткою з багатим інформаційним потенціалом є комплекс золотоординського часу в с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, який досліджується Торговицькою археологічною середньовічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка з 1997 р. (під керівництвом Н.М. Бокій, І.А. Козир, з 2008 р. – І.А. Козир) [9, с. 86]. Під час археологічних досліджень було виявлено середньовічний ґрунтовий могильник, датований XIV ст., [2, с. 5], на якому в період з 1997 по 2011 роки відкрито 478 поховань.

Могильник розташований на північно-східній околиці с. Торговиця за 1,3 км від центру села на північний схід, на схилі високого правого берега

р. Синюхи [1, с. 42], майже впритул до води. Могильник частково зруйнований ерозійними процесами та антропогенним фактором.

Могильник за обрядом поховання являє собою трупопокладення, випростане на спині, орієнтоване на південний захід, або ж захід – південний захід. Випадки перекриття пізнішими похованнями більш ранніх свідчать про відсутність позначення могил на поверхні, що могло бути як наслідком відсутності даного обряду, так і мати природне пояснення (результат значного схилу поверхні, на якій розташований могильник). Цей факт також може свідчити про довгий період існування могильника. Природні умови вплинули також і на неможливість фіксації контуру могильних ям, що визначаються лише в поодиноких випадках. Більшість поховань безінвентарні, і лише в окремих випадках зустрічаються побутові речі, прикраси та монети. Це поєднує його з подібними могильниками цього періоду, наприклад Мамай-Сурка [5] чи Новохарківський [13].

У структурі могильника читається його багаточаровість. Можна говорити про дво-, чи в окремих випадках, три-“поверховість”. Нижній шар часто знаходиться на материкову чи безпосередньо в ньому. Чітко виражений північно-західний край могильника, південно-східна сторона зруйнована яром.

Відсутність чітких християнських чи то мусульманських рис у поховальному обряді не дає змогу визначити його релігійну приналежність. До елементів мусульманських поховальних традицій можна віднести відсутність з померлим речей. Але немає поховань, орієнтованих головою на захід з розвернутим до півдня (на Мекку) обличчям, ні варіантів укладання небіжчика на правий бік, чи підбоїв ям з правого боку. Не вирішують питання й знайдені на території могильника два хрести, оскільки знаходились вони поза похованнями, а присутність цегляної кладки та кам'яних плит [2, с.6] ще більше заплутує ситуацію.

На могильнику зустрічаються парні (один біля одного) та так звані “пакетні” (один на одному) поховання [9, с. 88]. Причому трапляються поховання як дорослих та дітей, так і лише дорослих.

Антропологічні дослідження матеріалу з могильника проводились науковим співробітником відділу біоархеології Інституту Археології НАН України к.і.н. Л.В. Литвиною. За даними її аналізу, у краніологічній серії переважають європеїдні комплекси ознак у чоловіків, а в жінок при перевазі загальної європеїдності спостерігається незначна монголоїдна домішка [10, с. 85]. Демографічні показники свідчать про переважання жінок над чоловіками (39,1 % / 28,3 %) та високий рівень дитячої смертності (29,3 %) [11, с. 89]. Варто зазначити, що, враховуючи погану збереженість дитячих кісток, цей показник може варіюватись ще в межах 10 %, що є нормою для даного періоду. Дитяча смертність у добу середньовіччя коливається від 20 до 50 відсотків від загальної кількості.

За конституцією скелету серед поховань можна умовно виділити дві групи – з чітким та з слабо вираженим половим диморфізмом. Для другої групи характерними є масивність жіночих черепів з вираженими надлобними буграми, похилим лобом та великими соскоподібними відростками при значному зрості. Кістки чоловічих скелетів другої групи мають доволі широкий таз, що наближається до жіночих ознак.

Усерії виділяється майже однаковий розвиток груп м'язів як верхніх, так і нижніх кінцівок. У верхньому поясі м'язів переважає плечова група, а в нижньому – групи стегна та гомілки. Що свідчить про інтенсивну фізичну діяльність із залученням м'язів саме цих груп. Найбільш виразними є камбалоподібний м'яз (*m. soleus*), основною функцією якого є згинання гомілки в колінному суглобі, згинання стопи, підймання п'яти, і при

фіксованій стопі він тягне гомілку та стегно назад [14, с. 304], великий привідний м'яз (*m. adductor magnus*) приводить стегно, злегка обертаючи його зовні [14, с. 297], великий сідничний м'яз (*m. gluteus maximus*) розгинає, відвертає та відводить стегно [15, с. 95], кравецький м'яз (*m. sartorius*) згинає стегно й гомілку, відводить і відвертає стегно, привертає гомілку [15, с. 99]. Такі рухи м'язів можуть бути притаманними для вершників, що тримаються на коні.

Аналізуючи стан суглобів, відзначаємо, що найінтенсивніша “зношеність” фіксується у плечовому (з'єднання плечової кістки та лопатки) та колінному (нижній епіфіз стегнової кістки та верхній великої гомілкової) суглобах, в меншій мірі в тазостегновому (вертлюжна западина тазу та верхній епіфіз стегна).

Переломи фіксуються на плечовій, променевої, ліктьовій кістках рук, стегновій, великій та малій гомілковій кістках ніг. Частина переломів зрослась та добре загоїлась, але в окремих випадках виявлені переломи з значним зміщенням кісток та їх уламків, спостерігаються інтенсивні запальні процеси. Незагоєні переломи свідчать, що саме ці травми могли спричинити передчасну смерть індивідуума внаслідок зараження крові, гангрені та ін. Деякі травми спричиняли серйозні незручності та страждання людині. Так, у похованні № 370 виявлено значні зміни в будові кісток лівого тазостегнового суглобу, як можливий результат перелому тазової кістки й суглобу стегна (Рис. 1). У процесі загоєння кістки тазу та стегна почали зростатись, і, як наслідок, стегнова кістка постійно знаходилась під кутом 90° по відношенню до тіла.

Серед найбільш поширених травм зустрічаються надриви ключичних м'язів та запалення в місцях їх прикріплень (Рис. 2). Систематичне пошкодження цих м'язів трапляється внаслідок різких уривчастих рухів рук та плечей вперед, що характерно наприклад під час ходіння за плугом. А поодинокі випадки переломів малої гомілкової кістки характерні при підвертанні ноги, приміром під час ходіння по ріллі. Вищезазначене може свідчити про поширення культури землеробства в даному поселенні, що у свою чергу підтверджується знахідками елементів плугу [8]. Та враховуючи функціональне навантаження найрозвинутіших м'язів ніг, можна припустити й використання коней для верхової їзди.

Таким чином, попередні результати біоархеологічного аналізу свідчать про присутність у господарстві населення середньовічного міста, що залишило могильник в Торговиці, землеробства та верхової їзди. Але відсутність у поховальному обряді чітких елементів приналежності до конкретного вірування залишає відкритим питання про релігійну ідентифікацію населення. А присутність у комплексі Торговиця чітких рис ординської міської культури (наявність бані, тандирів) дає можливість припустити існування ще одного могильника цього ж періоду, з чіткими елементами мусульманської культури, вірогідно з розташуванням біля мечеті. Тому вкрай важливим є подальше дослідження пам'ятки і проведення повного комплексу біоархеологічного аналізу антропологічних серій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2003. – С. 41 – 84.

2. Бокій Н.М., Козир І.А., Позивай Т.Д. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції,

присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки с. Торговиця. – Кіровоград, 2006. – С. 4 – 18.

3. Бужилова А.П. Болезни в древней Руси (антропологический обзор) // Восточные славяне и их соседи. – М., 1998. – С. 186 – 191.

4. Бужилова А.П. Программа фиксации индикаторов механического стресса, связанного с верховой ездой // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998 – С. 147 – 150.

5. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989 – 1992 гг.). – Запорожье. – Т. 1. – 2001 – С. 275.

6. Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998. – 260 с.

7. Козак О.Д. Мешканці Києва у першій половині XIII ст. (Приклад комплексного біоархеологічного дослідження) // Нові технології в археології – К. – Львів, 2002. – С. 204 – 217.

8. Козир І.А. Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград, 2010. – С. 6 – 14.

9. Козир І.А., Позивай Т.Д. Грунтовий могильник часів Золотої Орди в басейні Південного Бугу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Випуск 20. – К., 2011. – С. 86 – 95.

10. Литвинова Л. В. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (За матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2003. – С. 84 – 94.

11. Литвинова Л.В. Населення центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки с. Торговиця. – Кіровоград, 2006. – С. 88 – 91.

12. Медникова М.Б. Возрастная изменчивость некоторых элементов рельефа длинных костей // Вопросы антропологии. – Вып. 87. – М., 1993 – С. 134 – 142.

13. Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды / [Алексеева Т.И., Бужилова А.П., Винников А.З., Волков И.В., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б., Цыбин М.В.]. – Воронеж, 2002. – С. 200.

14. Синельников Р.Д., Синельников Я.Р. Атлас анатомии человека – М, 1996. – С. 343

15. Чернокульский С.Т. Анатомія м'язів. – К., 2000. – С. 120.

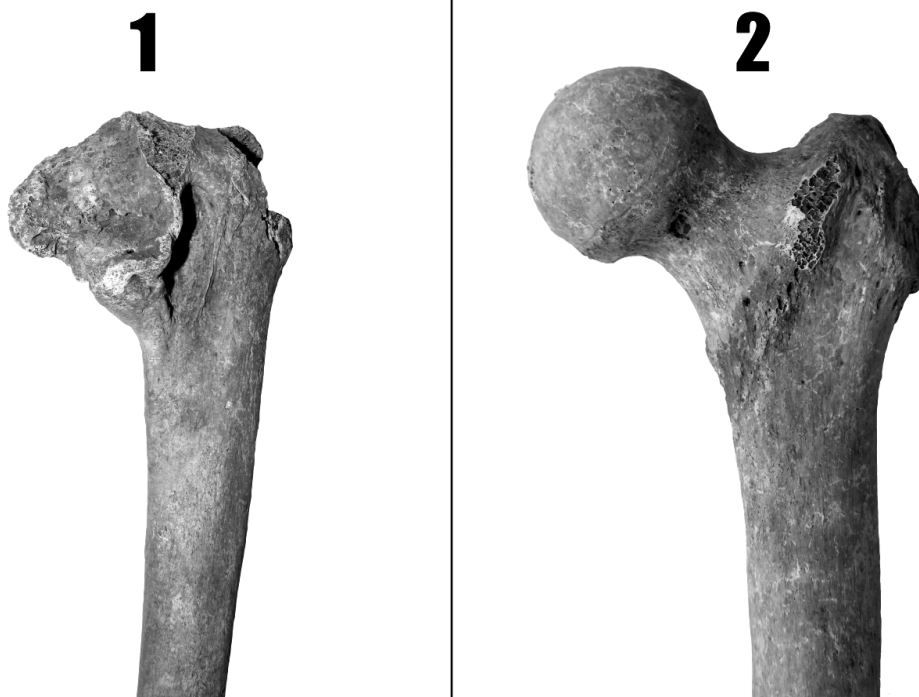
16. Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.6. – Донецк, 2008. – С. 269 – 286.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сичов Михайло Вікторович – аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України, завідуючий відділом “Музей культурної спадщини” Музею історії міста Києва.

Наукові інтереси: середньовічна археологія та антропологія.

Рис 1.

1. Пошкоджений верхній епіфіз стегна

2. Нормальний верхній епіфіз стегна з поховання № 370

Рис. 2

Сліди пошкодження на медіальній частині правої ключиці (вид з заду).

УДК 903.05

ДО ПИТАННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ СИРОДУТНОГО СПОСОБУ ОТРИМАННЯ ЗАЛІЗА

Андрій ПЕТРАУСКАС (Київ)

Стаття присвячена проблемам експериментального відтворення сиродутного способу отримання заліза у давньоруський час.

Ключові слова: експериментальна археологія, чорна металургія, залізна руда, горн, залізо.

Статья посвящена проблемам экспериментального воспроизведения сиродутного способа получения железа в древнерусское время.

Ключевые слова: экспериментальная археология, черная металлургия, железная руда, горн, железо.

The article is devoted to the problems of an experimental reproduction of bloomery process of iron in the Kievan Rus' time.

Key words: experimental archaeology, metal production, iron stone, heating furnace, iron.

Експеримент (від лат. *experimentum*) у сучасній науці – це метод пізнання, за допомогою якого в умовах, які дослідник може контролювати та скеровувати, досліджується певне явище. Власне наука починається там де починається експеримент, який дозволяє перевіряти істинність висловлених припущень. Вони поділяються на якісні, кількісні та ін. типи. Існують напрямки наукового знання побудовані на використанні експерименту: експериментальна фонетика, криміналістика та інші [1]. Для прикладних наук, з якими, певною мірою, співвідноситься і археологія, характерне використання модельного експерименту, який ставиться на матеріальних моделях.

Однією з характерних ознак експериментальної археології є використання наукових методичних принципів та наукових методів проведення експериментів, що відрізняє її від прикладного мистецтва і поширеного в наш час створення різного типу копій не тільки археологічних предметів, але й об'єктів, процесів, тощо. Під час створення останніх головною метою є вирішення декоративно-прикладних, виробничих, торгівельних та інших задач, які не мають на меті наукового дослідження археологічних об'єктів. Відповідно, стає актуальним питання – де проходить межа між науковим експериментом та декоративно-прикладним мистецтвом, що виготовляє предмети “під старовину”.

До методичних засад експериментальної археології відносяться перш за все використання певного археологічного прототипу, створення його науково обґрунтованої теоретичної реконструкції, проведення натурного моделювання з дотриманням відповідних методик проведення експериментальної частини та подальше наукове опрацювання отриманих результатів. Експеримент може вважатися виконаним лише в разі отримання даних, які відповідають поставленим цілям дають результати, що поточнюють і доповнюють первинні уявлення щодо використаного археологічного прототипу. Експериментальна археологія і починається саме там, де використовуються результати експерименту для пояснення питань у роботі з археологічними старожитностями.

Під час моделювання дослідник зустрічається з проблемою створення діючої натурної моделі процесу, предмету чи об'єкту, який надалі буде

використовуватись для дослідів. На цьому етапі використовуються дані та методи природничих наук (геології, фізики, біохімії, біології та ін.), технологічні напрацювання відповідних технічних виробництв (наприклад, чорної та кольорової металургії), етнографічні дані. У деяких випадках, очікувані результати дослідник отримує після багатократних випробувань, процес може займати в часі декілька років.

Ефективність проведеного експерименту може бути підтверджена можливістю використання його результатів у роботі з археологічними прототипами для вирішення проблем, задля яких власне і проводилось моделювання. На даному етапі найбільш поширеним є порівняння характеристик натурної моделі і її прототипу. Одним із цікавих та перспективних напрямків є вивчення сиродутного способу отримання заліза з використанням даних експериментальних досліджень.

Автори даної праці та учасники експериментального вивчення в означеній сфері не є першовідкривачами; раніше вже накопичено певний досвід подібних робіт. Адже експериментальні роботи за визначенням М.Ф. Гуріна необхідна складова дослідницької діяльності при вивченні складних процесів, пов'язаних з металургією і ковальською обробкою заліза. Моделювання процесів в умовах, максимально наближених до реальних, буде сприяти правильній інтерпретації багатьох технологічних прийомів, пізнанню їх історичного розвитку [2]. Результати досліджень у цьому напрямку, часто з детальною фіксацією ходу експерименту, вводились до наукового обігу. Уже зверталася увага на роботу чеських дослідників Ренати Малінової та Ярослава Маліни [3]. У літературі, присвяченій специфіці давнього залізодобування, характеризувалися роботи англійських, німецьких, бельгійських учених з моделювання сиродутного процесу; польських дослідників – від добування сировини до отримання заліза, російських фахівців – з відтворення всіх ланок чорної металургії, київських та ульяновських спеціалістів – із спорудження горен та ін. Зокрема, у Новгороді проведено цілий цикл натурних дослідів. Збудовано теплотехнічну споруду із сирцевої цегли, подібну до середньовічних глинобитних, на майданчику з двома рівнями (нижнім – для випуску шлаку, розбирання заслінки, верхнім – для подачі руди). Застосовано примусове дуття (міхи замінено вентиляторним повітродувом). Перед завантаженням шихти руду збагачено: подрібнено, висушено, частково обпалено. Проведено дослідження щодо часу завантаження порцій шихти, співвідношення вугілля і руди, використання різних домішок. Отримано губчате залізо, яке в подальшому мало піддаватись зварюванню. Дослідам присвячено спеціальну працю, де детально проаналізовано історію чорнометалургійного моделювання [4]. За оцінкою М.Ф. Гуріна, хоч у результаті дослідів Б.О. Колчина та О.Ю. Круг з моделювання крично-рудного процесу в примітивній домниці й не вдалося отримати щільні криці, обробка матеріалів моделювання привела до оптимістичного висновку, що завдяки спектральному аналізу питань зв'язків у глибоку давнину, а також торгівлі та обміну можуть вирішуватися на більш широкій основі [5]. Фахівцями із сектора природничо-наукових досліджень Інституту археології НАН України проведено експерименти по спорудженню шахтного глинобитного горна. За даними учасників, сам процес будівництва не займав багато часу і вкладався в межі світлового дня. Основний час при підготовці печі до роботи витрачався на просушування її стінок [6]. Відоме виготовлення експериментальної репліки ковальського горна з двома варіантами дуття: природним і штучним [7]. Повідомлялось також про роботи з пробного збагачення руди, ковальського зварювання [8], проковування виявлених розкопками середньовічних криць із Новгорода, що привело до висновку про

необхідність співіснування металургійного й ковальського горен [9], спостереження за діючим якутським залізобудним об'єктом [10]. Над завданням отримання еталонних зразків, необхідних для реконструкції різних прийомів давньої техніки залізо обробки, працювала лабораторія природничо-наукових методів ІА РАН [11].

Авторами статті впродовж 2003 – 2012 рр. було проведено комплекс експериментальних робіт по вивченню особливостей чорно металургійної сировини (залізної руди) та палива (деревне вугілля), способам моделювання та особливостям конструкції теплотехнічних металургійних споруд (металургійних горнів), натурному відтворенню сиродутного процесу.

Сировиною для давньоруських сільських металургів слугував бурий залізняк та похідні від нього озерна і болотна чи лугова (дернова) руда – лімоніт, значні поклади якої широко розповсюджені й легкодоступні на досліджуваній території і далеко за її межами.

Для проведення експериментів з метою відтворення відповідного давньоруській металургії сиродутного процесу було використано дернову руду. Її родовища були виявлені та обстежені в районах проведення експериментальних досліджень на Київщині та Житомирщині. Найбільш металомісткими та придатними до виготовлення заліза виявились лімоніти виявлені поблизу с. Мар'янівка. Зауважимо, що безпосередньо поруч із нею розташоване давньоруського селище Колонщина, на якому під час археологічних розкопок досліджено залишки масштабного виготовлення заліза. Подібна ситуація знаходження крупного родовища руди та розташованого поруч металургійного комплексу давньоруського часу зафіксована російськими дослідниками поблизу с. Ісття, Рязанської обл. (Зав'ялов, Раткин, 2011). Під час візуального обстеження території навколо відомих за археологічними та пізньосередньовічними даними центрами виготовлення заліза навколо Коростеня, Олевська та ін. були зафіксовані лише ознаки наявності поруч залізних руд: залізіста плівка на поверхні водойм, шматочки лімоніту в береговій кромці та на денній поверхні й верхньому краю ґрунта, прошарки озалізенного піску, що може свідчити про вичерпання рудних покладів, або їх знищення сучасною антропогенною діяльністю.

При зведенні діючої моделі враховувались основні підходи до типології та класифікації виробничих чорнометалургійних об'єктів [12]. Особлива увага була приділена підготовці будівельної суміші для споруди. Основа її, як і у випадку із археологічним прототипом, складалась із лесовидного суглинку та наповнювача. Вказана порода має досить низькі показники пластичності, і стінки, виведені тільки із суглинку, дуже сильно просідають під власною вагою, завалюються вбік і дають досить сильне розтріскування поверхні. Після додавання до суглинку наповнювача у вигляді полови, стружки чи дрібних гілок, суміш ставала більш придатною для виготовлення споруди. Залишки подібних домішок були зафіксовані також і в археологічних прототипах у вигляді відбитків соломи, полови та дрібних гілок. Недоліком легкодоступних та широко розповсюджених лесовидних суглинків можна вважати сильне ошлакування поверхні під час плавки, що значно ускладнює процес отримання заліза. Введення додаткового наповнення до суглинку шамоту чи жорстви, використання футеровки внутрішньої поверхні шаром більш вогнетривкої глини могло значно покращити перебіг металургійного процесу. Проте наявні на сьогоднішній день дані археологічних досліджень не фіксують подібних прийомів покращення властивостей будівельної суміші на території Середнього Подніпров'я.

Проведені фахівцями спеціалізовані аналізи вмісту глинозему у використовуваній породі та відходах виробництва – залізних шлаках, і

співставлення з технічними особливостями давньоруського виготовлення заліза встановили, що руда перед завантаженням до горна обов'язково піддавалася збагаченню. Це підтверджується також численними етнографічними свідоцтвами та археологічними аналогіями: “где би при болотах треба и землю копати да руды з великою пильностью искати. А найшедши гди руду, особно копати и в кошныци беручи, в води полоскати”; виділяється окрема група спеціалістів по видобутку та збагаченню руди – кошитарі [13]. Збагачення включало в себе просушування (вивітрювання), обпалення, подрібнення, промивку та просіювання. Зважаючи на специфіку даного етапу виробництва (наближеність до місця видобутку, погана збереженість органічних решток в культурних шарах), археологічно зафіксовані лише випадки подрібнення та попереднього обпалення.

У результаті проведення експериментальних досліджень встановлено, що після обпалення на відкритому вогнищі лімоніт змінював свій колір з коричнево-бурого на яскравий червоно-малиновий чи сталевосиній. Вірогідно, у процесі обпалення не тільки видалялася зайва волога та органічні рештки, але й відбувалися певні зміни в хімічному складі даної породи. Шматки руди подібного забарвлення автором не зустрічалися при обстеженні природних родовищ лімоніту. Проте вони були зафіксовані серед металургійних решток, виявлених у ході досліджень у розкопі II на багатшаровому поселенні Ходосівка. Було проведено декілька спроб попереднього обпалення руди під час розігріву горну перед плавкою, що дало позитивні результати. В одному випадку під час обпалення на дровах у горні з висотою шахти понад 1 м руда була частково ошлакована.

Процес сиродутного виплавлення заліза був неможливий без штучного нагнітання повітря ззовні. Вірогідно, він здійснювався шляхом застосування міхів, які з'єднувалися з горном за допомогою сопел. Залишки останніх, виготовлених з кераміки, виявлені на селищах Клонів, Автуничі та деяких інших, але в цілому носять поодинокий характер [14]. До того ж, зазначені сопла часто походять із комплексів, що можуть бути більш аргументовано віднесені до ковальського виробництва. Подібна ситуація може пояснюватися використанням дещо іншої ніж традиційна (циліндрична чи конічна трубка з випаленої глини) конструкції сопел. Так, наприклад, носіями салтівської культури з цією метою застосовувалося звичайне стебло очерету, обмазане невипаленою глиною. Залишки його через нестійкість матеріалу фіксуються як виключення [15].

У процесі плавки використовувалось дуття одним чи двома міхами з різними системами подачі повітря до горна: з використання сопел та без них.

Усього було проведено серію експериментів, у результаті яких було досліджено шматочки відновленого з руди заліза, що свідчить про перспективність обраного напрямку відтворення сиродутного процесу.

Як відомо з вивчення давніх технологічних прийомів, важливим компонентом багатьох процесів у середньовічній теплотехніці було деревне вугілля. Промисел був репрезентований двома способами: найбільш давнім – ямним та в купях (багаттях). У Росії звичний ямний випал практикувався і в XX столітті [16]. У пошуках археологічних слідів випалювання виникають певні труднощі: це робилось, як правило, у лісі, лише іноді – недалеко від поселень [17]. Тим не менше, споруди вуглярів на середньовічних пам'ятках фіксувались, причому і такі, де вже добуто деревне вугілля зберігалось, і такі, де могло добуватися [18]. Відповідне ототожнення було зроблено стосовно комплексу з Комарівки. Відомі вугільні ями й на інших пам'ятках. За спостереженнями С.П. Пачкової, особливості функціонування об'єкту для деревного вугілля, вивченого біля с. Лютіж, дозволяють провести паралелі з

випалюванням деревного вугілля за етнографічними матеріалами Полісся. А за експериментальними студіями співробітників лабораторії фізико-хімічних методів досліджень ІА НАНАУ, найзручніші для підготовки до випалювання дерева висотою близько 8 м і діаметром стовбура на висоті від 1,3 м до 0,08 м. Об'єм такого дерева становить близько 0,02 м³. За 10-годинний робочий день одна людина могла підготувати до випалу близько 15 дерев [20].

При експериментуванні в цьому напрямку авторів цікавив і власне факт отримання вугілля, і забезпечення ним чорнометалургійних об'єктів. За основу було взято зафіксоване джерелами вуглепаління в багаттях. Стосовно них використано назву "майор" які, як правило, поєднували в собі елементи і наземної, і заглибленої частини. При роботах на ходосівській експериментальній базі "споруда вуглярів" поєднувала в собі впущене в материк заглиблення з наземним штабелем. Яма мала діаметр 1,5 м, глибину 0,7 м. У центрі вертикально встановлювався кілок, до якого також вертикально склалися дрова. Висота готового штабелю складала близько 1,5 м. Усього було використано біля 1 м³ соснових дров. Ззовні, окрім отвору зверху, усе було вкрито дерном та засипано землею. У нижній частині з чотирьох боків прокопано невеликі отвори для підпалювання та подачі повітря. Горіння продовжувалося близько чотирьох годин. Потім отвори (як для подачі повітря так і у верхній частині) закидалися дерном та землею. Процес охолодження тривав майже місяць. Слід відзначити, що протягом першого тижня декілька разів земляне перекриття "прогорало" (обвалювалось), і деревне вугілля у верхній частині починало розжарюватися. Причиною, вірогідно, став досить легкий механічний склад ґрунту – дрібний сипучий пісок. Після розкриття ями виявилось, що він засипався майже до дна споруди. Варто додати, що в експериментальних студіях колеги роботи по отриманню деревного вугілля пройшли успішно як в наземній купі, так і ямним способом, а фахівці з лабораторії фізико-хімічних методів досліджень ІА НАНУ дійшли висновку, що для повного завершення процесу випалювання в одній ямі необхідно близько доби [21].

Відомому чеському досліднику Р. Плейнеру належить вислів "один експеримент не вирішить, але допоможе вирішити проблеми, які нас цікавлять в археології та давній історії" [22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. БСЭ. – 1978. – С. 6.; БСЭ. – 1974. – С. 3.
2. Гурин М.Ф. Древнее железо белорусского Поднепровья (I тысячелетие н.э.). – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 18.
3. Malinovi R. a J. Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují taemství pravěku. – Ostrava: Nakladatelství Profil, 1982. – 277 s.; Малинова Р. Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.
4. Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. – М., 1965. – С. 198 – 209.
5. Гурин М.Ф. Древнее железо... – С.4.
6. Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). – К.: Наукова думка, 1983. – С. 60; Паньков С.В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н.е.). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 76.
7. Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 96.
8. Гурин М.Ф. Древнее железо... – С. 15 – 17.
9. Город Болгар Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 95.

10. Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование – С. 202; Колода В.В. Опыт реконструкции производительности салтовских горнов из урочища Роганина // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. до наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею, листопад 1990. – Суми-Ромни, 1990. – С. 77.
11. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н.Н. Терехова, Л.С. Розанова, В.И. Завьялов, М.М. Толмачева. – М.: Металлургия, 1997. – С. 7 – 18.
12. Бідзіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н.е. на Південному Бузі // Археологія. – 1963. – Т. XV. – С. 125; Бидзиля В.И., Вознесенская Г. А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии... – С. 50 – 53; Бейлекчи В.В. О типологии древнерусских металлургических сооружений (по материалам МССР и Черновицкой обл., УССР) // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989 р. – К., 1989. – С. 15; Паньков С.В. Чорна металургія. – С. 80 – 97.
13. Федоренко П.К. “Рудни” XVI – XIX вв... – С. 210 – 231; Федоренко П.К. Рудни Левобережної... – С. 46 – 47; Вовк Х.К. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 65; Колчин Б.А. Черная металлургия... – С. 38, 39; Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія... – С. 66, 70; Колода В.В. Черная металлургия... – С. 73.
14. Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р. // НА ІА НАНУ – 1994/12. – С. 237.
15. Колода В.В. Черная металлургия... – С. 64.
16. Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование... – С. 202.
17. Полесьє... – С. 248; Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія... – С. 77.
18. Третьяков В.П. Ямы углежогов XIV – XVI вв. в Верхнем Поднепровье // КСИА. – 1973. – Вып. 135. – С.116; Кубышев А.И. Исследования Комаровского поселения X – XV вв. в 1968 г. // АИУ в 1968. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 240; Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення... – С. 24, 25, 93.
19. Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення... – С. 24 – 26.
20. Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии... – С. 59, 60.
21. Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии... – С. 60.
22. Pleiner R. Experiment v archeologii. // Památky archeologické. – 1961 – R.LII. – Č.2. – s. 621.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Петраускас Андрій Валдасович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська історія та археологія, експериментальна археологія.

УДК 903.23 (477.51)

ДАВНЬОРУСЬКЕ КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ

Людмила ЯСНОВСЬКА (Чернігів)

У дослідженні на основі археологічних матеріалів з чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся розглянуте давньоруське керамічне виробництво Чернігівщини.

Ключові слова: Київська Русь, кераміка, горн, ремесло, посуд.

В исследовании на основе археологических материалов из черниговского и Новгород-Северского Полесья рассмотрено древнерусское керамическое производство Черниговщины.

Ключевые слова: Киевская Русь, керамика, горн, ремесло, посуда.

The Old Russian ceramic production of the Chernigov region based on archaeological material from Chernigov and Novgorod-Seversky Polissya is studied.

Keywords: Kievan Rus, ceramic, horn, craft ware.

Відкриття кераміки вважається одним із важливих винаходів в історії людства. По-перше, людині вдалося вирішити проблеми свого побуту: зберігання харчових запасів, приготування та споживання їжі, використання керамічних виробів у різних галузях ремесла, а пізніше і в будівництві. По-друге, завдяки стійкості кераміки до впливу навколишнього середовища, археологи одержали найбільш масову категорію знахідок у вивченні історії первісного суспільства й середньовіччя. Кераміка – найбільш численний археологічний матеріал. Керамічні вироби серед усіх категорій артефактів зберігають традиційні форми, а зміна типів залежить від багатьох факторів, у тому числі і від зміни складу населення в даному регіоні, що приводить до появи нових гончарних традицій. Поява гончарного круга на землях слов'ян припадає на VIII – IX ст. Унаслідок суспільного поділу праці в IX ст. жіноче домашнє виробництво посуду витіснилося чоловічим гончарним ремеслом, яке набуло широкого розмаху в давньоруський час. На думку В.О. Петрашенко, уже на початку X ст. у центральних районах Середнього Подніпров'я побутувала виключно кружальна кераміка, тоді як на периферії повне витіснення ліпного посуду кружальним відбулося лише у другій половині X ст. [38, с. 130].

Незважаючи на те, що вивчення як самої кераміки, так і гончарного виробництва в цілому в різні епохи займає одне з головних місць в археологічній науці, все ж таки залишається чимало білих плям. Це пояснюється тим, що технологічні стадії процесу виготовлення керамічних виробів, крім кінцевого витвору гончарного виробництва (уламків посуду, цегли-плінфи та залишків горнів, печей для випалу), археологічно прослідкувати досить складно.

У даній статті буде розглянуто етапи вивчення керамічного матеріалу, що накопичується завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся. На жаль, на території південної Чернігівщини – зона лісостепу, що відповідає історично складеній території Задесення, керамічних виробничих комплексів не виявлено.

Територія сучасної Чернігівщини входила до складу одного з могутніших князівств Київської Русі – Чернігово-Сіверського. На сьогоднішній день, ця територія археологічно найкраще вивчена порівняно з іншими регіонами України. За більш ніж столітню історію дослідження Північного Лівобережжя було зафіксовано різні види археологічних пам'яток: городища, селища,

поховальні комплекси та артефакти, серед яких найчисленнішими є керамічні вироби (посуд, світильники, іграшки, декоративні облицювальні плитки, цегла-плінфа та інш.).

В історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини. У першу чергу потрібно виділити етап початкового накопичення інформації (друга половина XVII – початок XX ст.) про поодинокі знахідки як фрагментів, так і цілих форм глиняного посуду головним чином під час досліджень курганних старожитностей.

Уперше про глиняні вироби за доби пізнього середньовіччя на Чернігово-Сіверщині згадав І. Галятовський у другій половині XVII ст., записавши в “Скарбнице потребной” (1676 р.) про знаходження під час реконструкції в Єлецькому монастирі Успенського собору XII ст. полив’яних плиток “глиняную синюю, зеленую и червоную, оловом поливаную, червоногранястою посадскою переплетаную” [13, с. 361].

З розвитком слав’яно-руської археології в другій половині XIX ст. розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині. Так, Д. Я. Самоквасов, крім розкопок городищ та курганних старожитностей, звернув увагу й на керамічний матеріал, що дозволяв визначити час та приналежність до археологічних комплексів середньовіччя. Особливу увагу він приділив так званій курганній кераміці – поховальним урнам, що дозволило датувати пам’ятки IX – X ст. Під час розкопок курганів Чернігова, Гущина, Форостовичів, Ларинівки, Седнева не завжди фіксувалися цілі форми, найчастіше це були уламки посуду. Під більшістю курганних насипів Д. Я. Самоквасову не вдалося знайти поховальні урни. Дослідник це пояснював тим, що розташовуючись біля доріг, вигонів, у полі, у межах міста, вони втратили свою первинну форму, вершини багатьох не мали дернового покриття, а на їхній поверхні були нерівності та ями, через які вода потрапляла в насип і руйнувала глиняні поховальні урни [46, с. 51]. І все ж таки, під час роботи Московського антропологічного з’їзду 1879 р. було продемонстровано кераміку з курганних некрополів Чернігівщини, що дозволило привернути увагу широкого кола науковців до старожитностей краю.

Дуже поважно ставився до керамічного матеріалу керуючий справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії П.М. Добровольський. Звітуючи перед Імператорською археологічною комісією про дослідження в 1904 р. Табаївського некрополя літописного Оргоща, він піклувався про знайдені поховальні урни, які повинні були з’явитися на традиційній виставці на Катеринославському археологічному з’їзді 1905 р. П.М. Добровольський пояснив неможливість надіслати знахідки “в виду дальности пути и чрезвычайной ветхости и хрупкости предметов” [44, арк. 11 – 11 об.], а з’явилися вони в експозиції виставки XIV Всеросійського археологічного з’їзду в Чернігові (1908 р.). Тоді ж серед речей з урочища Коровече (Коровель) біля с. Шестовиця демонструвалися ще два горщика, також поховальні урни [27, с. 12, № 250 – 254]. Зрозуміло, що під час розкопок та розвідок дослідники знаходили значну кількість керамічного матеріалу, але в основному це були фрагменти посудин. Зазначимо, що керамічні вироби давньоруської доби розглядалися лише як датуючий та експозиційний матеріал.

Вперше із записів Ю.С. Виноградського стає відомо, що на території садиби Вербицьких-Антіох (сучасна вул. Антонова-Овсієнко), неподалік від озера Млиновища, у 1919 – 1920 рр. господарі “відкопали там частину фундаменту округлуватої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII – XIII ст.” [36, арк. 7 – 9] На цей період про дослідження цегляного виробництва практично

нічого не було відомо. Перші плинфовипалювальні печі були зафіксовані та описані в 1891 та 1931 рр. біля Старої Рязані в с. Шатрище та в Смоленську. На жаль, уся наукова документація з цих розкопок повністю втрачена і не була оприлюднена. Тому, Ю.С. Виноградський інтерпретував їх як залишки якоїсь кам'яної споруди: башти, князівського терема, церкви. Відповідь на це могли б дати „розкопки наукові”, які були здійснені в 40-х рр. ХХ ст. В.А. Богусевич. На той час це спостереження-запис не могло бути інтерпретовано як виробничий комплекс.

Керамічні матеріали, головним чином поховальні урни, здобуті під час розкопок Шестовицького курганного могильника в 1925 – 1927 рр. П.І. Смолічевим були представлені в експозиції Чернігівського державного історичного музею в 30 – 40-х рр. ХХ ст. Під час перших бомбардувань Чернігова в серпні 1941 р. керамічні експонати музею було знищено.

З збільшенням кількості археологічних експедицій на території України в другій половині ХХ ст. накопичувалася і зростала інформація про розвиток гончарного виробництва в містах Південної Русі [40, с. 108 – 111], а завдяки фіксації графіті на стінках посуду головним чином амфорної тари та корчагах – про розвиток писемності [45; 39]. Крім того, М.П. Грязновим була розроблена техніка графічної реконструкції форм та розмірів глиняного посуду за фрагментами [20]. М.П. Кучера встановив хронологію давньоруського посуду, де показовим стають вінця горщиків [30].

Саме в 40 – 60-х рр. ХХ ст. зростає інтерес до старожитностей Чернігово-Сіверщини [57], що пов'язано з систематичними археологічними дослідженнями літописних міст. Це дозволяє виділити середину ХХ ст. в другий етап вивчення давньоруського керамічного виробництва на Чернігівщині коли розкопки проводилися не тільки археологічними експедиціями академічних Інститутів, але й експедиціями Чернігівського історичного музею, які вперше на території Лівобережної України зафіксували, крім керамічного матеріалу, сліди давньоруського цегельного виробництва та майстерні гончарів.

Одразу після визволення Чернігова розпочала працювати архітектурно-археологічна експедиція архітектора П.Д. Барановського по збереженню, дослідженню й відбудові перлини давньоруської архітектури П'ятницької церкви. Роботами 1943 – 1945 рр. вдалось не тільки зробити обміри та реконструкцію пам'ятки, а й зафіксувати будівельну кераміку. У руїнах церкви було знайдено амфору-голосник, яка знаходилася в парусі зводу, що підтверджувало використання для кутових голосників у чернігівських храмах ХІІ ст. амфор-корчаг з двома ручками [2, с. 19].

Уперше сліди плинфовипалювального виробництва на території Південної Русі було відкрито археологічною експедицією ІА АН УРСР 1951 р. під керівництвом В.А. Богусевича. На південній околиці чернігівського Подолу (вул. Південна, сучасна вул. Антонова-Овсієнка) І. М. Самойловський розкопав рештки плинфовипалювальної печі ХІ ст. Піч знаходилася на схилі надзапальної тераси та мала форму кола діаметром 4,65 м, устям звернена на схід в напрямку озера Млиновища. Довжина споруди разом із гирлом – 8,15 м. У середині конструкції зафіксовані залишки однієї поперечної стінки. На думку В.А. Богусевича, розвиток цього виду ремесла сприяв інтенсивному розвитку мурованого будівництва в Чернігові [8, с. 3 – 6].

Одночасно в складі експедиції працював загін Ермітажу під керівництвом Ю.М. Дмитрієва. Чернігівський археолог О.В. Шекун визнає, що тоді ж В. Білецьким була розкопана ще одна плинфовипалювальна піч на корінній терасі біля Єлецького монастиря (вул. Белінського, 18) [54, с. 68]. Проте аналіз

звіту та польового щоденника керівника робіт повністю спростовує цю тезу [21].

Крім того, експедиція В.А. Богусевича за весь час роботи (1947, 1951 – 1953 рр.) отримала чималу кількість керамічного матеріалу (50 % від всіх здобутих матеріалів). Серед кераміки можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті “...ЛОТЬНИК”. В.М. Даниленко інтерпретував цей напис як частину слова “золотьник” [7, с. 10]. Відзначимо ще одну досить цікаву знахідку – фрагмент керамічної полив’яної писанки. Про розповсюдження техніки поливи вже на початку XII ст. свідчить фіксація в різних районах міста полив’яних різнокольорових плиток (територія дитинця та Третяка) [5; 6; 8].

На цьому ж етапі розпочинаються археологічні розкопки на території літописного Любеча. Вони засвідчили місцеве виготовлення керамічної продукції та дозволили визначити місця розташування гончарних майстерень. Так, дослідження Любецького городища (Замка) розпочато археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова в 1948 р. Розвідкові розкопки виявили в центральній частині Замкової гори майстерню косторіза XI – XII ст. та зернові ями. Поблизу ями № 5, на глибині 0,8 м в невеликому заглибленні виявлено роздавлену землею корчагу, яку вдалося повністю реставрувати – висота 52 см, діаметр 52 см, діаметр горла 20 см, діаметр денця 19 см та товщина стін 1,3 см (Інв. № 380/74). На верхній частині корпусу нанесено різний орнамент з широких хвиль, що перетинаються між собою. На стінках корчаги, яка датується X ст., є два наліпних вушка [15, с. 134 – 138; 16, с. 8]. Сьогодні зал періоду Київської Русі Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського прикрашають дві корчаги, одна з розкопок В.К. Гончарова 1948 р., інша з розвідок співробітників Чернігівського історичного музею І.І. Єдомахи та М.А. Попудренко 1954 р. у Любечі [24].

Дослідження літописного Любеча протягом 1957 – 1960 рр. проводились Південно-Руською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа. Було отримано значну колекцію керамічного матеріалу, серед якого потрібно виділити поливну кераміку. Під час розкопок городища Мазепина гора (Замок) зафіксовано 400 фрагментів поливної кераміки, з яких реконструйовано 175 посудин різних форм та розмірів. Усі знахідки посуду були сконцентровані в центральній частині князівського двору, тому, на думку Т.І. Макарової, майстерня працювала на потребу князя. Серед форм Любецького поливного столового посуду виділяються горщики та миски зеленувато-жовтого кольору, та посуд для питва: глечики, келихи, чашки з орнаментами в техніці графіті. За складом глин посуд поділяється на сіроглиняний і білоглиняний, що, на думку Т.І. Макарової, свідчить про продукцію двох різних майстерень і, скоріш за все, двох поколінь майстрів. У 30-х рр. XII ст. майстерня, що виготовляла схожий з київським білоглиняний поливний посуд, припинила своє існування, а її місце зайняла нова, виготовляючи вже сіроглиняний. Дослідниця вважає, що поливна любецька кераміка належить до самостійної ремісничої школи і її новаторство полягає в пошуках нових форм, особливо келихів [33; 32, с. 11].

Плідними були результати досліджень археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом І. І. Єдомахи на території літописного Новгорода-Сіверського. Під час розвідки 1959 р. ним була придбана в місцевій жительки Т.М. Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр – 30 см) [22, с. 5]. Згодом її було продемонстровано на виставці кераміки в 2003 р. у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. На думку дослідника, ця посудина могла засвідчувати, що у 150 м західніше дитинця могла розташовуватися

медуша. Ще одна ціла амфора (висота 38 см) з відбитими ручками, на плечиках котрої до випалу була написана літера “И” (9 x 4 см), знайдена в 1962 р. у споруді, що належала до садиби багатого городянина або князівського двору середини XII ст., розташованого на території Заручав’я давнього Новгород-Сіверського [23, с. 13, 23]. Ці знахідки стали підтвердженням тісних контактів новгород-сіверських князів із півднем.

Крім того, І.І. Єдомаха вперше для території Чернігово-Сіверщини інтерпретував розкопану під час обстеження давньоруського городища, на місці Спаського Новгород-Сіверського монастиря, споруду як приміщення гончара, звернувши увагу на “...прослойки необоженной глины ..., скопление печины и прослойки золы, обломки кружальной керамики и керамики не бывшей в употреблении” [22, с. 7 – 8]. Як на його думку, це доказ існування місцевого виробництва, яке дозволяло виготовляти не тільки посуд, а й за потребою поливні та скляні витвори, а з часом і цеглу для будівництва культових споруд Новгород-Сіверського.

Значну колекцію фрагментів та цілих форм посуду було зібрано під час розкопок Шестовицького комплексу пам’яток експедиціями Я.В. Станкевич (1946 р.), І.І. Ляпушкіна (1947 р.) та найбільше Д.І. Бліфельда (1948, 1956 – 1958 рр.) [3 – 4; 31; 49 – 51]. Колекції кераміки, головним чином поховальні урни та їх фрагменти, що були здобуті експедиціями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, були передані на збереження до фондів ІА АН УРСР.

На цьому етапі активно проводилися архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігова та Новгород-Сіверського, під час яких було отримано нову інформацію про будівельну кераміку (плінфа різноманітної форми з клеймами та знаками, полив’яні плитки для долівки та інш.). Це потребує окремого аналізу здобутих матеріалів і в даній статті розглядатися не буде.

З 70-х рр. XX ст. активізувалися археологічні дослідження на території Чернігівської області. Особлива увага приділялася давньоруським пам’яткам. Успішному їх вивченню сприяла створена у 1979 р. постійно діюча Чернігівська археологічна експедиція. Крім того, активізувалась робота міської спелео-археологічної секції на чолі з Г.О. Кузнецовим, а після створення відділу археологічних досліджень печер (1987 р.) масовими стають археологічні дослідження Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (В.Я. Руденок), що призвело до систематичних археологічних досліджень. Тому, 70 – 90-і рр. XX ст. можна впевнено виділити в третій етап у вивченні давньоруського керамічного виробництва на території Чернігівщини. Шляхом проведення розвідок та розкопок дослідникам вдалося визначити центри гончарного виробництва на Чернігівщині в давньоруську добу, фіксуючи залишки гончарних горнів та майстерень. Крім того, було підтверджено безперервність мурованого будівництва в Чернігові протягом XII – XIII ст.

Саме на цьому етапі дослідженнями в Чернігові вперше було зафіксовано сліди гончарного виробництва X ст. Восени 1983 р. біля підніжжя Катерининської гірки під час проведення будівельних робіт було зафіксовано яму для обпалу кераміки, в якій знайдено півтора десятка горшків. Науковими співробітниками відділу охорони та вивчення археологічних пам’яток Чернігівського історичного музею В.В. Простантиноюю та О.М. Веремейчик здійснена реставрація форм посуду X ст.

У 1984 р. під час обстеження заплави р. Десни, на березі озера Млиновища Г.О. Кузнецовим відкрито давньоруські цегляні споруди, які були досліджені О.В. Шекуном того ж року. З’ясовано, що цей великий плінфовипалювальний

комплекс складався з п'яти печей. Повністю було досліджено дві, які найкраще збереглися. Печі розташовувалися однією лінією на відстані двох метрів одна від одної. Це прямокутні в плані муровані споруди розмірами 4,8 x 4,6 м та 4,1 x 3,6 м, внутрішній простір яких поділено по довжині на дві частини цегляною стінкою. Товщина зовнішніх стін становила до 0,9 м. Розмір плінфи 3,5 – 4 x 17 – 24 x 26 – 30 см. Усі печі заглиблені в ґрунт на 0,7 м, їх конструкції збереглися на висоту 1,2 м. За припущеннями О.В. Шекуна, цей виробничий комплекс, що розташовувався за межами давнього міста, використовувався для будівництва монастирської церкви, про що свідчили знайдені на цьому ж місці шість християнських поховань середини XII ст. Самі ж печі датуються кінцем XII ст. [55, с. 104 – 105; 54, с. 68].

Подальші археологічні дослідження на території чернігівського Подолу надали нові свідчення про розвиток цього виду керамічного ремесла. У 1994 р. на території приватної садиби по вул. Г. Успенського, 23, що розташована біля підніжжя Болдиної гори, в 60-ти метрах на схід від Іллінської церкви (територія у давнину належала Богородичному монастирю), розкопано плінфовипалювальну піч. Пам'ятка впущена у схил правого корінного берега Десни на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало необхідний для нормальної роботи постійний рух повітря. Що стосується глини та води, необхідних у цегляному виробництві, то їх поруч було достатньо. Піч мала форму кола, діаметром 4,8 – 5,0 м. Довжина споруди разом із гирлом складала 6,4 м. Внутрішній її простір по ширині поділено шістьма цегляними стінками – “козлами” товщиною 0,42 – 0,48 м, які, у свою чергу, прорізані двома топочними каналами, шириною 0,5 – 0,6 м. Над лівою топкою збереглася арка другого “козла”, що вказує на існування арки і над іншими “козлами”, що збереглися на висоту від 0,2 до 0,85 м. Піч складена з сирцевої плінфи розміром 4 x 27 – 28 x 20 см на глиняному розчині. На підставі отриманого археологічного матеріалу В. Я. Руденок та Т. Г. Новик датують пам'ятку серединою XII ст. [41; 43].

Наступний польовий сезон подарував археологам підтвердження тези про існування цілого виробничого комплексу з кількох печей. На захід від першої була зафіксована друга піч подібної конструкції. На жаль, провести повномасштабні роботи було неможливо, і об'єкт залишився частково дослідженим. На думку В.Я. Руденка, між двома зафіксованими могла існувати ще одна піч [42, с. 38].

Відкриття цих комплексів печей, що досліджувалися у 1951 р., 1984 р. та 1994 – 1995 рр., свідчить про те, що на південно-західній території Чернігівського Подолу в XI – XII ст. розташовувалися плінфовипалювальні центри, з яких цегла-плінфа поступала на будівництво місцевих храмів.

Окремо зазначимо, що дослідження на території Троїцько-Іллінського комплексу археологічною експедицією Чернігівського Національного архітектурно-історичного заповідника (далі ЧНАІЗ) дозволяють поповнювати фонди керамічними матеріалами, що демонструється в експозиції. Потрібно зупинитися на найцікавіших, які підтверджують дату заснування печерного монастиря. Так, у польовому сезоні 1995 р. були знайдені фрагменти амфор (ЧНАІЗ-169, 153, 32, 26), які, за визначенням В.В. Булгакова, синхронні нижній даті утворення Антонієвих печер, вказаній писемними джерелами. Аналіз речового складу керамічної маси (петрографічна характеристика) у зіставленні з морфологічними та іншими ідентифікуючими показниками засвідчив, що серед амфор були ті, які можна бути віднесені до посуду константинопольського (ЧНАІЗ 169) та трапезундського (ЧНАІЗ – 26, 32, 153) виробництв. Прочитаний В.В. Булгаковим фрагмент графіті “Миколай князь” (ЧНАІЗ – 169) в середній частині плічок фрагменту свідчить про князівський

дар Святослава Ярославича Антонію Печерському посуду з маслиновим маслом або вином, необхідним для проведення літургії [9, с. 4].

Активне будівництво в охоронних зонах Чернігова, зокрема на території літописного Передгороддя, дозволило зібрати чималу колекцію кераміки, серед якої особливий інтерес привертають клейма на денцях гончарних посудин. А. Л. Казаков розглянув 1074 денця, що знайдені при розкопках 1986 – 1990 рр. в культурних шарах та будівлях XII – XIII ст., з яких 401 мали клейма (38,3 %). Найбільш поширеними клеймами були зображення одинарного кола та два концентричних, вписані одне в одного. А. Л. Казаков, провівши систематизацію та класифікацію за їх зовнішніми ознаками, зробив висновок, що 40 % посуду в Чернігові мало таврування, як знак майстра, що входив “до складу якогось виробничого об’єднання, на зразок західноєвропейського цеху” [25, с. 350 – 351]. Оскільки немає виявлених виробничих комплексів, що підтверджували б виготовлення кераміки безпосередньо в місті, ця теза може свідчити про те, що серед ремісників Чернігова були і гончарі, які займалися виготовленням тільки посуду.

Уявлення про спеціалізацію давньоруського села базується на результатах, отриманих завдяки багаторічним розкопкам (1987 – 1998 рр.) у межиріччі Десни та Дніпра на поселенні біля с. Автуниці Городнянського р-ну Чернігівської обл. Найбільш масовою категорією знахідок став керамічний матеріал. За всі сезони розкопок до колекції було відібрано близько 36 тис. в основному профільованих фрагментів, і ще приблизно 97 тис. фрагментів стінок. Разом ця цифра складає 133 тис. фрагментів кераміки [35, с. 37]. Це дало можливість встановити різноманітний асортимент глиняних виробів: горшки, миски, кринки, амфорки київського типу, світильник, сковороди, накривки, брязкало, сопло, навершя до руків’я канчука та жіноча фігурка, прясла тощо [34, с. 49]. Крім того, О. П. Моця та А. П. Томашевський вирахували середню вагу горщика, що склала 1,3 кг. Загальна вага кераміки, знайденої на селищі, становила приблизно 2,4 тони, що відповідає приблизно 2 тис. посудин [35, с. 38].

Сировинний потенціал на поселенні підтверджують близько 20 досліджених глиняних кар’єрів, об’ємом від 3,5 куб. м до понад 100 куб. м, та глиняники для відмулення глини, досліджених на поселенні в різні роки [17; 18]. В. П. Коваленко та О. П. Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля № 48) та майстерню XII ст. (будівля № 74) автуницьких гончарів [28].

Що стосується гончарних горнів, то їх на поселенні Автуниці досліджено дев’ять, більшість із яких опубліковано [17; 29]. Давньоруські горни Автуницького поселення за з традицією були поставлені на материковому ґрунті. Ретельне вивчення деталей горнів дозволило дослідникам прослідкувати процес їх закладання та особливості спорудження розсікачів (“козлів”) і неодноразові їх ремонти. Горни № 3 – 5 датуються XI ст., а горни № 1, 2, 6, 7, 8 та 9 – першою половиною – серединою XII ст. Враховуючи, що один горн здатний витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (більш 2 тис.), на думку О. П. Моці та А. П. Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна [35, с. 39 – 40]. Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуниці не тільки окреслили його спеціалізацію, а й дали можливість говорити про центр гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, який за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі.

Ще один такий центр, розташований у межиріччі Десни та Дніпра, виявлений О. В. Шекуном у 1988 р. Під час археологічних розвідок біля

с. Грабів Ріпкинського р-ну, ним виявлено вже на відомому поселенні в урочищі Курганки на східній околиці села залишки гончарних горнів із розвалами горшків XI – XII ст., уламки плінфи без слідів розчину і поливні плитки долівки. За етнографічними даними, у цьому ж селі гончарне виробництво мало місце й у пізньому середньовіччі. На сучасному етапі добре відома грабівська кераміка та особливо вогнетривка цегла [53, с. 6 – 7].

На цьому ж етапі було продовжено дослідження літописного Любеча у зв'язку з необхідністю охоронних досліджень на території відкритого посаду на південний захід від околиного міста. Чернігово-Сіверською археологічною експедицією під керівництвом А. Л. Казакова протягом 1989 – 1990 рр. було досліджено 2300 кв.м. Розкопки дозволили відтворити схему житлової забудови, яка в IX – на початку XI ст. була розміщена ближче до краю тераси. Загалом було досліджено 49 будівель кінця IX – першої половини XIII ст., як житлового, так і господарчого призначення. Серед господарчих споруд виділяється гончарний горн X ст., конструкція якого аналогічна горнам у Вщижі і на Донецькому городищі. Це ще раз підтвердило існування гончарного центру в цьому регіоні.

Завдяки археологічним дослідженням на території Новгород-Сіверського Полісся вдалося окреслити територію ще одного гончарного центра доби Київської Русі. На початку 80-х рр. XX ст. до відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ від директора Мезинського краєзнавчого музею В. Є. Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований ярм гончарний горн, у якому були слабо випалені горшки та сковорідка XI ст. Горн, відкритий В. Є. Куриленком на території Хатинського городища в урочищі Городок біля с. Радичева Коропського району, був обстежений О.В. Шекуном у 1983 р. [52, с. 8]. У 1991 р. Радичевський загін Чернігово-Сіверської експедиції Археологічного Центру Лівобережжя під керівництвом А.Л. Казакова дослідив на території посаду городища ще три двокамерні горни, два з яких датуються X ст., один XII ст. [26, с. 7, 22 – 23] Це свідчить про те, що наявність гончарних глин в цьому регіоні призвело до появи виробничого центру по виготовленню кераміки. Доречно буде згадати, що керамічне виробництво процвітало в цій місцевості в кінці XVIII – першій половині XIX ст. [10, с. 70].

Завдяки роботам археологічних експедицій у 70 – 80-х рр. XX ст. територію Новгород-Сіверського Подесення можна вважати найкраще дослідженою [58, с. 21]. На матеріалах цих експедицій Л.І. Виногородській вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки з розкопок Новгорода-Сіверського [11; 12]. Крім того, І.Г. Сарачевим вперше було розглянуто кераміку як джерело для уточнення історичних фактів, пов'язаних із подіями другої половини XII ст. на території Новгород-Сіверського Подесення [47; 48].

Завдяки розробленій В. Ф. Генінгом програмі статистичної розробки кераміки з археологічних розкопок [14], Ф.О. Андрощук, С.О. Беляєва, В.М. Якубович, Н.В. Блажевич склали “Електронний каталог колекції” старожитностей Шестовиці за матеріалами досліджень Я.В. Станкевич (1946 р.) та Д.І. Бліфельда (1948, 1956 – 1958 рр.), у якому значне місце займає база даних із керамічних виробів, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАНУ [1, с. 3 – 14]. У колекції представлена виключно кружальна кераміка. Цілі форми (27 горщиків) походять із розкопок курганного могильника. Крім того, на кераміці зафіксовано відбитки пальців (2 екземпляри) та 17 різноманітних клейм. Найцікавішими виявилися горщик (курган № 20), що містить на дні знак у вигляді тризубця (“пташина лапка”) та горщик з клеймом у вигляді знака Рюриковичів з кургану № 37.

Р.С. Орлов, розглянувши клейма на посуді з Шестовиць та з інших комплексів, прийшов до висновку, що розмір таврованих посудин є мірами податків X ст. [37, с. 170 – 171]. З 1998 р. поновились археологічні дослідження на території Шестовицького археологічного комплексу. Дослідники знову звернулися до вивчення гончарних клейм. О.М. Шумей, розглянувши 153 денця із зображенням клейм, знайдених протягом 1998 – 2001 рр. на території Шестовицького городища та посаду, припускає, що всі вони є знаками майстрів [56, с. 119].

Завдяки проведеним археологічним розкопкам на території Чернігівщини протягом XX ст. вдалося отримати: по-перше – чудовий експозиційний матеріал для музеїв області; по-друге – окреслити гончарні центри по виготовленню кераміки – Автуницький, Грабівський, Любечський, Радичівський; по-третє – визнати Чернігів центром цегляного виробництва XI – XIII ст. на території Північного Лівобережжя. Подальші археологічні дослідження, що проводять експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (міжнародні Шестовицька, Батуринська та Любецька) та Охоронної служби Інституту археології НАН України на території Чернігівщини зможуть надати нову інформацію про розвиток керамічного виробництва в цьому багатому на природні ресурси регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Ф.О. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ / Ф.О. Андрощук, С.О. Беляєва, Н.В. Блажевич, В.М. Якубов. – К., 1996. – 32 с.
2. Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П. Барановский // Памятники искусства разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М. – Л., 1948. – С. 13 – 24.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – 235 с.
4. Бліфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 123 – 131.
5. Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре / В.А. Богусевич // Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА) НАН України. – 1951/10. – 20 с.
6. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. Отчёт / В.А. Богусевич // НА ІА НАН України. – 1947/20. – 28 с.
7. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчёт о раскопках 1953 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАН України. – 1953/6. – 12 с.
8. Богусевич В.А. Раскопки черниговских каменных дворцов XI – XII в. (ЧАЭ 1951) / В.А. Богусевич, Н.В. Холостенко // НА ІА НАНУ. – 1951/10. – 43 с.
9. Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из Антониевых пещер Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове / Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в городе Чернигове в 1995 г. / В.Я. Руденок В.Я., Т.Г. Новик, Л.В. Ясновская // НА ІА НАН України. – 1995/32. – 44 с.
10. Васильева М. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII века / М. Васильева // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 68 – 74.
11. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л.І. Виноградська // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47 – 57.
12. Виноградська Л.І. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. / Л.І. Виноградська // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 96 – 99.

13. Галятовський І. Ключ розуміння / І. Галятовський. – К.: Наукова думка, 1985. – 356 с.
14. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок / В.Ф. Генинг // СА – М., 1973. – № 1. – С. 114 – 135.
15. Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча / В.К. Гончаров // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 134 – 138.
16. Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча / В.К. Гончаров // НА ІА НАН України. – 1948/25. – 24 с.
17. Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу / І.А. Готун // Археологічні старожитності Подесення 6 Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22 – 23 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич) – Чернігів. – 1995. – С. 32 – 34.
18. Готун І.А. Реконструкція ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуничі / І.А. Готун // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 59 – 71.
19. Готун І.А. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів / І.А. Готун, В.П. Коваленко, О.П. Моця, А.В. Петраускас // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25–26.
20. Грязнов М.П. Техника графической реконструкции форм и размеров глиняной посуды по фрагментам / М.П. Грязнов // Советская археология. – 1946. – № 8. – С. 314 – 317.
21. Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки Ю.Н. Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – 42 с.
22. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. / И.И. Едомаха // НА ІА НАН України. – 1959/20. – 9 с.
23. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. / И.И. Едомаха // НА ІА НАН України. – 1962/65. – 24 с.
24. Едомаха И.И. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. / И.И. Едомаха, М.А. Попудренко // Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Інв. арх. 219. – Кол. оп. 25.
25. Казаков А.Л. Література та культура Полісся / А.Л. Казаков. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 350 – 352.
26. Казаков А.Л. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. / А.Л. Казаков, И.А. Потапов, Г.А. Олейник // НА ІА НАН України. – 1991/139. – 25 с.
27. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под ред. П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – 45 с.
28. Коваленко В. Жилища гончаров XI – XII вв. на селище Автуничі на Черниговщине / В. Коваленко, А. Моця // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.
29. Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с.Автуничі на Чернігівщині / В.П. Коваленко, О.П. Моця // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9.
30. Кучера М.П. Кераміка древнього Плісеська / М.П. Кучера // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 143 – 154.
31. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 285 – 306.
32. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси / Т.И. Макарова . – М., 1972. – 28 с.
33. Макарова Т.И. Поливная керамика Любеча / Т.И. Макарова // Советская археология. – М., 1965. – № 4 – С. 231 – 236.
34. Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.П. Коваленко, А.О. Козловський, О.В. Пархоменко, О.В. Потапов, П.С. Покас. – К., 1997. – 180 с.
35. Моця О.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі / О.П. Моця, А.П. Томашевський // Археометрія. – 1997. – № 1. – С. 28 – 42.

36. НА ІА НАН України, Ф. 12, спр. 20, 11 арк.
37. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 165 – 173.
38. Петрашенко В. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII – XI ст. / В. Петрашенко // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17 – 20 липня 2003 р.) – Чернігів, 2003. – С. 128 – 132.
39. Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска / Т.В. Равдина // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 45 – 52.
40. Розенфельдт Р.Л. Заметки о древнерусском керамическом производстве // КСИА. – 1959. – Вып. 87. – С. 108 – 111.
41. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83.
42. Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.) – Глухів, 2006. – С. 37 – 38.
43. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року – К., 1997. – С. 137 – 138.
44. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури (далі РА ПМК) РАН, ф. 1, спр. 39, 13 арк.
45. Рыбаков Б.А. Надпись киевского гончара XI в. // КСИИМК – 1946. – Вып. 12. – С. 34 – 57.
46. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – 102 с.
47. Сарачев И.Г. Возможности использования керамики для уточнения исторических фактов (на материале одного поселения Новгород-Северского Подесенья) // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 72 – 74.
48. Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225 – 242.
49. Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // НА ІА НАН України. – 1946/20. – 11 с.
50. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА – М., 1962. – Вып. 87. – С. 15 – 28.
51. Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки. – К., 1949. – Т. 1. – С. 50 – 57.
52. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАН України. – 1983/170. – 24 с.
53. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАН України. – 1988/186. – 22 с.
54. Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КСИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 64 – 71.
55. Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.
56. Шумей О. Гончарні клейма з розкопок 1998 – 2001 рр. у Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2003. – С. 118 – 119.
57. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.
58. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 9 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ясновська Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Наукові інтереси: історія вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини, історіографія вітчизняної археології.

ЗМІСТ

ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ПЕРІОД НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ СИНЬОВОДСЬКА БИТВА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ РУСИ, ЛИТВИ ТА ОРДИ.....	3
<i>Олександр МОЦЯ, Олег РАФАЛЬСЬКИЙ.</i> БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ І Ї МІСЦЕ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРІ ЄВРОПИ.....	3
<i>Ірина КОЗИР.</i> ТОРГОВИЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ТА ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ ...	10
<i>Світлана БЛЯЄВА.</i> ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XII – XIV ст. (у контексті наслідків Синьоводської битви 1362 р.).....	22
<i>Володимир БОРИСЕНКО.</i> НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ 1362 р.....	32
<i>Марк КРАМАРОВСКИЙ.</i> ОБОРОНИТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС СОЛХАТА 1375 – 1380 гг. ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	38
<i>Олександр ЧОРНИЙ.</i> ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIV СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ	49
<i>Евгений НАРОЖНЫЙ, Фариди НАРОЖНАЯ.</i> О “ПЕТРОВСКОМ КЛАДЕ” НА КУБАНИ.....	61
<i>Ігор ВОЗНИЙ.</i> ВЗЯТТЯ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА МОНГОЛО-ТАТАРАМИ У 1241 р.....	66
<i>Марк КРАМАРОВСКИЙ, Эмиль СЕЙДАЛИЕВ.</i> АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ НА ОБОРОНИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ СОЛХАТА В 2010 – 2011 гг.....	76
<i>Михайло ЄЛЬНИКОВ.</i> ЗОЛОТООРДИНСЬКІ МІСТА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я І ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ’Я: СТУПІНЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	89
<i>Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ.</i> ЕТНОГЕНЕЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XIII – XV ст.).....	97
<i>Ігор ПЕЧЕНЮК, Сергій СОКОЛЮК.</i> СИНЬОВОДСЬКА БИТВА ТА ЇЇ МІСЦЕ У ВОЄННІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	107
<i>Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ.</i> К ВОПРОСУ О МЕТОДИКЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ЗАВЯЗКИ, ВЕДЕНИЯ И ИСХОДА СИНЕВОДСКОЙ БИТВЫ.....	115

<i>Ігор ГОТУН, Мар'яна ГУНЬ, Андрій СУХОНОС.</i> ПІВДЕННІ КИЇВСЬКІ ПЕРЕДМІСТЯ В ЕПОХУ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ (на прикладі селища Ходосівка-Рославське).....	121
ЛИТОВСЬКА ДОБА ЗА ДАНИМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ	136
<i>Всеволод ІВАКІН.</i> МОГИЛЬНИКИ КИЄВО-ПОДОЛУ XIII – XVI ст. ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	136
<i>Віталій НЕПОМ'ЯЩИХ.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ БАБИНА ГОРА (за результатами археологічних розкопок 2011 року в м. Олевськ Житомирської області)	146
<i>Світлана ПРОСКУРОВА.</i> УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОСВОЄННЯ УКРАЇНЦЯМИ “ДИКОГО ПОЛЯ” В XIV – XVIII ст.	154
<i>Андрій ФЕДУК.</i> РОЛЬ КНЯЗІВ З ДИНАСТІЇ ГЕДИМІНОВИЧІВ У ПОЯВІ ТА ВИКОРИСТАННІ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.....	163
<i>Андрій БЛАНУЦА.</i> СТАРОСТИ/НАМІСНИКИ В “ОКРАЇННИХ” ПРИКОРДОННИХ ЗАМКАХ КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVI ст.....	177
<i>Кирило КАПУСТІН.</i> КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XIII – XV ст.....	184
<i>Іван КЕДУН.</i> ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКИЙ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	190
<i>Юрій МИХАЙЛЮК.</i> УКРАЇНСЬКЕ МІЩАНСТВО ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ У ВІЗІЇ М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО	194
<i>Богдан МОЦЯ.</i> ОХОРОНА КОРДОНІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XVI ст.	201
<i>Сергій ПАНИШКО.</i> НАЙДАВНІШІ ЛИЦАРСЬКІ ДВОРИ ВОЛИНІ.....	209
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ	218
<i>Ірина КАРАШЕВИЧ.</i> ЗАСТОСУВАННЯ ГІС-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНСАМБЛЮ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	218
<i>Михайло СИЧОВ.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО БІОАРХЕОЛОГІЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ ТОРГОВИЦЬКОГО ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ	226
<i>Андрій ПЕТРАУСКАС.</i> ДО ПИТАННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ СИРОДУТНОГО СПОСОБУ ОТРИМАННЯ ЗАЛІЗА.	232
<i>Людмила ЯСНОВСЬКА.</i> ДАВНЬОРУСЬКЕ КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ.....	238

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 20

*Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ*

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 23.04.2014 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 18,63. Тираж 300. Зам. № 7452.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua